

І. МАЗЕПА

**УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ
РЕВОЛЮЦІЇ**

1917-1921

ПРАГА 1942

І. МАЗЕПА

УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ РЕВОЛЮЦІЇ

1917-1921

I

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА — ГЕТЬМАНЩИНА

ДИРЕКТОРІЯ

ПРАГА

1942

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЕМ“

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА Ч. 5

Авторські права застережені

Друковано 4000 примірників

ПЕРЕДМОВА.

В роках 1919—1921 мені судила доля брати ближчу участь в українській визвольній боротьбі. Я не збирався писати спогадів про ту бурхливу революційну добу. Тільки тепер, на певній історичній віддалі від тих подій, коли вже можна спокійніше говорити й думати про наші минулі успіхи та недостачі, відчувається потреба зафіксувати деякі свої спостереження та факти з тих недавніх часів. До цього мене спонукає також те, що багато з наших визначніших діячів тої доби, на мою думку, в своїх спогадах дають оцінку революційних подій тих часів на підставі занадто суб'єктивного, неісторичного підходу до справи. Вагагалі мені здається, що наші мемуаристи чомусь занадто вже віддаються гіперкритиці й за дрібним повсякденним намулом тих бурхливих часів не бачуть величчя самих змагань пробудженого українського народу.

Найдокладніше я спiniaюся на боротьбі 1919 року, яку знаю ближче. В деяких колах нашого суспільства існує погляд, що, мовляв, була допущена помилка, що після повалення гетьманського режиму, в кінці 1918 і на початку 1919 року, не заведено на Україні свої української радянської влади. Тоді, мовляв, не було б братовбивчої війни в середині самого українського народу і хто знає, кажуть прихильники цього погляду, чи не склався б тоді цілий хід подій на Україні більш сприятливо для наших визвольних змагань. Проблему українського большевизму я розглянув в своїй книзі «Большевизм і окупація України» (Львів 1922). Тут хочу на конкретних фактах показати, як воно в дійсності було у нас з тими різними спробами завести у себе на Україні свою українську радянську владу.

Щоб піти назустріч читачеві, який не знає тої доби, я подаю на початку невеликий вступ про загальний стан українського суспільства напередодні революції 1917 року, а крім того короткий перебіг революційних подій на Катеринославщині в роках 1917—1918, які я спостерігав там за Центральної Ради і потім за Гетьманщини. Боротьба 1919 року тісно звязана з подіями попередніх років, тому сама по собі була б для читача мало зрозумілою.

Матеріал, який подаю в своїх спогадах, складається в 3-х частин: 1) Доба від початку революції 1917 р. до приходу Української Галицької Армії на Велику Україну в липні 1919 р., 2) Кам'янецька доба і Зимовий похід — до травня 1920 р. і 3) Польсько-український союз і кінець збройних змагань Української Народньої Республіки — до листопада 1921 р.

В своїх спогадах я не обмежуюся передачею лише того, що я сам бачив і чув. В тій мірі, в якій це дозволяли умови праці на еміграції, я старався, крім своєї пам'яті та своїх записок, використати для освітлення окремих моментів також опубліковані досі матеріяли та спогади різних авторів.

Якщо ця мся праця хоч в невеликій мірі допоможе читачеві в ширшій перспективі подивитися на нашу минулу боротьбу часів великої української революції, я вважатиму своє завдання за цілком виконане.

Вважаю за свою приємну повинність подякувати на цім місці директорові Музею Визвольної Боротьби України в Празі проф. Д. Антоновичу, його заступникові проф. С. Наріжному, завідуючому Українського Історичного Кабінету в Празі А. Животкові і завідуючому українським відділом Словянської Бібліотеки в Празі проф. О. Гайманівському, що далі мені змогу користатися матеріялами до історії української революції, вібраними в цих установах. Дякую також усім іншим особам, що своїми інформаціями допомогли мені точніше встановити деякі дати і факти. Окрему щирю подяку висловлюю проф. П. Феденкові за перегляд цілої мові праці й за допомогу мені своїми цінними вказівками та зауваженнями.

Автор.

Прага, жовтень 1941.

ВСТУП

І. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. І РОСІЯ.

Загальний стан українського суспільства напередодні революції 1917 р. Наслідки русифікаційної політики царської Росії. Особливості історичного розвитку російського суспільства. Традиції абстрактного радикалізму. Мілюков про «природні стадії» революції 1917 р. Большевицька фаза революції на Україні. Український історик про причини збольшевичення українських мас. Роля українських соціялістів в національно-політичному пробудженні українського народу. Як у нас пишуть про революцію 1917 року?

Українська революція 1917 року — процес надзвичайно складний. Розібратися в ньому можна, лише взявши на увагу ті обставини, в яких цей процес відбувався. Без усвідомлення загального характеру революційного руху тої доби, як і того суспільно-політичного тла, на якому цей рух виник і розвивався, не можна зрозуміти значіння й вислідів нашої минулої визвольної боротьби.

Історично обставини так склалися, що революція на Україні вибухла в умовах надзвичайно несприятливих для вільного та незалежного від російських впливів розвитку українських визвольних змагань. Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила в українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян. Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а з ними і всі вищі верстви українського суспільства, як і верхи українського робітництва, зденаціоналізувалися. За незначними винятками вони стали чужі, неукраїнські. Школи для української людности були тільки з російською мовою. Вся маса інтелігенції: урядовці, учителі, лікарі, адвокати і т. п. складалися переважно з росіян, жидів та з помосковцених «малоросів». Торговля і промисел були в неукраїнських руках. Коли до цього додати, що й

грамотність на Україні була нижча навіть, як в «корінній» Росії (напр., за переписом 1897 р. по цілій Європейській Росії, в тім числі на Україні, було грамотних лише 21%, тоді як в трьох прибалтійських губерніях, з яких потім повстали неваляжні Естонія й Латвія, 71—80%, а в Фінляндії 81%)¹⁾, то фактично на Україні напередодні революції панував «русский дух» і майже не було помітно проявів якогобудь ширшого, масового національного руху.

Це торкалося не тільки культурного та господарського, але й політичного життя на Україні. Перед вибухом революції по цілій Україні панували впливи російських політичних партій. Ці партії заливали країну своєю політичною пресою та літературою. Українська пропаганда ледве животіла. На загальному тлі російського засилля ледве блимав невеличкий вогник політично активної української інтелігенції. Цей вогник виявлявся в діяльності української соц.-демократичної партії, що ще в 1900 році під назвою Революційної Української Партії повстала як перша активна українська політична організація й працювала переважно між українським робітництвом та селянством, і Т-ва Українських Поступовців, в якому гуртувалися поміркованіші елементи української інтелігенції. Діяльність цих двох груп була каплею в морі тих потреб, що стояли перед поневоленим українським народом під царською Росією.

З усіх суспільних верств на Україні українським залишалося лише селянство і звязане в ним сільсько-господарське робітництво. Але в якому стані це селянство перебувало? Воно було національно несвідоме і неорганізоване. Політично перебувало під впливом російських політичних партій, особливо російських соціалістів-революціонерів, цієї специфічно російської партії, в її утопійними гаслами соціалізації землі і взагалі негайного заведення соціалізму в Росії, при всяких умовах. Партія українських соц.-революціонерів сформувалася лише на своєму установчому з'їзді в квітні 1917 року, тобто через місяць після вибуху революції. Приблизно тоді ж була заснована станова сільська організація «Українська Селянська Спілка».

Російські політичні партії працювали на Україні за директивами петербурзьких і московських центрів. Це були філії загально-російських організацій, що провадили свою діяльність на підставі єдиної програми й тактики для цілої Російської імперії.

¹⁾ Навіть через 40 літ після того, а саме в р. 1926, за даними большевицького перепису, грамотних росіяни в СРСР було 45.1%, а українців лише 41.4%.

Виятком була т. зв. «Спілка» (український соц.-дем. союз), що повстала в 1905 році, як частина російської соц.-дем. партії, і ставила своїм завданням «організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському». Ціла історія цієї організації — це одна з найяскравіших ілюстрацій того примітивного стану, в якому перебували в той час навіть активніші елементи українського суспільства. Аджеж головними організаторами «Спілки» були українці: О. Скоропис-Йолтуховський, М. Галаган, М. Меленевський та інші. А національна програма «української» Спілки полягала в тому, що члени цієї організації не визнавали ніякої, навіть найменшої автономії для України. Один з головних ідеологів «Спілки» П. Тучапський на сторінках петербурзького тижневика «Вестник Жизни», що в роках 1906—7 виходив з участю Леніна, Троцького, Каменева, Луначарського та інших провідників тодішніх російських большевиків та їх однодумців, писав:

«На мою думку, життя українського народу занадто сплелось в життям російського народу й не тільки політично та економічно, але й культурно. Самостійної української культури нема. Українська культура не існує. Значить знищення національного гніту на Україні не дасть покищо в справі піднесення культурного рівня населення ніякого плюса. Аджеж утворення культури — це діло не кількох років, а принаймні десятиліть.

«І ось, на мов глибоке переконання, українські соц.-демократи, що хочуть насадити в українському робітництві домагання автономії України, свідомо спонукають його восереджувати свою увагу на національному питанні. Цим самим українські соц.-демократи являються, на мій погляд, націоналістами. . .

«Я готовий був би визнати автономію України, коли б цього вимагало національне почуття українського народу. Тоді це були б вимоги нації. Але національне почуття українців розвинуте дуже мало. Українські селяни й український пролетаріат не виступають з домаганням автономії України. Ми маємо діло покищо з домаганням партій, що визначаються майже виключно інтелігентським характером. Українським масам доводиться, так мовити, прищеплювати це домагання».

Із всього цього Тучапський робив такий висновок:

«Національний гніт зникне безслідно, якщо будуть здійснені домагання російської соціал-демократії щодо «повної рівноправності всіх громадян, незалежно від полу, релігії, раси й національності», а також повного забезпечення як свободи слова й преси взагалі, так і «права населення одержувати освіту на рідній мові, що має бути забезпечене утворенням на кошт держави

й органів самоврядування потрібних для цього шкіл» і т. д. («Вестник Жизни», 1906, №№ 1, 2, 9).²⁾

Отже ніякої автономії України і ніяких окремих українських політичних партій. Хай, мовляв, живе «єдина, свободна Росія!» Можна собі уявити, в якому стані перебувала тоді національна свідомість ширших українських мас, коли навіть піонери українського революційного руху співали «Слава» єдиній Росії й боролися. . . проти автономії України. Не дивно, що коли в 1907 році прийшло до виборів до другої Державної Думи, то спілчане провели до цього російського парламенту 14 послів, а українські соц.-демократи, що в своїй програмі мали постулат національно-територіяльної автономії України, спромоглися тільки на один мандат. «Спілка» видавала й ширила в масах свої брошури та відозви українською й російською мовами і мала великий успіх. Тільки через те, що за якийсь час «Спілка» восередила свою увагу на міському робітничові, здебільшого вросійщеному, вона втратила ґрунт для свого існування і вже перед світовою війною завмерла.

Поруч з загальною кволістю українського руху, в дореволюційному житті на Україні звертав на себе увагу ще один дуже важливий факт: на Україні ніяких українських большевицьких організацій не було. Всі большевицькі організації на Україні були виключно російські. Та й ці російські організації не визначалися тут таким розвитком, як большевицькі організації на Московщині. Відомо, що після розколу російської соц.-дем. партії в 1903 році на большевиків і на меншевиків більшість російського політично свідомого робітництва на Україні, в протилежність до Московщини, пішли не за большевиками, а за меншевиками. І так тривало аж до приходу російських большевиків на Україну в кінці 1917 року. Один із тодішніх большевицьких провідників у Катеринославі — Яковлев (Епштейн), що пізніше, підчас примусової колективізації сільського господарства, був большевицьким комісаром хліборобства, з приводу цього писав:

«В час жовтневої революції у нас не було більшості в катеринославському совіті (більшість меншевиків), в харківському совіті (більшість лівих есерів), в обласному комітеті Донецького басейну (більшість меншевиків). Відсталість робітничої свідомості

---

²⁾ П. Тучапський — син священника в Таращанського повіту на Київщині. Після 1910 р. він розійшовся з большевиками й працював як російський меншевик аж до самої смерті, що спіткала його в 1922-ім році на посаді бібліотекаря Української Академії Наук. Доля наче підмістилася над цим «малоросом»: він умирає за працю в українській установі!

на півдні, — зазначає він в дусі звичайної большевицької пропаганди, — знаходить собі вираз власне в фортеці меншевизму як російського, так і українського (меншевики української соц.-дем. марки в Катеринославі)» («Коммунист», 1920, № 4).

Отже большевизм був продуктом чисто російських умов життя і на українському ґрунті він не мав ніякого глибшого коріння для свого поширення.

Загальний стан українського суспільства мав рішальний вплив на хід революційних подій на Україні. Після вибуху революції український народ виявив максимум своєї енергії для самоорганізації та розбудови своїх національних сил, але, скалічений двохсотлітньою неволею, був не в стані відразу стати на власні ноги. Всі змагання пробудженого українського народу до неважливого життя скінчилися перемогою централістичної Москви. В цих умовах Україні довелося пережити всі ті стадії революції, які пережила й сама Московщина.

Як наслідок особливих умов розвитку дореволюційної Росії, в російському суспільстві не знайшлося сильних верств, що по поваленню царського абсолютизму могли б стати основою для закріплення нового, демократичного ладу. В протилежність до Західньої Європи, в Росії були слабо розвинуті середні суспільні верстви — т. зв. дрібна буржуазія. Разом з тим Росія, при порівнюючи слабому розвитку капіталістичної системи господарства, визначалася досить великою кількістю індустриального робітництва та пролетаризованого селянства, що переважно йшло за соціалістичними партіями. Сама російська інтелігенція, що мала провід у цих партіях, не мала політичного досвіду й жила переважно в сфері абстрактних ідей. Самодержавна влада не допускала опозиційно настроєної інтелігенції до державного управління й до практичної політичної роботи. Все це утворювало сприятливі умови для поширення ідей утопійного, т. зв. народницького соціалізму, що, починаючи від 60-х і 70-х років минулого століття, став основою світогляду землевольців, Бакуніна, народників і нарешті партії соц.-революціонерів. Традиції революційного народництва й абстрактного радикалізму панували в широких колах російської інтелігенції. А через інтелігенцію ідеологія народницького соціалізму була поширена серед робітництва й особливо серед селянства. Селяни йшли за партією соц.-революціонерів головно з тих мотивів, що в їхній програмі («соціалізація землі») вони бачили найбільш радикальний спосіб для знищення старих земельних порядків і наділення землею всіх трудящих.

Це було те загальне тло, на якому розвивалася революція

1917 року. Вже на 8-му місяці свого існування демократичний режим Тимчасового Російського Правительства скрахував, і до влади прийшла нова сила — партія большевиків. Проголосивши гасло соціалізації землі на взір програми партії соц.-революціонерів,³⁾ большевицька влада фактично стала на ґрунт «самобутнього» російського народницького соціалізму, з його змовницькою тактикою.⁴⁾ Так прийшло до панування російських большевиків спочатку в Московщині, потім на Україні.

«Російська революція — пише російський історик Мілюков у своїй книзі «Россія на переломі» (Париж 1927) — не була б революцією, коли б вона спанилася на першій стадії й не дійшла до крайностей. Проробити всі стадії — це доля всіх справжніх революцій. Всі вони починалися порівняно скромно й стримано, — і всі розвивали крайні тенденції в міру того, як влада висливалася з рук поміркованих груп, що захопили її первісно, і попадала до рук імпровізованих вождів неорганізованих мас. Чим ці вожді могли привабити до себе увагу мас? Очевидно, передусім різкою критикою поведінки своїх попередників. Маси природно недовірчиві й підоврілі. Раз революція почалась, у них з'являється інстинктивний страх, якби вона не скінчилась занадто рано — занадто близько до своєї вихідної точки. . . Досвід минулого при цьому не повчає, — навіть якщо й стає відомий: кожна надія мусить, очевидно, сама проробити свій власний досвід».

І далі: «Революція є складний і довгий процес: повільна зміна настроїв у широких соціальних шарах. Потрібний час, щоб цей процес почався в масах і перейшов через всі свої природні стадії. Доки вони не перейдені, революція мусить йти за своїм неминучим бігом і не може зупинитися по середині. Революційна пожежа повинна спалити до тла все, що уціліло від старого режиму, — не тільки всі установи, але й всі пережитки психології. Тільки тоді вона заспокоюється на соціальних і політичних досягненнях, що не допускають реставрації й напевно не мають зв'язку з минулим» (Том 1, стор. 40).

Отже доля всіх справжніх революцій — а такою без сумніву була революція на Україні — пройти всі «природні стадії» свого

³⁾ До захоплення влади большевики стояли за націоналізацію землі, а російські соц.-демократи меншевики за т. зв. муніципалізацію, тобто за передачу великовласницьких земель до розпорядження органів місцевого самоврядування.

⁴⁾ Тактика большевиків — захоплення влади організованою меншістю — була засвоєна Леніном ще задовго до революції 1917 р. Власне на ґрунті цих поглядів Леніна щодо політичної тактики стався на 2. з'їзді російської соц.-дем. партії розкол на большевиків («більшість») і меншевиків («меншість»). Більшість з'їзду пішла за Леніном, меншість за Мартовим.

розвитку . . . Про революцію на Україні можемо сказати, що, не вважаючи на окремі соціально-політичні відносини на Україні, вона почалася й розвивалася в тісному зв'язку з загальною всеросійською революцією рр. 1917-19. Це був насамперед рух загальнополітичний, що по цілій бувшій Російській імперії змагався встановити новий, республіканський режим замість царського. Національно українські маси почали активізуватися лише поволі й то головню під впливом Української Центральної Ради. Але момент соціальный від самого початку грав велику, вирішну роль у настроях українських мас. Революція почалася й розвивалася під знаком ідей демократії й соціалізму, які були надзвичайно популярні в народніх масах. Гасла «земля й воля», «демократична республіка», «вся влада народові» панували над всіми іншими. З кличами недемократичними й несоціалістичними не можна було показатися на люди. Впливи поміркованих чи т. зв. буржуазних партій швидко звелися майже до нуля. Словом, вже в першій стадії революції, за часів влади Львова й особливо Керенського, стала майже неможлива якабудь ширша політична праця поза гаслами та програмами соціалістичних партій, що здебільшого стояли на ґрунті демократичної перебудови бувшої царської імперії.

Тепер, з приходом до влади большевиків, з Петербургу й Москви залунали нові, далеко більш радикальні гасла: негайний захват поміщицьких земель («грабуй награвоване») і перехід всієї влади до совітів робітничих, солдатських і селянських депутатів. Малосвідомі народні маси пішли за цими привабними кличами. Влада Центральної Ради з кожним днем почала тратити ґрунт під ногами. В світлі нових, большевицьких кличів перша українська революційна влада виступала тепер в очах українських мас, як «буржуазна», «контрреволюційна» і «протинародня» влада!

Д. Дорошенко у своїх споминах (ч. II, стор. 48—49) наводить яскраві приклади того, як з поширенням большевицької пошести, восени 1917 року, симпатії народніх мас «одвернулись від Центральної Ради й перенеслися на большевиків». Але Д. Дорошенко причину збольшевичення українських мас бачить не в новій революційній ситуації, про яку сам говорить у своїх спогадах, не в приході до влади, хочби й за допомогою Москви, нових сил, які несли з собою руїну всіх попередніх порядків, а головню в тому, що, мовляв, Ц. Рада сама потурала большевицьким настроям у масах, бо в своїх універсалах оповіщала про скасування права власности на «землі поміщицькі та інших нетрудових хазайств», про «передачу їх трудовому народу без викупу» і т. п. (там же).

Д. Дорошенко не звертає уваги на те, що після приходу до влади російських большевиків Центральна Рада була загрожена не тому, що вона була «ліва», а саме тому, що не могла навіть своїми лівими кличами захопити народніх українських мас. Бо коли російське суспільство, з його роввиненими вищими верствами, не спромоглося втримати демократичної влади в своїх руках, то що було казати про суспільство українське, яке в своїй боротьбі виступало неначе спаралізоване: йому бракувало українського міста, що виконує одну з найважливіших функцій в житті нації й держави.

Щодо «лівих» соціальних кличів Ц. Ради, на які указує Д. Дорошенко, то можна з певністю сказати, що без них Ц. Рада втратила б свої симпатії в українських масах ще раніше, ніж це сталося в дійсності. Не лише в нашій історії відомо, що при революційних здвигах соціальний момент грає роль одного з наймогутніших чинників, перед яким часто уступають всі інші, та який на своєму шляху не знає ніяких, навіть найсильніших перешкод.

Так за московськими «визвольниками», з їх привабливими соціальними кличами, пішли маси українських робітників і селян, хоч большевизм ніс з собою на Україну нове панування російських політичних сил, з жахливим терором і нечуваною міжгромадянською війною. Як я вже зазначив, Україна не мала ніяких власних українських большевицьких організацій. Індустріальний пролетаріят на Україні, цей головний носій і підпора большевизму, був в значній своїй частині зайшлий, російський або зросійщений. Самі большевики, коли прийшли до влади на Україні, устами М. Скрипника заявляли: «Наша трагедія в тому власне полягає, що ми мусимо за допомогою робітничої кляси, по національності російської або зросійщеної, яка часами в презирством ставиться до найменшого натяку на українську мову та українську культуру, за її допомогою й її силами мусимо завоювати собі селянство й сільський пролетаріят, по національному складу український» («Коммунист», 1920, № 4).

Отже большевицький режим на Україні фактично означав повне підпорядкування України силам нової, комуністичної Москви. Правда, під впливом большевицької навали, єдиний український національний фронт, що існував в добу Ц. Ради, почав тріскатися. До большевиків почали переходити також деякі молодші українські діячі, як Ю. Коцюбинський, Є. Касяненко, Є. Неронович, М. Полов, О. Шумський та ін. Спочатку це були окремі одиниці, потім з'явилися цілі групи й партії, як напр. ліві українські есери (т. зв. «боротьбисти»), потім від 1919 року «незалежні українські соц.-демократи». Але очевидно, що

не ці скороспілі учні московських большевиків, що не мали ні своїх сильних кадрів, ні свого власного погляду на розвиток революційних подій, могли опанувати нову ситуацію на Україні. Большевицький провід опинився твердо й до кінця в руках російських большевиків. На Україну большевики прийшли, як чужа окупаційна сила, що в своїх змаганнях підпорядкувати собі Україну спиралася з одного боку на московські баїгети, а з другого — на малу національну та політичну свідомість українських мас.

В добу Центральної Ради українські соціалістичні партії проробили велику конструктивну працю, відбивши своєю пропагандою маси зпід впливу російських політичних партій і повівши їх за гаслами національного визволення. Д. Дорошенко в своїх спогадах (ч. II, стор. 53) пише, що підчас виборів до Всеросійських Установчих Зборів, в листопаді 1917 р., українські соціалісти зібрали на Чернигівщині «сотні тисяч голосів», відсунувши на друге місце російських соціалістів, тоді як за список партії соц.-федералістів (що стала так називатися по вибуху революції замість «Г-во Українських Поступовців») подано «всього 478 голосів». Так само В. Андрієвський пише («З минулого», ч. I, стор. 149—156), що при виборах до Всеросійських Установчих Зборів на Полтавщині майже всі голоси по цілій губернії дістала «Українська Селянська Спілка» з її «соціалістичною більшістю», а на долю несоціалістичного українського списку, в якому об'єдналися окремі особи різного правого напрямку, як «хлібороби-демократи», «самостійники» тощо⁵⁾, «припало сто кільканадцять голосів».

Після большевицького наступу на Україну, всі українські політичні угруповання, крім большевицьких новотворів, влялися до зброї проти московських окупантів. Для боротьби в своїми ворогами Україна напружила всі свої сили. Але цих сил було замало для того, щоб відбитися від далеко сильнішого ворога. Протягом першої доби революції українські соціалісти спромоглися на те, щоб відтягнути українські маси зпід впливу російських політичних партій. Але вони, як і всі інші свідоміші

⁵⁾ В цей час ще не існував «Український Союз Хліборобів-Державників». Ця найправіша українська політична група (українські монархісти) почала своє існування лише на еміграції в березні 1920 р. у Відні. Щодо партії українських «хліборобів-демократів», то вона заснувалася в червні 1917 р., але, не мавши ґрунту в масах, поставилась пасивно до виборів до Всеросійських Установчих Зборів. Ще пізніше, в тому ж 1917 р., утворилася політична організація під назвою «Українська Партія Самостійників-Соціалістів» з націоналістичним світоглядом. Ця організація під назвою «Українська Народня Партія» існувала ще за царських часів, але не виявила ніякої ширшої політичної діяльності.

українські елементи тої доби, були ще ослабі для того, щоб пробудженій українській стихії надати міцні організаційні форми, твердо підпорядкувати малосвідомі українські маси своєму українському проводові. Тому в другу добу революції, під впливом вказаних причин, велика частина українських селян і робітників знову піддалася впливам чужої сили — партії російських большевиків.

Нема сумніву, що українські організовані сили були б ще слабші, коли б революція не застала ніяких українських соціалістичних організацій. Тоді, очевидно, не могло б бути й мови про якийсь поважніший опір російським політичним впливам, а значить і про масову боротьбу українських робітників і селян під прапором незалежної України. В кращому випадку це була б «українська Вандея», хаотичний неорганізований бунт селян проти комуністичного насильства, бунт, якого ніхто в світі не став би вважати за рух національний, за національно-визвольну боротьбу тоді ще невідомого світові українського народу.

Все це дуже поважні моменти, які здебільшого не беруться на увагу при оцінці нашого недавнього минулого ні наддніпрянськими, ні галицькими мемуаристами. Про події тої великої доби у нас часто говорять і пишуть так, ніби в той час ніякої революції не було й неначе український народ перебував тоді в такому самому стані, як напр. Польща, Естонія, Латвія та інші народи бовшої Росії, що спромоглися були збудувати свої незалежні держави.⁶⁾

З часу великої української революції минуло більше як 20 років. Деякі російські діячі, як напр. Мілюков, що свого часу разом з Денікіном боровся за єдину неділиму «білу» Росію, починають приходити до переконання, що навіть революційний максималізм російських большевиків був «сприродною» і навіть «неминучою» стадією в ході розвитку російської революції, бо недарма ж режим Леніна й Сталіна держиться так довго. Очевидно, що й нашу революцію треба оцінювати не в горизонті своєї власної чи то групової «дзвіниці», але належить її розглядати в ширшій історичній перспективі, беручи на увагу як тодішній загальний стан українського суспільства, так і той великий соціально-політичний переворот, в огні якого пробудився «окрадений» український народ.

⁶⁾ Усі ці народи ще за царської Росії мали кілька десятків років більш-менш вільного національного розвитку. Фінляндія була автономною країною. Латвія й Естонія аж до 80-х років також мали деяку автономію. Завдяки цьому всі ці країни протягом другої половини минулого століття розвинулися в модерні нації.

ДВА РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

II. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Початкові стадії пробудження українства. Перший Універсал Центральної Ради. Кваліфікація українських організаційних сил. Нові органи губерніяльної влади. Українські політичні партії в Катеринославі. Вибори до міської ради. «Українізація» селянства і партія українських соц.-революціонерів. Катеринославське «Вільне Козацтво». Большевицький переворот на Московщині. Третій Універсал Ц. Ради. Політичний провід Ц. Ради. Успіхи большевицької пропаганди. Зріст українства і вибори до Всеросійських Установчих Зборів. Причини розкладу українського війська. Початок боротьби з большевиками. Московсько-большевицька окупація України.

Коли вибухла революція, що почалася в огні світової війни, я був у Катеринославі, де служив в уряді заготівель для армії. Як мобілізований агроном, спочатку я працював на північному Кавказі, потім мене знову переведено до Катеринослава. Тут, в цій країні «Вольностей» Війська Запорозького, мені довелося бути активним свідком всіх тих початкових стадій пробудження українства, якими визначалася революція 1917 року на Україні.

Головною базою українства на Катеринославщині було село. Місто було чуже, неукраїнське. Тому за вибухом революції по українському заговорили майже виключно нижчі шари людності — селяни та некваліфіковані робітники, що ще не втратили свого звязку з селом. Так звані вищі верстви складалися переважно з росіян або помосковцених «малоросів». Зросійщена інтелігенція ставилася найбільш неприхильно до української справи. Навіть з приводу чисто культурних вимог українців, як школи з українською мовою тощо, ці «землячки» казали: на Україні, мовляв, усі розуміють російську мову, тож для чого ще якась там окрема українська мова, школи і т. п. Зовсім в душі тої «програми» колишньої соц.-демократичної «Спілки», що, мовляв, життя українського народу «сплелася» з життям народу

російського, а тому нема чого «прищеплювати» українським селянам і робітникам «неіснуючі» українські домагання.

Ці помосковцeni «малроси» були найміцнішою підпорсю російського панування на Україні. Навіть самі природні росіяни не ставились до українських домагань так вороже, як ці скалічені «малороси». За два роки революційного життя в Катеринославі, в його понад 200.000 населенням, я не пригадую собі, щоб ряди нашої української інтелігенції поповнилися хочби півдесятком «навернених» малоросів. Як була нас жменька в два десятка людей на початку революції, такою залишилася до самого мого відїзду з Катеринослава, після двох років революції. Як багато цей факт повинен говорити майбутньому історикові для характеристики українських національних сил в час великої української революції!

Першим найбільш помітним проявом пробудженого українства в Катеринославі була першомайська маніфестація. Несподівано для самих українців вона перетворилася майже в маніфестацію українську. Було багато жовтоблакитних прапорів. Публіка з захопленням вітала українські делегації. А коли похід проходив повз казарми місцевої залози за Соборною площею, симпатії всяків на адресу українців перейшли в справжню овацію. Ця маніфестація була першим попередженням для всіх тих, що дивилися на українську справу, як на «неіснуюче питання».

Другим визначнішим проявом катеринославського українства був губерніяльний український зїзд, скликаний в кінці травня згідно з постановою Всеукраїнського Національного Конгресу, що саме перед тим відбувся в Києві. Такі зїзди скликалися тоді по всіх губерніяльних містах України. Завданням цих зїздів було: заманіфестувати свої домагання щодо автономії України, обрати делегатів до Української Центральної Ради і створити місцеві українські губерніяльні ради для обсьрони українських інтересів в губернії. В Катеринославі цей перший український зїзд відбувся з значним успіхом. Велика театральна зала в Комерційному зібранні на Новодворянській вулиці була переповнена представниками різних організацій з цілої Катеринославщини. Серед делегатів переважали селяни, які досить охоче голосували за всі пропозиції, що їх вносила президія зїзду, на чолі з В. Бідновом, що був пізніше професором українського університету в Кам'янці-Подільському і потім в Празі (на еміґрації). Але велика частина зїзду складалася з малосвідмих українців, які й самі ще не знали, чого власне вони хотіли. Це торкалося не тільки селян, але й деякої частини української інтелігенції. Пригадую, коли на цьому зїзді, в доручення його

організаторів, я прочитав доповідь про автономію України, то потім до мене підходили деякі з учасників зїзду і дякували за те, що, мовляв, вони вперше мали нагоду почути, чому власне потрібний автономний лад на Україні. Серед цих учасників зїзду був і провідник катеринославської організації української партії соц.-революціонерів, професор гірничого інституту М. Федорів.

Зїзд висловився за федеративно-республіканський лад в Росії і за національно-територіяльну автономію для України. Делегатами до Центральної Ради були обрані: В. Біднов, Хв. Дубовий, Хв. Сторубель, І. Романченко та інші.

Після зїзду в Катеринославі утворилася Українська Губерніяльна Рада з представників від повітових українських рад і від різних українських організацій: політичних, професійних, культурно-освітніх, кооперативних тощо. Губерніяльна Рада досить регулярно відбувала свої засідання під головуванням місцевого адвоката Шкамарди, а частіше — його заступника В. Біднова. Мені не раз доводилось бувати на засіданнях Ради. Те, що я там бачив, більше нагадувало сходуни звичайної «Просвіти», а не політичної організації, що мала собою репрезентувати найвищу українську національну установу в губернії.

Тим часом доба святочних маніфестацій та деклярацій наближалася до свого кінця. 23-го червня Центральна Рада видала свій Перший Універсал, в якому проголосила: «однині самі будемо творити наше життя». Отже треба було переходити від слова до діла. Але організаційні українські сили були занадто малі. Тому, хоч Перший Універсал був прийнятий в українських масах прихильно, але в загальне становище українства на Катеринославщині він не вніс ніяких рішучих змін: як раніше, так і тепер всі апарати влади залишалися в неукраїнських руках. Навіть більше того: наші «малороси», разом з росіянами та іншими прихильниками «єдиної Росії», тепер особливо розпочали ворожу кампанію проти українського «сепаратизму».

Чи в цих умовах Центральна Рада правильно зробила, що в своєму Першому Універсалі обмежилася лише проголошенням автономії України? Чи не мусіла вона відразу псрвати з революційною Росією й стати на шлях твсрення незалежної України?

В одному з офіційних видань згадуваної української партії самостійників-есціялістів («Українська Партія Самостійників-Соціялістів», Відень 1920, стр. 30) з приводу ситуації на Україні на початку революції 1917 року писалося: «Після вибуху всеросійської революції українські партії соц.-революціонерів, соц.-демократів, соц.-федералістів, товариство українських по-

ступовців відкрито стають до громадської роботи. Самостійники-соціалісти цього зробити не могли. Росія все ще була «єдиною неділимою», влада на Україні була в руках агентів «Російського Тимчасового Правительства», яке так само, як і царський уряд, не допускало і рішуче поборювало всякі прояви українського «сепаратизму». З цих причин існування партії С. С. було півлегальне, аж поки «Тимчасове Правительство» не впало. Отже обставини довго не сприяли організаційній праці С. С.».

Дійсно, виступати в той час з гаслом самостійної України — це значило насамперед заховатися в підпіллі з усіма його негативними наслідками. Чи було б в інтересах української справи, коли б Центральна Рада справді вже в перші місяці свого існування поставила себе й цілий ще незміцнілий український рух під відкритий обстріл далеко сильнішого ворога?

Після вибуху революції функції вищої влади в губернії перейняв на себе голова катеринославського губерніяльного земства К. Гесберг; це був завзятий противник українства, що був призначений від Тимчасового Російського Правительства губерніяльним комісаром замість скинутого революцією «губернатора». В повітах обов'язки повітових комісарів замість бувших при царському режимі «ісправників» виконували голови повітових земських управ. При губерніяльному комісарі, на підставі директив з Петербургу, був утворений т. зв. «Комітет громадських організацій», в якому брали участь також представники від українських організацій: Ю. Павловський, І. Труба, Благонадежин та інші. Цей Комітет користався впливом лише перші місяці. Потім його значіння впало, і він фактично перестав існувати. Зате чим далі все більшого значіння набирав «Совет рабочих і солдатских депутатов», що повстав майже рівночасно з Комітетом громадських організацій, як боєва революційна організація, під головуванням російського соц.-демократа-меншевіка, робітника з Брянського заводу, П. Орлова.

Поруч з цими головними органами революційної влади, по наказу з Петербургу, в Катеринославі утворився Губерніяльний Продовольчий (харчовий) Комітет з представників громадських і професійних організацій для керування харчовими справами в губернії, а також справою заготівель для армії. До вибуху революції цими справами на Катеринославщині орудували з одного боку губерніяльне земство (переважно заготівля збіжжя), а з другого — окрема організація заготівель для армії, в якій, починаючи з кінця 1915 року, довелося працювати й мені. На

чолі цієї організації, що безпосередньо підлягала петербурзькому міністерству хліборобства, стояв С. Третьяков, мобілізований директор полтавської сільсько-господарської досвідної станції, росіянин. Організація мала понад 200 людей, переважно агрономів і студентів різних спеціальних шкіл. Але пригадую, що я і агроном з полтавського досвідного поля П. Лещенко почували себе тут майже єдиними українцями, бо решта наших співробітників були переважно росіяни, малороси або жиди. На двіста людей два свідомих українця — це був той фактичний стан, в якому в той час перебували українські інтелігентські сили на Великій Україні.

Отож, як представник від цієї організації заготівель для армії, я брав участь в установчих зборах для утворення Губерніяльного Продовольчого Комітету й був обраний до управи новоутвореного Комітету. Ці вибори рішили мою долю на довший час. Праця в Комітеті, надзвичайно складна і відповідальна, примусила мене ввійти цілком в практичну організаційну роботу, від якої я міг звільнитися вже аж після приходу большевиків на початку 1918 року.

Український рух на Катеринославщині розвивався несміливо й поволі. Після вибуху революції майже всі активніші українці, як В. Біднов, Є. Вировий, І. Труба, М. Щукин, А. Синявський, І. Рудичів та інші, взялися насамперед за справи культурно-освітнього характеру: була відновлена «Просвіта», яку після вибуху світової війни закрила царська влада, вживались заходи для організації середньої української школи в Катеринославі і т. п. Для політичної праці людей майже не було. Переважно це були члени українських політичних партій, що після тяжких умов нелегального існування за царського режиму ледве починали тепер ставати на ноги.

З несоціалістичних партій в Катеринославі існувала невеличка організація українських соціалістів-федералістів під проводом В. Біднова, А. Синявського, П. Єфремова та інших. Спочатку есефи виступали під своєю старою назвою як «Товариство Українських Поступовців», але в червні 1917 року, під впливом революційного руху, вони перейменували себе на «Українську партію соц.-федералістів». Як організація більше інтелігентська, а головню поміркованого напрямку, есефи не спромоглися здобути вплив на ширші маси. Як я вже зазначав, інтелігентські верстви на Україні були переважно російські або зросійщені. А щодо політичних кличів, то від самого початку революції в масах були популярні лише кличі соціалістичних партій.

Ніяких інших українських політичних організацій правого напрямку в Катеринославі не було, коли не брати на увагу поодиноких осіб, як напр. І. Труба, що називав себе народнім соціалістом, або Лукянів, що називав себе самостійником. Тим часом ще в царських часів на Україні існувала досить сильна російська організація «Союз земельних собственников», що крім поміщиків об'єднував у своїх рядах значну кількість заможніших селян. Філія цього союзу була й на Катеринославщині.

Краще стояла справа в українських соціалістів. Незабаром після вибуху революції в Катеринославі почала працювати організація українських соц.-революціонерів, що успішно ширила свій вплив переважно серед українського селянства. На чолі катеринославських есерів стояли: Сергій Бачинський, Михайло Федорів, Петро Коробчанський та інші.

Крім есерів, в Катеринославі ще з передреволюційних часів була організація українських соціал-демократів. Підчас світової війни (в листопаді 1915 року) головні керівники цієї організації, як Хв. Дубовий, Д. Лисиченко, І. Вирва, І. Романченко, П. Щукин та інші, були заарештовані, і діяльність організації на деякий час була занепала. Тепер, коли вибухла революція і з заслання та в'язниць повиходили на волю всі політичні «злочинці», катеринославські соц.-демократи знову взялися за роботу. Я зараз же зголосився до них, бо до української соц.-демократичної партії вступив ще підчас свого перебування в петербурзькому університеті в 1905 році. Душею катеринославської організації був Хв. Дубовий, урядовець з місцевої залізниці. Це була людина непересічних організаційних здібностей. Надзвичайно енергійний і відданий справі, він завжди був на ногах і, коли треба було, умів поставити на ноги других. З членами партії поводився «строго», але всі його любили й слухали, особливо робітники, без застережень. Не дивно, що він мав великий вплив на організацію і був фактичним її головою.

Другою яскравою фігурою серед членів катеринославської соц.-демократичної організації був І. Романченко, один з головних діячів мануїлівської «Просвіти» (біля Катеринослава). Добрий промовець, він користався широкою популярністю серед катеринославського робітництва, як чесний український патріот і революціонер. Як член Центрального Комітету партії, він майже постійно перебував в подорожах по Україні. В Катеринославі показувався лише зрідка.

Трохи пізніше до праці в організації (після вибуху революції) став П. Феденко, також один з визначніших соц.-демократичних діячів на Катеринославщині. Революція застала його на високо-

шкільних студіях в Петербурзі, де він брав участь у роботі петербурзької організації УСДРП. Тепер, в літі 1917 року, він приїхав на Україну. Нам він був потрібний на Катеринославщині, як талановитий промовець і незамінний редактор партійних та інших українських видань.

Взагалі про катеринославську організацію українських соц.-демократів у мене збереглися найкращі спогади. Вона imponувала не тільки внутрішньою організованістю своїх членів, але й їх високою національно-політичною свідомістю. На зборах організації завжди бувало понад 100-200 людей, здебільшого робітників з Брянського та інших катеринославських заводів. Просто не вірилося, як в темну ніч царської реакції, в умовах підпольної нелегальної праці, могли виховатися кадри таких свідомих і відданих справі людей, як напр.: Я. Капустин, А. Самарець, Ів. Мокринець, Т. Грабовий, В. Позаненко⁷⁾, Ів. Тригубенко, Гн. Сагайдачний, Томильченко, Гр. Хижняк, О. Чорнорот, Зінченко, Ів. Бондаренко, Мих. Сторубель, Ів. Чорний, А. Качура, Рибалка і багато інших. Мені доводилось чути навіть від російських соціалістів, що, мовляв, наша українська соц.-дем. фракція в катеринославському «Советі» — це прикраса для цілого совєта.

Поруч з політичним життям катеринославські робітники всюди, де тільки можна, брали активну участь в українському культурно-освітньому русі. Особливо енергійно вони працювали в «Просвітах», що ще перед революцією 1917 року повстали в різних селах на периферії Катеринослава, як наприклад Мануйлівка, Діівка, Лоцманська Кам'янка та інші. Майже всі ці «Просвіти» склалися переважно з робітників катеринославських заводів. В самому Катеринославі, за активною участю робітників, організовано український хор, що виступав на різних концертах, вечірках тощо під орудою Д. Петрівського, пізніше професора української учительської семінарії в Ужгороді, потім в Хусті на Карпатській Україні. Згадка про катеринославських робітників залишиться одною з найкращих в моєму житті.

Коли пізніше мені довелося ближче стати до центру української боротьби, я не раз жалував, що головним осередком цієї боротьби була хліборобська Правобережна Україна, а не проміслові Лівобережжя, з його досить значними кадрами українського робітництва. Яким неоціненим джерелом ці українські робітники могли бути для підсилення наших різних державних апаратів, яким увесь час бракувало свідомих, певних і відданих людей.

⁷⁾ Василь Позаненко помер від тифу в шпиталі на ст. Вапнярка в серпні 1919 р. за працю в українській армії.

Є фактом, що протягом 1919 року український центр, коли й міг піддержувати зв'язок з «тим берегом» і мав таку-сяку інформацію про життя під большевицьким режимом, то головню завдяки високопатріотичній праці кількох десятків робітників з Катеринославщини, що для загальної справи жертвували своїм життям.

Український соц.-демократичний рух на Катеринославщині вже до революції визначався як рух масовий і поважний, що спирався на ширші верстви українського робітництва. Як відомо, підчас світової війни (в листопаді 1915 року) між катеринославською організацією українських соціал-демократів і місцевою організацією російських соц.-демократів (большевиків) дійшло навіть до заключення спільного договору. Згідно в цьому договором, організації визнавали себе взаємно рівноправними представницями — українська українського, а російська російського робітництва катеринославського району. Крім того, організація російських большевиків визнавала принцип національних організацій робітництва (проти чого тоді був особливо Ленін) і не ставила перешкод проти виставлення українською соціал-демократією своїх програмових вимог щодо національно-територіальної автономії України.

Але коли вибухла революція 1917 року, то відразу стало ясно, як багато ще треба праці для того, щоб відвернути ширші українські робітничі та селянські маси від російських політичних ідеологій і впливів. Через денационалізацію верхів українського робітництва, українська соц.-демократія весь час натрапляла на великі труднощі щодо поширення своїх впливів на ті зросійщені робітничі верстви, які на довгий час стали жертвою русифікаційної політики царської Росії. З цих причин українська соц.-демократія підчас революції не мала таких широких перспектив для свого розвитку, як партія українських есерів, що спиралася переважно на село, яке з усіх українських верств найбільше зберегло свій український характер.

Катеринославщина часів революції давала яскравий приклад того, як нація без свого власного міста засуджена на дуже тяжку боротьбу навіть при найбільш героїчних змаганнях своїх свідоміших синів. Фактично всі галузі життя по містах були в чужих, неукраїнських руках: і торгівля та промисел, і життя культурне й політичне — школи, преса, політичні організації і т. д. Хоч людність Катеринославщини складалася коло 80% з українців, але в самому Катеринославі й після вибуху революції виходили лише два російські щоденники: консервативний «Приднепров-

ский Край» і ліберальна «Южная Заря», що боронили «єдину Росію» і в цьому дусі виховували своїх читачів. Після вибуху революції, почали видавати свої окремі часописи російські соц.-демократи (як меншевики, так і большевики), російські есери, конституційні демократи (кадети), жидівський соц.-демократичний «Бунд» та інші. Всі ці неукраїнські партії мали великі організації по цілій губернії, і на початку революції з ними українських політичних організацій не можна було навіть порівнювати. Українці при всіх своїх зусиллях після вибуху революції ледве спромоглися на видання неперіодичного «Вістника Т-ва Просвіта» та на окремий невеличкий український відділ в російському тижневику губерніяльного земства «Народная Жизнь». Це на цілу губернію, що своєю площею та загальною кількістю людности перевищувала сучасну Данію⁸⁾! З такою «абрєю» тяжко було конкурувати в впливах російських організацій та їхньої преси.

Можна собі уявити, з якою тривогою чекали українці перших виборів на підставі демократичного закону до катеринославської міської Думи (ради), що були призначені на серпень 1917 року. Ці вибори блискуче показали, якою ще малою силою було українство в місті Катеринославі: на 113 радних вибрано всього 9 українських заступників, з них 6 соц.-демократів (І. Вирва, Г. Горобець, Хв. Дубовий, П. Заремба, Я. Капустян, І. Мазепа) і 3 від українського демократичного блоку (В. Біднов — с.-ф., І. Труба — безпартійний і М. Федорів — с.-р.). Решта були росіяни й жиди.

Не вважалося на такий скромний успіх, українці щиро раділи. Ніхто не сподівався, що набіраємо аж коло 6.500 голосів. Ще менше чекали таких успіхів від українців росіяни й жиди. Вони були переконані, що ніхто за українців голосувати не стане: мовляв, проголошенням демократичного ладу в Росії усунені всякі підстави для якихбудь окремих національних рухів та домагань.

Найбільшу кількість мандатів в новообраній Думі дістали російські есери (24 мандати) на чолі з В. Осіповом, що був обраний головою Думи. Ця партія об'єднувала в своїх рядах не тільки селян, але й міську інтелігенцію, серед якої, як вже зазначалося, також була поширена ідеологія народницького соціалізму. Разом з російськими соц.-демократами — меншевиками (16 мандатів) російські есери творили головне ядро нової Думи. Другою по кількості мандатів була фракція російських большевиків: на

⁸⁾ За даними 1914 року Катеринославщина мала коло 3½ мільйонів людности при загальній площі в 63.392 км².

чолі були Є. Квірінг і С. Гопнер (22 мандати). Всі інші російські та жидівські групи складали меншість в новій Думі.

Коли трохи пізніше я був обраний в катеринославський «Совет» делегатом від українських робітників Брянського заводу, то там я побачив приблизно ту саму картину: панували російські соціалісти. Ріжниця була лише та, що замість російських есерів головну роль тут грали російські соц.-демократи — меншевики. Українці складали й тут незначну меншість.

Перевага російських політичних партій була в той час характерним явищем по цілій Україні. Це творило величезні труднощі для переведення в життя навіть найменших українських домагань. Діяльність катеринославської Думи і Совета проходили майже зовсім поза українським річищем. Політика Центральної Ради не знаходила підтримки в цих органах «революційної демократії». Вплив російських політичних ідеологій панував також на українському селі. Лише поволі село на Катеринославщині почало приєднуватися ідеологічно й організаційно до українського руху.

Пригадую, влітку (на початку червня) 1917 року в Катеринославі відбувся перший губерніяльний селянський з'їзд. На цьому з'їзді представники українських організацій, що були об'єднані в Українській Губерніяльній Раді, виступили однодушно в оборону українських національних домагань. Це була доба об'єднаного українського фронту. Цей фронт існував у Катеринославі весь час до самого приходу большевицького війська. Коли й були які розходження між поодинокими українськими групами, то головню на ґрунті різного розуміння завдань соціальних, а не національних. Українські соціалісти, провадячи тяжку працю серед українських мас для відтягнення їх зпід російських впливів, мусіли рахуватися з тими соціальними гаслами, під знаком яких велася пропаганда з боку російських соціалістичних партій. Ці гасла, як от «вся земля народові», «геть капіталізм» і т. п., в той час мали особливу популярність в народніх масах. З цих причин в 1917 році не тільки «тупівці» перелицювалися на «соціалістів-федералістів», але й націоналістична «Українська Народня Партія» перейменувалася на партію «Самостійників-Соціалістів».

В добу Центральної Ради на Україні панувала повна свобода слова, преси, політичних організацій. Кожний, хто тільки мав бажання, міг працювати по своїй волі та вподобі. Новий режим нікому не перешкоджав ширити свої думки і ставати до проведу мас. Але праві українські групи швидко самі побачили, що для

ширшої політичної праці це був «час не для них». Тимто головну свою енергію вони скерували на культурно-освітню працю, для якої після вибуху революції відкрилися величезні перспективи. Але всюди там, де цього вимагала справа, українські есціалісти і нессціалісти виступали спільним фронтом проти спільного національного ворога. Це робило вражіння на селян.

Так було на селянському з'їзді. З'їзд був скликаний катеринославським бюрою загально-російського «Крестьянського Союзу». Верховодили справою місцеві селяни, брати Ярема та Василь Строменки. Вони находились під російськими впливами, тому навіть не дали говорити деяким українським промовцям, як Романченкові, Дубовому та іншим за те, що вони виступали за приєднання катеринославської організації «Крестьянського Союзу» до Всеукраїнської Селянської Спілки. На цьому з'їзді українцям вдалося лише з великими труднощами провести резолюцію про автономію України. Коли ж дійшло до вирішення питання про приєднання до Української Селянської Спілки, то з'їзд висловився за те, щоб залишатися й надалі в складі Всеросійського Крестьянського Союзу, з його центром в Петербурзі.

Але хвиля національного пробудження зростала. Протягом літа сили українців зміцніли. Коли восени був скликаний другий селянський з'їзд, то переміг український напрямк: було ухвалено «обєднати трудове селянство Катеринославщини у Всеукраїнській Селянській Спілці». Замість «малеросійствовавших» братів Строменків на чолі катеринославської Спілки були поставлені український есер Хв. Сторубель, головний організатор мануйлівської Пресвіти, і український соц.-демократ Ів. Чорнот, робітник з катеринославських залізничних майстерень, що став фактичним провідником Спілки.

Як я вже зазначав, Українська Селянська Спілка організувалася лише на початку 1917 року, вже після вибуху революції. Всеросійський «Крестьянський Союз» існував ще з часів першої російської революції 1905 року і фактично находився в руках російських есерів. Тепер, коли утворилася Українська Селянська Спілка, вона в свою чергу підпала під вплив українських есерів. В програмі цієї партії, як і в програмі російських есерів, селян приваблювала земельна програма, в якій говорилося про соціалізацію землі. У малосвідомих мас з цим гаслом звязувалося поняття про найвигідніший спосіб вирішення земельної справи. Клич соціалізації землі був такий популярний серед селянства в Росії і на Україні, що як уже зазначалося, самі большевики, коли прийшли до влади, примушені були перейняти це гасло у есерів.

Так, під впливом національного пробудження українського селянства новозаснована партія українських соц.-революціонерів почала швидко зростати. На українському селі швидким темпом відбувався процес «українізації». Часто цілі організації переходили від есерів російських до есерів українських. За півроку партія українських есерів в Селянську Спілку виросла майже в мільйонову організацію. Вже в листопаді, під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів, есери разом з Селянською Спілкою й українськими соц.-демократами зібрали по цілій Україні понад 75% всіх голосів, із яких переважна більшість належала українським есерам з Селянською Спілкою.

Цей нечувано швидкий числовий зріст партії українських есерів, на жаль, не йшов у парі зі зростом її організаційних та інтелектуальних сил. Партія, що з невеликої групи протягом кількох місяців виросла в мільйонову організацію, навіть за нормальних обставин не могла визначатися ні ясністю своєї політичної платформи, ні внутрішньою єдністю своїх членів. А в тих умовах, коли селянські маси, як правило, переходили до української партії, а інтелігентські кадри здебільшого залишалися в старих російських організаціях, справа провідних сил партії набувала чим далі все більшої ваги. Напр., провідний осередок українських есерів в такому центрі, як Катеринослав, майже весь час складався буквально з півдесятка людей, з яких навіть не всі знали програму своєї партії. І так, як відомо, було майже по цілій Україні. Цим в значній мірі пояснюється, що українська соц.-дем. партія, яка не слабувала на цю «хворобу зросту», на протязі революції визначалася далеко більшим впливом на провід української боротьби, ніж партія українських есерів, яка фактично не мала політично вироблених провідників.

Цей факт просто катастрофічної диспропорції між рядовими масами партії есерів і кадрами її провідних сил мав велике від'ємне значіння для нашої визвольної боротьби тої доби. Але партія українських есерів була лише відбитком того загального стану, в якому перебувало тоді ціле українське суспільство: долі — багатомільйонові маси малосвідомого й неорганізованого селянства та робітництва, на горі — невеличка жменька української інтелігенції, яка ніколи й не думала про те, що їй доведеться керувати складною й дуже тяжкою боротьбою в умовах величезної революційної завірюхи.

Особливість українського руху в час революції 1917 року була в тому, що гасла українського національного самоозначення, які революція висувала на порядок денний, фактично падали на ґрунт

ще зовсім не підготованого й неорганізованого українського життя. Український рух розвивався спонтанно, без належної попередньої підготовки та організації народніх мас. Тому центр і периферія не завжди працювали в тісному контакті.

Пригадую, як в літі 1917 року, під впливом І. Універсалу Центральної Ради, Гаврило та Микола Горобці (Воробійови), діячі катеринославської організації українських соц.-демократів, що потім так трагічно загинули⁹⁾, з палким завзяттям взялися за організацію на Катеринославщині «Вільного Козацтва». Це були сини залізничного робітника, росіянина. Ще з молодих літ вони перейнялися українством, брали участь в українських гуртках і говорили доброю українською мовою. Молодший Микола скінчив артилерійську старшинську школу. Старший Гаврило був студентом київського політехнічного інституту і, хоч в військовою справою не був ознайомлений, проте він став головним організатором катеринославських відділів «Вільного Козацтва». Ці відділи, що склалися переважно з робітників і селян катеринославського району, відіграли потім визначну роль в боротьбі з російськими большевиками на Катеринославщині, а багато вільних козаків, як напр. Іван Бондаренко, Микола Горобець та інші, положили свої голови за волю України.

Але все це робилося самотужки, без якихбудь директив чи вказівок з центру. Це був час, коли уряд Центральної Ради, в зв'язку з постановою 1-го Всеукраїнського Військового З'їзду, що відбувся в кінці травня 1917 р., уділяв особливу увагу справі т. зв. українізації частин російської армії через виділення та організацію вояків в свої українські частини. Таким шляхом малося на увазі створити українську армію. В. Кедровський, один з членів Генерального Військового Комітету при Центральній Раді, що керував цією справою, в своїх спогадах, надрукованих в американському щоденнику «Свобода» за 1928 рік, пише: «До кінця серпня 1917 року організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміливо могло стати на всьому військовому фронті, що переходив через територію України, і замінити собою всі залоги на Україні. На фронті було 27 українізованих дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів».

Отже було чим захоплюватися. Тільки пізніше, коли українізовані частини, під впливом большевицької пропаганди, почали розкладатися, уряд Центр. Ради виступив на піддержку органі-

⁹⁾ Микола був застрілений большевиками в лютому 1920 року під Могилевом над Дністром, ідучи для зв'язку між урядом і армією Зимового походу. Гаврило був убитий грабіжниками на вулицях Києва в 1925 році.

зації Вільного Козацтва по цілій Україні з людей національно свідомих і відданих Україні. Але було вже пізно. Загальна анархія, що запанула спочатку на Московщині, потім на Україні, а почасти невдалий вибір організаторів цієї справи не дали змоги створити в Вільного Козацтва тої сили, яка б могла надати інший хід українським визвольним змаганням.

Режим Керенського, з його «словесністю», позбавлений конструктивного, творчого чину, наближався до упадку. Своїм безсиллям цей режим чим далі все більше викликав розчарування та зневіря навіть серед російської та жидівської меншости на Україні. Майже без якогось особливого опору режим Керенського крок за кроком здавав свої позиції новій силі — большевикам. Коли б в цей час українці заімпонували своєю підготованістю і здатністю організувати свою українську владу, нема сумніву, що з страху перед большевизмом значна частина росіян і жидів на Україні підтримала б українську владу.

Коли на початку осені запахло банкрутством правительства Керенського, майже всі національні меншости на Україні заговорили іншою мовою щодо української справи. Навіть катеринославська Дума змінила своє обличчя. Сталося це на чергових загальних зборах Думи в кінці жовтня 1917 року. Українська фракція внесла позачергову заяву з домаганням, щоб Дума висловила протест проти політики правительства Керенського в українській справі. Як відомо, десь на початку жовтня Центральна Рада ухвалила постанову про скликання Українських Установчих Зборів. Правительство Керенського вбачило в цьому крок до відділення України від Росії. В звязку з цим до Петербургу були викликані «для пояснень» представники Генерального Секретаріату Центр. Ради, а рівночасно російський уряд припинив видачу грошей на утримання Генерального Секретаріату. Після коротких дискусій в цій справі Дума ухвалила резолюцію, в якій заявлялося, що Тимчасове Правительство своїм вчинком порушує право української нації на самоозначення, яке «ясно й недвозначно декляроване всеросійською революцією». З огляду на це Дума рішуче протестувала проти політики Тимчасового Правительства в українській справі. Ця резолюція була прийнята майже одногласно. Лише російські кадети та частина жидівської національної групи заявили, що в скликанні Українських Установчих Зборів вони вбачають узурпацію прав Установчих Зборів Всеросійських.

Та незабаром і ці противники українства примушені були змінити своє відношення до української справи. 7-го листопада 1917

року дійшло до большевицького перевороту в Петербурзі. Тоді Центральна Рада видала (20. листопада) свій III. Універсал, в якому проголошувалась «Українська Народня Республіка, федеративно звязана з республіканською Росією». Цей Універсал надійшов якось зовсім несподівано. Ніякого особливого ентузіазму на Катеринославщині він не викликав. Не тому, що українці не хотіли ширших прав для України, а тому, що всі вони добре бачили недостачу своїх сил для будування автономної України, а тут раптом — федерація! Загальне вражіння було таке, що цей акт був продиктований виключно подіями зовнішнього характеру. В цьому відношенні III. Універсал не знайшов такого відгуку в українських масах, як Універсал Перший.

Нові події на Московщині й на Україні неначе обухом по голові ударили всіх прихильників «єдиної Росії». Коли катеринославська Дума зішлася на своє чергове засідання, то насамперед збори прийняли постанову про офіційну участь Думи в маніфестації, яку 22. листопада уряджала Українська Губерніяльна Рада в нагоди оголошення Центральною Радою III. Універсалу. На тому ж засіданні всі думські фракції, не виключаючи й російських кадетів, при обговоренні питання виборів до Українських Установчих Зборів, однодушно висловились за участь в виборах.

Це був момент, коли Україна могла легко стати на власні ноги при одній лише передумові: належної підготованості та організованості своїх національних сил. На жаль, цієї передумови Україна ще не мала.

Загальна кволість українських національних сил в однаковій мірі виявлялася як в українських масах, так і в українському провіді. Найбільшою хибсю провідників Центральної Ради було те, що при всіх своїх щиро патріотичних почуваннях вони всетаки не мали ясного плану і твердої волі. Центральна Рада майже весь час плелася слідом за революційними подіями.

Відсутність ясного погляду на справу у діячів Центральної Ради виявилась особливо яскраво при вирішенні земельної справи на Україні. Вже в листопаді 1917 року правительством Ц. Ради виготовувало проєкт земельного закону, згідно з яким земля мала бути вивласнена лише в господарствах з плщею понад 40 десятин. Цей проєкт на пленарному засіданні Ц. Ради в грудні зустрів гостру критику з боку значної частини членів Ц. Ради. Особливо представники від селян указували, що норма вільної від конфіскації землі — 40 десятин — дуже висока. «Народ — казали вони — обороняв і обороняє Центральну Раду. Але якби ми затвердили закон з приватною власністю до 40 десятин, то всі

відмовляться її піддержувати» («1917 год на Киевщине». Киев 1928, ст. 447). Взагалі Ц. Рада хотіла перевести земельну реформу на Україні організованим шляхом на підставі закону, який мали затвердити Установчі Збори. І поки більшовики не запанували на Московщині, на Україні був для цього сприятливий ґрунт: селяни йшли за Центральною Радою й чекали рішення Установчих Зборів.

Але ситуація різко змінилася після того, як більшовики, поваливши владу Керенського, вже на другий день видали свій «декрет про землю», в якому проголосили скасування земельної власності і передачу всіх поміщицьких, церковних, державних і т. д. земель у завідування місцевих земельних комітетів, створених із малоземельних і безземельних селян. Цей декрет був поширений більшовиками на Україні і знайшов прихильне відношення з боку українського селянства. Тоді Центральна Рада виготовила і в кінці січня 1918 року, майже одночасно з проголошенням IV. Універсалу, затвердила новий проєкт, значно радикальніший. Та було вже пізно. Використовуючи пасивність українського селянства, що не йшло на оборону недавно проголошеної Української Народньої Республіки, російські більшовики встигли окупувати своїм військом майже цілу Україну.

Так само Центральна Рада довгий час не могла рішитися на припинення війни з центральними державами. Провідники Ц. Ради тишили себе деякий час надією на те, що буде утворене федеративне всеросійське правительтво і воно заключить загальний мир з центральними державами.¹⁰⁾ З другого боку, держави

¹⁰⁾ Цей погляд щодо федеративного зв'язку України з іншими народами колишньої Росії тоді панував серед провідників Центральної Ради. Напр., партія українських соціалістів-федералістів, до якої між іншим належав тодішній генеральний секретар закордонних справ Ол. Шульгин, а також інші визначні діячі Ц. Ради, як Д. Дорошенко, О. Лотоцький, С. Єфремов, на своєму візді, що відбувся в травні 1918 р., тобто вже після оголошення IV. Універсалу, ухвалила постанову, характеристичну взагалі для тодішніх настроїв як серед соціалістичних, так і несціалістичних українських кол. В цій постанові між іншим говорилося:

«Партія підчас складання своєї програми виходила з того погляду, що найбільш реальним і корисним для України є федеративне зєднання з Росією. Дальші політичні обставини, — централістична і своєкорисна політика російського уряду, суспільства і партій, ворожість їх до дійсного федералізму і нарешті більшовицька авантюра — висунули ідею самостійності української держави. Рахуючись з новими реальними умовами життя, партія соціалістів-федералістів визнала державність України і весь час в своїй парламентарній та загальній політиці підтримувала цю ідею і сприяла консолідації української держави.

«Але разом з тим партія розуміє, що ідея федералізму в політичному житті має таке саме загальне світове значіння, як в соціально-економічному

Антанти, особливо Англія та Франція, через своїх представників кликали українське правительство до боротьби проти центральних держав і обіцяли фінансову й технічну допомогу для «організації та відродження України». Отож до сепаратних переговорів в Німеччиною й Австро-Угорщиною Центральна Рада приступила вже тільки після того, як російська большевицька влада почала в листопаді переговори з центральними державами і в кінці грудня 1917 року підписала з ними перемир'я на фронті.

Все це сіяло незадоволення в українських масах і зміцняло ґрунт для большевицької пропаґанди на Україні.

Катеринославські большевики від самого початку революції провадили дуже хитру політику щодо українського руху. В різних своїх газетних статтях, публічних виступах тощо вони раз-у-раз заявляли про своє прихильне відношення до українського визвольного руху. Коли Центральна Рада оголосила свій Перший Універсал, всі російські партії, як соціалістичні, так і неосоціалістичні, накинулися на Ц. Раду, обвинувачуючи її в «шовінізмі» та в «сепаратизмі». Лише большевики в своєму катеринославському щоденнику «Звезда» заявили, що вони «простягають побратерськи руку українському народові». Так само тепер, після проголошення III. Універсалу, катеринославські большевики якийсь час «залицялися» до українців, заявляючи, що, мовляв, вони визнають Центральну Раду за кравву владу на Україні і т. д.

Ця «українофільська» тактика большевиків продовжувалася до тої пори, поки Ленін не поставив їм завдання — захопити владу на Україні в свої руки.

Треба зазначити, що в своїй боротьбі з большевиками українці від самого початку були самітні. Коли стало більш-менш ясно, що Центральна Рада не в силі опанувати ситуацію на Україні, вся російсько-жидівська «революційна демократія» стала активно або нейтрально на боці большевиків. Російські соціалісти-небольшевики були взагалі нездатні боротися з зброєю в руках проти своїх політичних противників. При конфліктах між большевиками і небольшевиками, вони завжди почували себе безпорадними і, як правило, шукали способів для мирного порозуміння між воюючими сторонами. Коли ж це їм не вдавалося, вони оголошували свій нейтралітет.

житті — соціалізм, і тому ці ідеї мають залишитися провідними думками партії. Як соціалізм єднає всі трудящі маси всього світу, так федералізм містить в собі ідеал того всевітнього єднання держав, яке тільки й може бути на дійною запорукою проти імперіалізму і війни».

Українські соціалісти були зліплені в іншого тіста. Самі катеринославські більшовики не раз заявляли, що, мовляв, українські соціалісти мають одну спільну з ними рису, а саме: волю до боротьби, уміння на штики й гармати противника відповідали тим самим. Не даром комуніст Рафес в своїй книзі «Два года революции на Украине» (Москва 1920) пише про «безхарактерність російських меншевиків та есерів» в порівнянні з українцями.

Неминучість боротьби між українцями і більшовиками стала очевидною після того, як 12. листопада (ст. ст.) відбулися вибори до Всеросійських Установчих Зборів. При цих виборах українці дістали по цілій губернії понад половину всіх голосів. За більшовиків голосувало лише 17% і приблизно стільки ж за російських есерів. Із 18 мандатів українці дістали 10, російські есери 4, більшовики 3 і союз землевласників 1 мандат. В самому Катеринославі вибори показали також великий зріст українства в порівнянні з тим, що було при серпневих виборах до катеринославської Думи. Блок українських соц.-демократів і соц.-революціонерів, разом з Селянською Спільною, дістався тепер на третє місце, зібравши коло 12.500 голосів замість 6.500 при виборах до міської Думи. Друге місце зайняли жидівські буржуазні групи. Але найбільше число голосів (коло 19.000) дістали більшовики.

Ці висліди виборів до Всеросійських Установчих Зборів давали приблизно таку саму картину, яку малюють в своїх спогадах Д. Дорошенко і В. Андрієвський для Чернігівщини та Полтавщини: в той час як українське село успішно відвоювали від російських впливів українські соціалісти, чуже, неукраїнське місто поволі ставало головною базою російських більшовиків.

Звичайно, катеринославські українці дуже раділи в таких вислідів виборів. Казали, що нарешті село наше. В дійсності це «наше село» не давало нам того, що давало більшовикам помосковцене місто. Захопивши майже провідне становище серед мійської людности на Україні, більшовики тепер могли відважитися, спершися на військову допомогу від своїх товаришів в Москві, окупувати «селянську» Україну.

Не було сумніву, що сили українців на Катеринославщині зросли б ще більше, коли б відбулися вибори до Українських Установчих Зборів, що були призначені на 27. грудня 1917 року (ст. ст.). Як відомо, по тих районах України, де ці вибори відбулися, за українські списки подано понад 70% всіх голосів. Але на Катеринославщині, крім деяких повітів, до цих виборів не дійшло. Після більшовицького перевороту в Московщині

події на Україні пішли таким темпом, що вже приблизно через місяць по проголошенні Центральною Радою III. Універсалу в Катеринославі почалися криваві бої між українцями і більшевиками.

Треба сказати, що велика шкода потім сталася для цілої нашої справи від того, що Українські Установчі Збори не зійшлися хоч на короткий час та не проголосили самостійности України. Як би це допомогло нам в нашій дальшій боротьбі! Навіть найбільші противники українства мусіли б тоді поставитися інакше до української справи. А так, різні вороги українського народу, використовуючи той факт, що на Україні свого часу не відбулося всенародне голосування, весь час ширили свою протиукраїнську пропаганду тим способом, що, мовляв, то все вигадка купки націоналістично настроєної інтелігенції, а сам український народ не висловився за відділення від Росії.

Вже на початку грудня 1917 року в Катеринославі відбулася большевицька демонстрація під гаслом «вся власть Советам». Демонстрація була досить численна, але більшовики були ще не готові до збройної боротьби з українцями. Майже всі військові відділи в Катеринославі, як кінний дивізіон, 228-й і 271-й запасові полки та інші менші частини, були в руках українців. Українське командування спиралося на досить значну місцеву залозу в сильную артилерією. На чолі залози стояв полк. М. Омелянович-Павленко, що пізніше був командуючим української армії. Навіть головою катеринославського совіта солдатських депутатів в цей час (під осінь 1917 року) був молодий український козак П. Василюк, родом з Галичини, один з пізніших організаторів «Запорізької Січі» в 1919 році.

Але такий стан тривав недовго. Протягом жовтня-грудня більшовики, за допомогою Москви, розвинули таку завзяту агітацію проти Центральної Ради, що настрої на Україні радикально змінилися. Особливу увагу більшовики звернули на українське військо, щоб його збільшити, утворити серед нього протиукраїнський настрій, взагалі розкласти. Це був план московських більшовиків, якого вони потім завжди додержувались в боротьбі з своїми противниками: спочатку пропаганда в тилу противника, утворення на його території заворушень, повстань, взагалі анархії й дезорганізації державних апаратів, а потім наступ большевицьких військ для докінчення справи.

Ґрунт для большевицької пропаганди на Україні був дуже сприятливий: народні маси були до краю втомлені війною, а крім того розчаровані затягуванням земельної реформи як Тим-

часовим Російським Правительством, так і Центральною Радою. Большевицька пропаганда була тим небезпечна, що свої заборчі плани супроти України червона Москва уміло прикривала революційними гаслами про повне соціяльне й національне визволення українського народу «аж до відокремлення». Намагаючись підпорядкувати собі Україну, большевики казали, що Українська Центральна Рада не дасть селянам землі, що вона хоче продовжувати війну проти Австрії та Німеччини, бо, мовляв, продася капіталістам Англії та Франції і т. д. Російським большевикам надавала відваги ще та обставина, що на Московщині не було хліба, і вони висилали на Україну спочатку своїх агітаторів, а потім і свої полки по хліб, якого, мовляв, не хоче росіянам продати «буржуазна Центральна Рада».

Звісно, коли б українські народні маси були свідоміші, то вони б зразу побачили неправду в большевицькій пропаганді. А так, багато селян і робітників ждали, щоб побачити, «яка у большевиків програма», і не слухали заклику Центральної Ради ставати на оборону Української Народньої Республіки. Тому як не силкувалася Ц. Рада своєю політикою запобігти большевизмові на Україні, але паралізувати большевицької агітації не вдалося¹¹⁾. Большевики обіцяли темним масам все, але насамперед негайний мир і землю й цим потягнули за собою не тільки значні маси селян і робітників, але й військо, яке не хотіло воювати й рвалося до дому.

Треба сказати, що противобні настрої відігравали тоді величезну роль у психології народніх мас: ніхто не хотів війни, всі були проти регулярної армії і проти обов'язкових мобілізацій. Навіть українська партія самостійників-соціялістів, з її націоналістичним світоглядом, на своєму з'їзді, що відбувся 17 грудня 1917 року, ухвалила програму, в якій в одному з параграфів говорилося про «знесення постійного війська на Україні». Крім того, в окремій постанові цього з'їзду заявлялося, що «в інтересах загально-людських необхідне роззброєння народів, припинення війни назавжди і запровадження вічного миру по всьому світу» («Укр. Партія Самост.-Соціялістів». Відень 1920, стор. 65).

Саме в цей час (в кінці грудня 1917 р.) совітська влада в Мо-

¹¹⁾ Деякі мемуаристи висловлюють здивовання, чому, мовляв, українська влада допускала в той час вільну агітацію ворожого елемента і не боролася з большевицькими агітаторами шляхом арештів тощо. На мою думку, крім свободи, що була за Центральної Ради на Україні, велику роль тут відіграла ще та обставина, що захоплення большевизмом мало характер масової пошести, з якою боротися шляхом репресій було замало. Крім того, взагалі не було кадрів підготованих людей для того, щоб уряд Ц. Ради міг розпоряджатися відповідними апаратами влади як в центрі, так і на місцях.

сковщині видала спеціальний декрет про скасування всіх титулів і рангів в армії. Також в українському війську всі старі титули, як генерал, полковник та інші, разом з уніформою, перестали вживатися, бо панували демократичні настрої, і все це було зненавиджене як спадщина старих царських порядків.¹²⁾ Цим пояснюється, що Центральна Рада в своїм ІV. Універсалі, беручи на увагу тодішні настрої на Україні, обіцяла «після затвердження мирових переговорів — розпустити армію зовсім; потім, замість постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств».

Не дивно, що при таких настроях припинення війни в центральними державами зробило большевиків надзвичайно популярними в народніх масах. Навіть утворені в Московщині українські полки, що носили імена українських гетьманів, заявляли, що вони проти большевиків битися не будуть. Один з таких полків — полк гетьмана Орлика на початку грудня прибув з Петербургу через Київ до Катеринослава. Це був свого роду «троянський кінь», якого московські большевики, після відповідної агітаційної підготовки, вислали з Петербургу до Києва, щоб підрити Центральну Раду з середини. В Києві це помітили й цілий полк «сплавили» до Катеринослава. Пригадую, з якими радісними надіями зустрічали це військо катеринославські українці. Але надії завели. Большевицька пропаганда так затуманила голови цим «синам України», що коли пізніше дійшло до боротьби в большевиками, вони проголосили неутралітет і не схотіли битися за українську владу.

Не в кращому стані перебували також інші частини катеринославської залози. Вже раніше під впливом революційного хаосу, який утворився за влади Тимчасового Російського Правительства, всі старі апарати влади, зокрема військові, були майже зруйновані. Не було ні послууху, ні порядку. Тепер большевицька пропаганда неначе та пощесть остаточно руйнувала одну військову частину за другою. Майже всі військові формування, що залишились від попередньої влади або повстали в наслідок т. зв. «українізації» армії, перестали бути бовздатні. Українські частини були заражені тим самим розкладом, що запанував тоді в цілій російській армії. Все розбігалось й розкладалося. А те, що залишалось, надавалося більше для різних маніфестацій та парадів, а не для боротьби з ворогами України.

¹²⁾ Уніформа і службові ранги були заведені в українській армії тільки пізніше, в р. р. 1918—19. До того часу старшини вищої ранги здебільшого називалися «отаманами».

Деякі з українських мемуаристів пояснюють цей масовий розклад українського війська восени 1917 року тим, що нібито при його формуванні не були належно використані фахові військові сили і що в військових частинах не була введена відповідна дисципліна. Мені здається, що організаційні хиби, які були допущені при формуванні українського війська, ховаються значно глибше. На мій погляд, провідники Центральної Ради переоцінили успіхи українізації армії і не звернули належної уваги на національну свідомість формованих частин. Тому, коли восени 1917 року в Московщині й потім на Україні запанували хаос і безладдя, українські війська дуже легко піддалися тим самим розкладовим впливам, що й армія російська.

Большевики цю ситуацію зрозуміли відразу. Вони побачили, що в умовах руїни старої армії і неналагодження нових апаратів влади, як в центрі, так і на місцях, організація регулярного війська — це покищо справа нереальна. Тому, захопивши владу в свої руки, вони почали організовувати свою армію — т. зв. «червону гвардію» на зовсім інших засадах: «на основі, як говорилося в постанові большевицької партії в 13. грудня 1917 року, добровільного вступу революційно-свідомих робітників і селян». Регулярна червона армія почала існувати лише влітку 1918 року після того, як московський уряд під впливом поразок в боротьбі з своїми противниками видав декрет про загальну військову повинність усіх громадян від 18 до 43 років. Тоді ж большевики стали на шлях ширшого використання офіцерів та генералів старої царської армії, незалежно від їх політичних поглядів, встановивши над ними суворий догляд через військових комісарів. До того часу совітська влада з військових фахівців використовувала майже виключно тільки тих, що заявляли себе їхніми однодумцями або прихильниками (див. Л. Троцький. Как вооружалась революция. Москва 1923).

Чи не слід було й Центральній Раді від самого початку стати на шлях формування своїх військових відділів лише з людей національно свідомих і надійних, а не так, як це робилося підчас т. зв. українізації російської армії: хто народився на Україні, той автоматично йшов до українського війська. Звичайно, національно свідомих вояків в той час на Україні знайшлося б не дуже багато, а проте Центральна Рада знала б тоді, на яку дійсну силу вона може покладатися й не опинилась би в тому трагічному становищі, яке утворилося в кінці 1917 і на початку 1918 року в час оборони України від большевицького нападу з півночі. Аджеж в історичним фактом, що з 20-тисячного війська, яке мало боронити Київ від російських большевицьких відділів

Муравйова (в січні-лютому 1918), на захист Центральної Ради виступило лише коло 3000 всяків майже виключно з таких формувань, як Вільне Козацтво, Гайдамацькі полки, Січові Стрільці тощо. Всі інші т. зв. «українізовані» війська Центральної Ради в рішачий момент показали, що вони існують лише на папері: хиталися або заявляли про свій неутралітет, а деякі відділи, як Богунівський полк, Шевченківський та інші, навіть частинно йшли проти Центральної Ради.

Один з учасників тодішньої оборони Києва Роман Сушко в своїх спогадах (Календар Червоної Калини, Львів 1928) пише, що в кінці січня 1918 року сотня Січових Стрільців під його командою мусіла роззброїти Наливайківський полк в Броварях біля Києва (1400 багнетів при двох батареях і 75 кулеметах), який відмовився йти проти большевиків. «Стрільці — зазначає він — хоч і раділи з самого переведення обеззброєння, та гірко відчували цю трагедію народу. Дикі азіяти з Муравйовим тиснули на Київ, а український полк так гарно вінований доводилося обеззброїти. За велика була у них несвідомість. Не дивно, що нас прийняли Наливайківці за чехословаків. Бо деж-то? В той час, коли «воля» панувала на Україні, являється сотня дисциплінована, слухняна, з поняттям порядку, сповна одним духом, без жадоби грабунку і насильства! Це не могли бути українці в понятті місцевого населення: це мусіли бути тільки чужинці».

І далі: «Дня 2. лютого 1918 р. була така ситуація: Київ в руках большевиків, що опанували арсенал і всі передмістя. Центральної Раду боронять тільки 2 сотні С. С. курія і кінний відділ Гордієнка під командою полк. В. Петрова. Решта гарнізону столиці, коли не за большевиками, то обявила неутральність. . . Невтральні — додає Сушко — були в той час більш небезпечні чим ворог, бо всюди була їх велика кількість, і їхній виступ на задах грозив нам повною ліквідацією».

Так само другий учасник нашої збройної боротьби в 1917 році В. Сальський пише в львівському «Ділі» (з 20. червня 1937): «Зукраїнізовані російські відділи зникли без сліду. Перетривали лише відділи, при формуванні яких рішали моменти: національний і фаховий, тобто що складалися з досвідчених всяків дійсно доброї волі і патріотично настроєних».

Нічого дивного, що й у нас в Катеринославі надійними частинами осталися лише «ірегулярні» формування: 3-й Гайдамацький Кіш і відділи Вільного Козацтва. Про інші частини самі большевики знали, що вони битися з ними не будуть. На жаль, швидко після III. Універсалу, з Катеринослава був

переведений до Києва командуючий військовою округою полк. Омелянович-Павленко. Він показав себе щирим українським патріотом і за кілька місяців свого перебування в Катеринославі значно підніс українські настрої серед вояків місцевої залоги. Тому відїзд його також несприятливо відбився на безздатності катеринославського війська.

Не вважаючи на сумний стан українських військових відділів, катеринославські більшовики всетаки довгий час не рішалися виступати проти українців. Вони були ще в гіршому положенні: мали лише кілька сотень напівозброєних робітників (т. зв. «червона гвардія») під командою Ірінбаума. Але незабаром ситуація для більшовиків змінилася: на поміч їм прийшли сили в Москві. Приблизно в середині грудня вони дістали від команданта московської округи Муралова кілька вагонів зброї та набоїв через свого уповноваженого Ройзмана, що спеціально їздив у Москву. Крім того, їм обіцяв свою допомогу командант російських відділів В. Антонов (справжнє прізвище Овсієнко). Цей помосковщений «малорос» протягом цілої революції непохитно працював як один з головних керівників московсько-більшевицької окупації України. Саме в цей час він, в наказу Москви, вже розпочинав свій наступ в районі Харкова. Все це так підбадьорило катеринославських більшовиків, що вони раптом перейшли в наступ проти українців.

Почалося з того, що вночі в першого на другий день Різдва більшовики захопили в українських частин опанцерований автомобіль, що саме напередодні привезли його з Олександрівська. Українське командування вимагало від робітників Брянського заводу, куди вивезено авто, негайно повернути його під загрозою артилерійного обстрілу. Тому, що ультимат не був виконаний, другого дня почалося бомбардування Брянського заводу. Рівночасно українські війська заняли пошту, телеграф і почали оточувати будинок катеринославського «Совета», де позасідали відділи «червоної гвардії».

Українці перемогали. Але в боротьбу вмішалася міська Дума. Щоб припинити війну на вулицях міста, вона виступила посередником між українцями і більшовиками. Пізно вночі в Брянського заводу для переговорів виїхала делегація від більшовиків. В дорозі її затримали українські вартові, але по ясуючій справі відпустили. Тим часом на поміч більшовикам поспішали нові військові відділи від Антонова. Більшовики про це знали. Тому, щоб виграти час, вони зірвали переговори під претекстом,

що, мовляв, українці порушили умову недоторкальності делегатів. Рано 10. січня 1918 року в Харкова прибули нові російські відділи під командою Єгорова. Це вирішило справу на користь большевиків.

Про цю ролю Москви в боротьбі місцевих большевиків проти України Антонов у своїх спогадах (Записки о гражданской войне. Москва 1930, т. 1, ст. 106) пише: «Довідавшись про початок большевицького повстання в Катеринославі, я дав наказ Єгорову про негайний наступ із Синельникова. Коло другої години по полудні до Катеринослава прибув наш панцерний поїзд. Почався бій в місті, до якого вступили й московські червоногвардійці Єгорова. Ударом у плечі гайдамакам вони захопили їхню артилерію, і доля бою була рішена. Вже другого дня місто — наше».

Можно сміливо твердити, що коли б не ця московська поміч «в плечі гайдамакам», то самим місцевим большевикам не вдалося б захопити владу в свої руки. На жаль, події в Катеринославі були тільки вступом до того, що незабаром сталося по цілій Україні.

Як відомо, відділи московського окупаційного війська під проводом Муравйова та Антонова після Харкова та Катеринослава захопили Полтаву, Ромодан, Кременчук, Лубні і нарешті 9. лютого 1918 року, після жорстокого бомбардування, взяли Київ. Під гуркіт московських гармат Українська Центральна Рада ухвалила свій Четвертий Універсал і вночі з 8. на 9. лютого 1918 року покинула українську столицю.

Так московське большевицьке військо перевело окупацію України. Почалася нова страшна доба російського панування на Україні. Про цю добу, що потім затягнулася на довгі роки, один з українських совітських письменників, І. Шкурупій, в своєму оповіданні «Жанна батальонерка» пізніше писав:

«Ціла культурна нація, що несла європейську освіту в Азію, тепер підібгана смердючим чоботом російського самодержавства. Україна — найнещасніша в колоній, бо її посіли некультурні варвари, яких вона колись учила абетки. Хто звільнить її синів від тієї темряви, від вогких павучих обіймів, що несуть з собою брутальні завойовники? Лише татарське ярмо можна порівняти в тим ярмом, бо воно брудне й не несе з собою ніякої культури. Воно несе . . . пригноблення й випікає з мясом будь-яку свіжку думку».

Отже Україну «посіли некультурні варвари», і тільки «татарське ярмо можна порівняти в тим ярмом», що його принесли з собою червоні московські деспоти. Не даром Муравйов у відо-

тому наказі про встановлення російської совітської влади на Україні, після зайняття Києва, заявляв: «Цю владу ми несемо в далекої півночі на вістрях своїх багнетів і там, де її встановляємо, всемірно підтримуємо її силою багнетів».

Дійсно, тисячі й тисячі українців загинули в цю добу першої навали на Україну московських окупантів. Крім масового замордування українських юнаків, головно студентів київських шкіл, після відомих боїв під Крутами, в багатьох місцях, куди приходили російські большевики, вони не тільки нищили українські «Просвіти», бібліотеки, школи, але заарештовували й тисячами розстрілювали людей, що говорили по українському або просто мали при собі якінебудь посвідки, написані українською мовою. Так було розстріляно в Києві членів Центральної Ради І. Пугача, Леонарда Бочковського і багато інших українців по цілій Україні навіть таких, що були прихильні до совітської системи, за те тільки, що вони були . . . українці.

Яскравий образ тої атмосфери російського шовінізму, що запанувала тоді на Україні, подає В. Винниченко в своїй відомій драмі «Між двох сил». В цій драмі автор малює тодішні відносини на Україні під большевицьким режимом. Тому тут знаходимо, напр., такі характеристичні сцени.

До одного провінціального міста на Україні прийшли московські большевики. В звязку з цим місцева українська комуністка Софія звертається з запитом до чоловіка своєї сестри Панаса — не большевика, що дуже тяжко переживав цю подію:

— Ви од страху, видно, зовсім збожеволіли?

На це Панас з обуренням відповідає по російськи, щоб цим підкреслити протиукраїнський характер нової влади:

— Как не збожеволѣтъ, мадам, как не збожеволѣтъ? Вѣдь вы только взгляните туда за окно: горы трупов этих . . . украинцев. Горы, мадам, понимаете ли вы это? Мальчики, дѣти, старики. К стѣнкѣ — и готово. По усам узнают контрреволюцію. Мало-російскіе усы — ч к стѣнкѣ.

Або така картина. Штаб червоногвардійського відділу розташований в українській установі. На стіні портрет Шевченка. Большевицький командир Подкопаєв, побачивши цей портрет, несамо-вито кричить:

— А почему эта контр-революционная икона висит здѣсь до сих пор? Убратъ ее к чорту оттуда! (Рушницею сильно б'є по рамі й збиває портрет на землю. Протикає багнетом лице, настромлює, крутить і одкидає в куток). Эта хохладкая морда мнѣ надоѣла, наконец. Вездѣ торчит . . . Я заявляю, что с национализмом, с

этими Шевченками, автономіями, федераціями, самостійностями и прочей буржуазной дрянью буду боротьяся безпощадно.

Це саме заявляє також другий московський большевик, комісар Сорокін, в своїй розмові з Софією. Софія питає Сорокіна:

— Вы приказали закрыть желѣзнодорожную украинскую пшколу и сжечь все украинскіе книги?

Сорокін. Да, я.

Софія. С какой цѣлью?

Сорокін. С той цѣлью, чтобы их не было. Подобный приказ я отдал вездѣ.

Софія. А себѣ вы отдаете отчет, что вы дѣлаете?

Сорокін. Не безпокойтесь, пожалуйста, я привык это дѣлать всегда. Сожалѣю только, что мы раньше занимались этим преступным попустительством вашему націонализму.

Софія. Школы и учебники вы называете націонализмом?

Сорокін. Я называю націонализмом все, что разъединяет один народ. Никакой вашей Украины не было, нѣт и не будет. Все это буржуазно-интеллигентная сентиментальная чепуха, с которой я буду боротьяся безпощадно. Слышите, товарищ? Без-по-щадно.

Отже московські большевики прийшли на Україну в старим гаслом царської дореволюційної Росії: «Никакой України не было, нѣт и не будет». Тому вони немилосердно нищили все, що нагадувало їм цю немилу Україну.

III. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ.

Перед приходом австро-німецьких військ. Другий «всеукраїнський» зїзд совітів у Катеринославі. Промови Нероновича, Скрипника, Одовського. Боротьба між більшовиками й лівими есерами. «Інтернаціональне» наставлення зїзду. Катеринославська Дума вітає австрійського генерала фон Арна. Губерніяльна Револьюційна Рада. Режім гетьманщини на Катеринославщині. Перші виступи Махна. Як формувалася гетьманська армія? Ліквідація катеринославського «Вільного Козацтва». Протигетьманське повстання. Організація катеринославського республіканського коша під командою отамана Гулого. «Запорізька Січ» отамана Божка. Бої з більшовиками й Махном. Друга московсько-більшевицька окупація України.

Після захоплення більшовиками влади в Катеринославі запанував страшний терор. Серед білого дня на вулицях ловили й розстрілювали «буржуїв». Будинки «воєнно-революційного штабу», де робилися всі ці розправи, став пострахом для катеринославського населення. Не менша сваволя запанувала на селі. Селяни самочинно захоплювали поміщицькі маєтки, забирали майно, палили панські будинки. Гасло Леніна: «грабуї награвоване» внесло нечуваний хаос та анархію в українське село.

Давши селянам повну свободу щодо захоплення поміщицьких маєтків, більшовики в містах почали забирати в свої руки ті галузі господарського та іншого загально-державного життя, що мали для них більше значіння. В Катеринославі одною з перших установ, в якій більшовики поспішили «навести порядок», був Губерніяльний Продовольчий Комітет. Вже раніше, як тільки стався більшевицький переворот в Московщині, совітський уряд звернув особливу увагу на справу вивозу хліба з України. Для того в Катеринослав прибув тоді цілий штаб більшевицьких комісарів, які не вилазили з кабінетів Продовольчого Комітету. Настирливість, з якою вони домагалися вивозу хліба на північ до Петербургу й Москви, свідчила про те, що український хліб був дуже потрібний більшовикам для вдервання своєї влади в Московщині.

Тим часом Центральна Рада заборонила вивозити хліб до Росії, вимагаючи ровплати за нього готівкою, а цього большевики не хотіли робити. Крім того, самі заготівлі Продовольчого Комітету під впливом революційного безладдя катастрофально падали. Але комісари не хотіли й чути про незадоволення їхніх вимог. Врешті в Петербургу приїхав «надзвичайний комісар» Орджонікідзе, один з пізніших комісарів Сталіна. З'явившись до Продовольчого Комітету, він скликав мітинг урядовців і повів демагогічну агітацію проти управи Комітету: мовляв, управа хоче голодом заморити петербурзьких та московських робітників і солдатів, тому геть «контреволюційну» управу і т. д.

Треба зазначити, що Губерніяльний Продовольчий Комітет тоді (в листопаді 1917 р.) був одною з найбільших державних установ у Катеринославі. Числом своїх урядовців він в кілька разів перевищував згадувану організацію С. Третьякова для заготівелі для армії. Але як там, так і тут серед урядового персоналу переважав елемент неукраїнський. В самій управі Комітету, що складалася з 9 членів, з українців, крім мене, був лише колишній секретар «Всеросійського Крестьянського Союзу» на Катеринославіні кооператор Даниленко і завзятий «малорос» М. Носенко, катеринославський робітник, що завжди з непримирною ворожістю виступав проти якихнебудь домагань українства. Отож головний удар большевицької агітації був направлений проти мене, як майже єдиного активного українця в управі Комітету, а до того ще завідуючого одним із найважливіших для большевиків відділом заготівлі зерна.

В звязку з цим була скликана ширша нарада Продовольчого Комітету з участю Орджонікідзе й представників від урядовців Комітету. На цій нараді я заявив, що Продовольчий Комітет не провадить ніякої власної політики, а виконує лише накази свої безпосередньої влади — українського уряду Центральної Ради, тому Продовольчий Комітет не може прийняти претензій представника петербурзького уряду. На доказ правдивості своїх слів я показав жмут телеграм від С. Петлюри й тодішнього генерального секретаря продовольчих справ М. Ковалевського. Моя заява зробила вражіння на присутніх. Претензії Орджонікідзе залишилися без наслідків. Він покинув Катеринославі, не добившись ніяких змін у становищі Комітету.

Цієї свої невдачі большевики не могли забути. Тому, як тільки в Катеринославі запанувала їхня влада, управа Продовольчого Комітету була негайно розв'язана.

Саме в цей час (початок січня 1918 р.) в Катеринославі відбулися перші загальні збори демократичного губерніяльного

земства. На цих зборах мене обрали членом губерніяльної земської управи, де я завідував відділом агрономії й сільсько-господарської статистики. Крім мене, до складу управи в українців були ще обрані члени Української Селянської Спілки: Якубович, Панасенко й Калениченко. Головою управи був обраний російський есер А. Новак. Крім того, в росіян було два члени партії російських соц.-демократів-меншевиків. З цього складу земської управи було видно, що Катеринославщина, навіть після всіх успіхів українства в попередню добу революції, перебувала ще під значним впливом російських політичних партій.

Спочатку большевики не зачіпали ні міської ради («Думи»), ні земства, хоч саме в цей час (19. січня 1918 р.) вони вже розігнали Всеросійські Установчі Збори, скликані за загальним виборчим правом. Покищо їм було не вигідно брати під свою опіку органи місцевого самоврядування. Через загальну господарську руйну земські й міські ради перебували в той час у дуже тяжкому фінансовому стані й потребували значних коштів для впорядкування свого господарства. Большевики, звичайно, цього не могли їм дати. Взагалі нова влада ще не почувала себе сильною серед селянства, на яке головно спиралися земства.

Але такий стан тривав не довго. На початку березня катеринославська міська рада ухвалила революцію-протест в приводу підписання большевиками Берестейського договору з німцями. В цій революції різко критиковано большевицьку систему й говорилося про негайне відновлення Всеросійських Установчих Зборів та передачу їм всієї влади большевиками. Наслідки були ті, що большевики поспішили розв'язати демократичні земства й міські ради і призначили туди своїх комісарів.

Перша влада большевиків на Катеринославщині проіснувала недовго. В зв'язку з підписанням Центральною Радою Берестейського договору з центральними державами, незабаром від західних кордонів України почався наступ німецьких військ. На початку березня большевики Київ залишили. Відступаючи в напрямі на Таганріг, большевики 17—18 березня скликали в Катеринославі свій «другий всеукраїнський з'їзд совітів».

Цей з'їзд цікавий для характеристики тогочасних відносин на Україні. Вже самий склад з'їзду показує, що большевики тоді ще не мали рішучого впливу на українське село.

Як відомо, вже в січні 1918 року, під час боротьби між Центральною Радою й большевиками в Києві, з партії українських есерів виділилася група лівих есерів на чолі з членами Централь-

ної Ради М. Полозом, О. Шумським, М. Любченком, В. Єланським та інш. За допомогою більшовиків ця група хотіла скинути Центральну Раду й проголосити совітську владу на Україні. До здійснення цього плану не дійшло, бо 14 січня змовники були арештовані. Але з невеликої групи українських лівих есерів швидко виросла досить численна політична організація, що по-вела за собою значну частину менше свідомого національно українського селянства.

Як я вже вказував, селянство на Україні йшло переважно за партіями російських та українських есерів. Тільки після того, як більшовики, захопивши владу, прийняли й стали здійснювати есерівську соціалізацію землі, партії есерів усунувся ґрунт в-під ніг, і за більшовиками пішло не тільки селянство, але й вся ліва частина самих есерів. Отож на початку 1918 року ліві есери, як російські, так і українські, вже йшли разом з більшовиками. Але здебільшого ще продовжували існувати, як самостійні політичні організації. Ось чому делегати катеринославського з'їзду тільки на половину склалися з більшовиків (коло 400 голосів), а решта (коло 380 голосів) була представлена лівими есерами, як українськими, так і російськими, що на з'їзді виступали спільно, як одна фракція.

До президії з'їзду вибрано 5 більшовиків (Скрипник, Квірінг, Гамарник, Медведів і Іванів) і 5 лівих есерів (Ододзький, Качинський, Терлецький, Бойченко і Сердюк). З інших російських і жидівських соціалістів на з'їзді було всього кілька осіб для вазначення своїх протибільшевицьких позицій.

В цьому з'їзді мені довелося брати участь, як одному з членів фракції українських соц.-демократів і правих українських есерів. Було нас коло 20 осіб. Українські соціалісти в Катеринославі використовували кожду нагоду для пропаґанди української справи. Коли ми довідалися, що на більшевицький з'їзд мають зіхатися переважно селяни та робітники з України, то вирішили в інтересах загально-національних послати туди своїх представників. На тих самих правах, як і російським та жидівським соціалістам-небільшовикам, нам було дозволено взяти участь в з'їзді.

Вже на самому початку з'їзду більшовики відчули присутність у залі негодних їм «українських шовіністів». Коли український більшовик Медведів іменем Центрального Виконавчого Комітету України¹³⁾ оголосив з'їзд відкритим, в наших рядів почувалися

¹³⁾ Центральный Виконавчий Комітет України чи т. зв. «Цикука» утворився в кінці грудня 1917 р. після того, як невелика група більшовиків покинула Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і солдатських депу-

вигуки: «Заповіт»! Вся зала, не вважаючи на замішання в рядах большевиків, встала й заспівала: «Як умру, то поховайте». Після цього співали інтернаціонал, але якось нерішуче й не так одно-стайно та врочисто, як співали «Заповіт».

Почалися привітальні промови. Говорили: Одовський (лівий український есер), Квірінг (провідник катеринославських большевиків) і тодішній командуючий большевицьким військом на Україні Антонов-Овсієнко. Після Антонова несподівано для нас в промовою виступив народній секретар військових справ Б. Неронович, недавній член української соц.-демократичної партії. Перед революцією 1917 року він був завзятим самостійником. В перших днях революції він — студент петербурзького електро-технічного інституту, що був взятий у військо, вступив у петербурзьку організацію УСДРП і був потім вибраний до Центральної Ради, як представник від української колонії в Петербурзі. Але на початку 1918 року став большевиком і разом з лівими українськими есерами вийшов із Центральної Ради.

У протилежність до попередніх промовців, що говорили російською мовою, Неронович говорив по-українськи. В короткій промові він намалював жахливу картину відступу большевицьких військ з-під Києва, назвавши їх майже бандами в порівнянні з добре озброєними та беззаттними німецькими відділами. Промова Нероновича рішуче розходилася з тим, що про цей відступ писалося тоді в совітській пресі. Вражіння було таке, що промовець переживав якусь внутрішню кризу і не почував себе добре в компанії Антонових.

Після промови Нероновича, яку зізд вислухав мовчки, говорив про сучасний момент Скрипник. Треба зазначити, що в центрі всіх нарад зізду стояло питання війни й миру. Навколо цього питання точилася головна боротьба між большевиками й лівими есерами. Ліві есери настоювали на продовженні війни з центральними державами до «повної перемоги». Большевики (ленінська позиція), навпаки, стояли за берестейський мир, як необхідну «передішку». В такому дусі були ухвалені постанови на IV все-російському зїзді совітів, що саме відбувся в Москві.

Цю позицію большевиків заступав Скрипник у своїй доповіді. Рада народніх комісарів, козав він, підписала мир з міжнародною буржуазією для того, щоб, вібравши сили, закінчити бо-

---

татів у Києві, що був скликаний Центральною Радою, і переїхала до Харкова. Тут ці київські большевики зєдналися з донецько-криворізькими большевиками й проголосили себе Першим Всеукраїнським зїздом робітничих, селянських і солдатських совітів і вибрали свій «Центральний Виконавчий Комітет України» та «Народній Секретаріят».

ротьбу в свою власною буржуазією. Але на Україні утворилися інші умови, як у СРСР. Міжнародна буржуазія не хоче признати владу українських робітників і селян. Німці, разом з українською буржуазією, хочуть знищити совітську владу на Україні. Тому проти нас послано карну експедицію.

Доповіддю Скрипника закінчилося перше засідання зїзду. Вона затягнулася до пізньої ночі. Коли я та мій однопартієць Г. Третяк¹⁴⁾ вийшли з помешкання зимового театру, де відбувався зїзд, то на вулиці нас уже чекав Неронович, якого ми віддавна знали особисто. Почалася розмова. Вже з перших слів Нероновича було видно, що він розчарувався в своїх нових «товаришах». Він називав большевиків безоглядними централістами й ворогами всього українського. Підчас ночівлі в помешканні Третяка він признався, що рішив пірвати з большевиками й покищо виїхати за кордон. На дальших засіданнях зїзду ми Нероновича вже не бачили. Та не минуло й двох тижнів, як ми довідалися, що він був заарештований і, не вважаючи на домагання в Києві, без суду розстріляний одним з українських військових відділів, під командою Олександра Шаповала в Сорочинцях, на Полтавщині, куди по дорозі за кордон він заїхав до своєї жінки. Так трагічно загинув небуденний український революційний діяч, який в дальшій українській боротьбі напевно відіграв би ще немало ролю.

Друге засідання зїзду було присвячене дискусіям над доповіддю Скрипника. Першим говорив Одеський. Свою промову цей «землячок» почав з провокаційної заяви на нашу адресу: мовляв, товариші, не потурайте цим панам «українським шовіністам», вони прийшли шкодити роботі зїзду. Далі почав гостро критикувати політику Центральної Ради. В протилежність до думки Скрипника, Одеський закликав зїзд не йти ні на яку згоду з Центральною Радою й не признавати підписаного українським урядом Берестейського договору. Мусимо, казав він, воювати до «переможного кінця».

Після Одеського було дане слово мені, як представникові українських соц.-демократів і правих українських есерів. Після «рекомендації», яку дав нашій фракції попередній промовець, мене зустріли шумом і криком. Головував Скрипник, який заспокоїв аудиторію. Свою промову я почав з оборони Центральної

¹⁴⁾ Гр. Третяк, родом з Чернігівщини, студент петербурзького електротехнічного інституту, був членом Центральної Ради. На Катеринославщині працював як інструктор Центральної Ради й відіграв тут значну ролю при переході селянських організацій із загально-російського «Крест'янського Союзу» до Української Селянської Спілки.

Ради, зазначивши, що мир в Німеччиною підписала не тільки Українська Центральна Рада, але й московська рада народніх комісарів на чолі з Леніном. Ми тут чули, казав я, критику договору, підписаного Центральною Радою. Але ж ми знаємо, що й на з'їзді совітів у Москві немало промовців виступало проти договору, підписаного російським совітським урядом, як договору «протинароднього» й «зрадницького». Отже справа не в договорах, а в тому, що ми тут у себе, на Україні, не хочемо ніякої опіки московських комісарів. Ми хочемо самі порядкувати своїм життям. Хіба це не совіт московських комісарів своєю завойовницькою політикою примусив Центральну Раду підписати Берестейський договір?

Після цих слів на залі зчинився такий шум, що мені вже не дали говорити.

З відповіддю на мою промову зараз же виступив Медведів. Він заявив, що коли б Центральна Рада не поспішила підписати сепаратний мир з німцями, то совітській Україні, разом з совітською Росією, вдалося б заключити вигідніший мир. Але, коли вже так сталося, то нам нічого іншого не залишається, як зберегти за собою ще незаняту німцями частину України й там мобілізувати свої сили. Він вказував, що обставини вимагають порозуміння між Центральною Радою й совітським урядом на Україні. Тому пропонував негайно утворити бюро для скликання третього всеукраїнського з'їзду совітів із представників Центральної Ради і Центрального Виконавчого Комітету України на рівних підставах.

Ця «соглашательская» (угодова) промова Медведєва залишилася без всякої відповіді з боку інших делегатів з'їзду. Як пізніше стало відомо, виступ Медведєва був відгуком тої боротьби, що в той час точилася в рядах большевицької верхівки на Україні. Про цю боротьбу Антонов у своїх спогадах пише:

«16-го березня відбулося засідання народнього секретаріату України, на якому я зробив доповідь про положення на фронтах. В дискусіях над доповіддю виявилось різке розходження між членами народнього секретаріату. Квірінг і Черонович договорилися до пропозиції відмовитися від воєнних операцій проти Центральної Ради і піти на компроміс з нею. Більшість народнього секретаріату (4 проти 3) спочатку прийняла рішення вступити в переговори з Центральною Радою для припинення боротьби. Наступного дня питання переглянули й незначною більшістю пропозицію Квірінга про відмовлення від влади совітів на Україні відкинули». (Т. II, ст. 79).

Після Медведєва промовляли представники російських і жи-

дівських соціалістів-небольшевиків. Всі вони критикували большевицьку диктаторську систему й виступали за відновлення Всеросійських Установчих Зборів, що, як уже згадано, в січні 1918 року були розігнані большевиками.

Боротьба між большевиками й лівими есерами почалася зараз же, як тільки, після закінчення дискусій над доповіддю Скрипника, дійшло до голосування резолюції. Спочатку більшістю голосів був прийнятий за основу проєкт резолюції, запропонованої фракцією лівих есерів. Але большевики своїми поправками так змінили цей проєкт, що при остаточному голосуванні ліві есери заявили, що вони адержуються від голосування і вважають для себе цю резолюцію необовязковою.

Не вважаючи на спори між большевиками й лівими есерами, всетаки до розриву на візді не дійшло. Причина була та, що як большевики, так і російські та українські ліві есери стояли на ґрунті неподільности «всеросійської совітської федерації». Тому національний момент не перешкоджував їм виступати єдиним фронтом.

Це відповідало тим настроям, що панували тоді серед переважної частини українського селянства і робітництва. Українські робітничі та селянські маси в той час жили переважно інтересами соціальними, як більш для них близькими та зрозумілими. Тільки в залежності від задоволення своїх матеріальних інтересів вони так чи інакше ставилися до національної справи. Тож не було дивно, що цей візд «робітників і селян України», що на початку своїх нарад з таким піднесенням співав «Заповіт» Шевченка, тепер, коли дійшло до вирішення питання про державний устрій на Україні, однодушно проголосував за «федеративний звязок з всеросійською робітничо-селянською республікою».

В резолюції до цього питання говорилося:

«В сучасний момент мировий договір, насильно накинений російській федерації, формально припиняє федеративний звязок України з усією совітською федерацією. Україна стає самостійною совітською республікою. Але по суті відносини совітських республік залишаються попередніми. Трудові маси України вірять, що вже в найближчому часі повинен бути відновлений цей формальний федеративний звязок і всі совітські республіки об'єднаються в єдину світову соціалістичну федерацію».

При таких настроях візду з нашої української фракції мало хто залишився в залі до кінця віздових нарад. Провакаційний виступ «теж українця» Одовського зробив своє діло: в залі візду раз-у-раз чулися заклики «зробити Вартоломезву ніч гайдамакам». Так реагували «робітники і селяни України» проти тих, що ви-

ступали на зізді проти панування Москви. Гасло незалежної України для цих малосвідомих мас ще не було ніякою рушійною силою. Вони більше прислухалися до большевицької пропаганди, яка вважала кличі національної свободи за «шовінізм», «соціал-зрадництво» й «контрреволюцію».

Треба було бачити цю несвідому й надзвичайно озлоблену масу, щоб уявити собі, як вона сліпо йшла за большевицькими демагогами. Памятаю, я покинув зізд з почуттям великої тривоги за те, що ця розбурхана стихія сліпих інстинктів буде ще довго шумувати на Україні під командою різних чужих провідників.

---

3. квітня 1918 року відділи катеринославського Вільного Козацтва під проводом Гаврила Горобця, після тяжких боїв з большевиками, зайняли Катеринослав. Слідом за ними до міста вступило австро-угорське військо генерала фон Арна¹⁵). В своїй відповіді на привітання представників катеринославської Думи ген. фон Арн при візді до міста сказав: «Ми прийшли сюди не як вороги, а як ваші приятелі. Наша мета: визволити вас від большевицького гніту й дати волю, мир і спокій».

Після приходу австро-угорських військ перед українцями в Катеринославі повстало тяжке завдання: організувати владу в губернії. Всі російські та жидівські політичні організації відмовились від якоїбудь активної участі в цій справі. Вже IV. Універсал Центральної Ради проголошенням незалежної Української Республіки різко відштовхнув російські та жидівські кола від української справи. Тепер, коли Центральна Рада підписала Берестейський договір і мусіла була закликати німецьке військо на Україну, вони ще більше відвернулися від українців. Майже всі неукраїнські політичні партії творили тепер знову, як і на початку діяльності Центральної Ради, єдиний фронт проти українського руху і Української Народньої Республіки.

Друга обставина, що надзвичайно утруднювала організацію влади на місцях, це був той жахливий стан, в якому опинилося українське село після трьохмісячного панування большевиків. Після приходу німецьких військ почали вертатися до своїх маєтків попередні власники. Вони вимагали від селян повернення забраного в них майна. Справа ускладнялася тим, що Центральна Рада в своєму IV. Універсалі сповістила українську людність, що земельна комісія Центральної Ради виробила закон «про

¹⁵) За договором між Німеччиною й Австро-Угорщиною територія України була поділена на дві «зони впливу»: австро-угорські війська зайняли південно-західну частину Волині, далі Поділля, Херсонщину й Катеринославщину; решту території зайняли німці.

передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі».

Всі ми знали, що гасло «соціалізації землі» Центральна Рада проголосила лише під натиском надзвичайних обставин, в яких був ухвалений ІV. Універсал. За допомогою радикальних клічів Центральна Рада намагалася відвернути народні маси від російських большевиків, які в той час, як уже зазначено, не тільки успішно ширили свою демагогічну пропаганду на Україні, але й почали вже захоплювати своїм військом територію України. Але все ж таки ніхто з катеринославських українців не годився взяти на себе обов'язки губерніяльного комісара. З Києва ніяких директив не було. Врешті на ширшій нараді представників українських організацій вирішено утворити колективний орган — Губерніяльну Революційну Раду з функціями вищої влади в губернії. Головою Ради обрано мене, а заступником голови українського есера П. Коробчанського. Всього до складу Ради входило коло 10 членів.

Губерніяльній Раді довелося урядувати недовго, бо через кілька тижнів у Києві стався гетьманський переворот. Але й за цей короткий час я мав добру нагоду переконатися, що то значить будувати державу без власних підготованих сил. Ми не мали людей не тільки для обсадження органів влади в губернії, але навіть для встановлення якогось ділового контакту та зв'язку в поодинокими повітами. Майже половина Губерніяльної Ради складалася з катеринославських робітників. Вони енергійно взялися за налагодження апаратів влади на місцях, але це не давало бажаних наслідків: українських сил не вистачало для того, щоб на руїнах большевицького панування організувати свою міцну владу в усіх 8-ми повітах, з яких складалася Катеринославщина. Наша «вища влада» в губернії, так би мовити, «висіла в повітрі». Центральна українська влада в Києві, очевидно, перебувала не в кращому стані. Як і раніше, ми не діставали звіди ніяких директив ні писаних, ні словесних. Київ не відповідав навіть на наші листи. Про самий гетьманський переворот ми довідалися лише 1. травня, після того як в місті, цілком спокійно і в повнім порядку, відбулася першомайська маніфестація.

Можна собі уявити, яке вражіння справляло на німців це фактичне безвладдя на Україні, точніше: непідготованість українців організувати державні апарати влади власними силами. Наслідком цього легко було зробити гетьманський переворот.

Ця організаційна непідготованість тодішнього українства мусить бути найкращою відповіддю тим, що люблять тепер нарікати, чому, мовляв, Центральна Рада відразу після вибуху

революції не проголосила самостійної України й взагалі не поспішила перебрати владу на Україні до своїх рук. Коли на весні 1918 року, через рік після вибуху революції та ще й під охороною добре організованої чужої військової сили, Україна була ще не готова для того, щоб стати на власні ноги, то що казати про той ще більш первісний стан, в якому перебували українські сили на початку революції 1917 року?

Новий режім, що прийшов після гетьманського перевороту, мав на собі всі ознаки кволооти тодішнього українства. Після проголошення П. Скоропадського гетьманом влада на Україні фактично опинилася в руках російських реакційних кол. Українські буржуазні угруповання не виявили належних сил для того, щоб поставити під своє керування політику гетьманської влади. Не дивно, що ця влада стала знаряддям російських реставраційних кол, які ввесь час намагалися використати «гетьманську Україну» для відбудови єдиної монархічної Росії.

Нова влада рішила, що настав час ліквідувати все те, що принесла революція. Все, що зроблено за революції, названо «більшевизмом». Вже на початку травня була розвязана демократична міська Дума в Катеринославі й на її місце покликана до життя Дума дореволюційного складу, де не було ані одного українця. Одночасно в цим новопризначений губерніяльний староста¹⁶⁾, російський генерал Черніков, розіслав до повітових старост таємного обіжника, в якому пропонував провадити в ним урядове листування «на руському языкє». Словом, відновлялися старі дореволюційні порядки.

Але головна увага нової влади була звернена на реставрацію аграрних відносин на Україні. Вже в травні місяці гетьманська влада видала «Тимчасові правила» для земельних комісій, щоб примусити селян повернути назад поміщикам не тільки землю, але й усе те майно, яке вони забрали у землевласників підчас большевицької влади. На підставі цих правил поміщики мали право вживати для оборони своїх маєтків військову силу, а також «дбати» про повернення забраного селянами майна та поповнення понесених страт. Іншими словами: поміщики дістали повну волю щодо карних експедицій над селянами.

Пізніше ці «правила» були доповнені законом про т. зв. «ліквідаційні комісії», губерніяльні й повітові, яким було дане право

¹⁶⁾ За гетьмана Скоропадського, замість колишніх царських «губернаторів» та «ісправників» і колишніх «номісарів» — губерніяльних і повітових — в часів Центр. Ради, були призначені губерніяльні і повітові «старости».

примушувати селян до праці в господарствах великих власників. Норма платні за працю призначалася згори губерніяльною владою. Винних за непослух суворо карали.

В червні був виданий тимчасовий земельний закон, яким заборонялося набувати землю поверх 25 десятин. Без обмеження числа десятин міг купувати землю тільки Державний Земельний Банк, щоб потім її продавати дрібнішими частками. Але в законі ні слова не говорилося про примусове вивласнення маєтків великих землевласників. Фактично цей закон залишив справу в тому самому стані, в якому вона була за царського режиму.

Всі ці розпорядження й закони викликали величезне незадоволення в народніх масах на Україні. У відповідь на жорстокий терор поміщицьких карних відділів, в багатьох місцях почалися селянські повстання. Робітництво також виявляло незадоволення, бо гетьманський режим нехтував інтереси трудящих мас і дбав лише про інтереси капіталістів та великих землевласників. Скоро повстання охопили цілу Україну.

Треба зазначити, що саме в розквіті гетьманування Скоропадського, в серпні 1918 року, почалися перші виступи Н. Махна в районі Гуляй-Поля, Олександрівського повіту на Катеринославщині. Це був малограмотний «малорос», син селянина з Гуляй-Поля. Він навіть говорити по-українськи не вмів і не хотів. Ще за молодих років належав Махно до анархістських гуртків і за участь в терористичних актах відбував в 1908 року кару в московській в'язниці. Тут він ще більше пройнявся ідеями анархо-комунізму під впливом таких провідників російського анархізму, як Аршинов та інші, що разом з ним сиділи в в'язниці.

З вибухом революції Махно вертається до Гуляй-Поля і, як свідчить Аршинов у своїй книзі «История махновского движения» (Берлін 1928), протягом 1917 року «нічим особливим тут не визначається». З приходом німецького війська на Україну Махно спочатку відступає разом з більшовиками на Таганріг і Ростов, а потім іде в Москву, де крім нарад з своїми однодумцями анархістами, мав побачення з Леніном, Свердловом і деякими іншими більшовицькими провідниками. В цей час на Україні починаються селянські повстання. Махно за допомогою більшовиків дістає від українського комуніста Затонського фальшивий паспорт і з ним іде на Україну (див. спомини Махна, Париж 1936, ч. II., ст. 147)¹⁷⁾. В Гуляй-Полі він пише своїм приятелям селя-

¹⁷⁾ Як відомо, в той час більшовики неоднаково ставилися до анархістичного руху в себе на Московщині й на Україні. Незадовго перед тим совітська влада розгромила анархістські організації в Москві й почала переслідувати анархістів також в інших районах Московщини. На Україні більшовики,

нам листа, в якому закликає їх спільно з ним «зайнятися поваленням влади гетьмана Скоропадського й недопущенням на його місце ніякої іншої влади» (там же, ч. III, ст. 7). Через кілька тижнів він починає свої виступи проти гетьманської влади.

Армія Махна складалася переважно з селян та з різного рода влочинних елементів, що підчас революції походили з в'язниць тощо. Як свідчить у своїх споминах Ф. Мелешко («Літопис Червоної Калини», Львів 1935), це була хаотична, неорганізована ватага людей, вдягнених, хто як хотів. Не визнаючи ніякої іншої влади, крім своєї, Махно разом з тим давав повну волю своїм воякам. Кожний з його армії міг собі робити, що хотів, а це приваблювало малосвідомі селянські маси.

В країні, що зберегла вільний запорізький дух, з'явився «безначальник» Махно. Але фактично добу Махнівщини і взагалі масових повстань на Україні започаткував гетьманський режим з його карними експедиціями й потопанням життєвих інтересів народніх мас.

Та в політиці гетьманської влади була ще одна сторона, яка дуже несприятливо відбилася на дальших вислідах української боротьби.

Російські консервативні кола були проти формування української армії, бо боялися, що це може стати на перешкоді їхнім планам щодо використання «гетьманської України», як бази для відновлення єдиної монархічної Росії.

Тому формування українського війська від самого початку було поставлене в бік цілком протиукраїнський. З одного боку, провадилася ліквідація українських частин, що вже існували: так були розформовані дві Сині дивізії, демобілізацією адьютантської Сіра дивізії, а Запорізькому корпусові й Січовим Стрільцям унеможливлено дальший розвиток. З другого боку, почалося формування 8-ми запасових корпусів під керуванням виключно російського старшинства. Один із цих корпусів (VIII-й) формувався у нас в Катеринославі. Це була цілком російська частина. Командування цього корпусу на чолі з російським ген. Васильченком і полк. Коноваловом стояло відкрито на позиції єдиної Росії.

Поряд з формуванням цього корпусу, гетьманська влада в Ка-

навапи, довгий час дивилися крізь пальці на різні анархістські організації, використовуючи їх в своїх цілях. Напр., на початку 1918 року в Олександрівському повіті на Катеринославі якийсь час хазяйнувала з своїм загonom відома анархістка Маруся Никифорова. Також в самому Катеринославі в кінці 1917 і на початку 1918 року існувала досить сильна організація анархістів під проводом Гаріна.

Катеринославі негайно почала вживати заходів для ліквідації катеринославської організації «Вільного Козацтва». Як уже було вказано, це саме «Вільне Козацтво» в березні місяці, разом з німецьким військом, звільнило Катеринославу від російських большевиків. Тепер ця українська військова організація ставала сілью в очі ворогів незалежної України. Наслідком цього влітку 1918 року, поряд з іншими численними арештами та розстрілами, також заарештовано й поставлено перед військовий суд в Катеринославі головних організаторів катеринославського «Вільного Козацтва» — Гаврила та Миколу Горобців.

Великих зусиль треба було прикласти катеринославським українцям, щоб урятувати життя цих провідників Вільного Козацтва. Пригадую, в цій справі нам дуже допоміг молодий поручник Ярослав Чиж, родом з Галичини, що був в складі австрійських військ в Катеринославі. Я познайомився з ним у В. Бідинова. Як енергійна людина, що розумів свою відповідальність перед народом, Чиж зараз же взявся зробити все можливе в справі братів Горобців. Взагалі своїм заступництвом Я. Чиж, що був потім в 1919 році політичним референтом в корпусі Січових Стрільців, врятував тоді в Катеринославі не одного українця від розстрілу.

Решту вільних козаків пощастило заховати тим способом, що їх таємно від гетьманської влади записано в залізничу жандармерію на лінії Катеринославу—Одеса за допомогою ген. М. Осецького, Василя Тютюнника й А. Макаренка, що стояли тоді коло цієї справи в Києві.

Пригадую, саме підчас цих клопотів про врятування вільних козаків, в Катеринославу приїхав з Києва, з доручення центральної гетьманської влади, полк. М. Омелянович-Павленко. Він мав завдання сформувати козацький кіш на Катеринослащині. Місцеві українські організації зараз же рішили використати цю нагоду для того, щоб заховати й решту вільних козаків, які ще залишалися на волі. Наслідком цього до Омеляновича-Павленка протягом короткого часу зголосилося коло 2000 робітників і селян в ближчих околицях Катеринослава. На чолі зголошених стояв український соц.-демократ І. Бондаренко, що в грудні того ж року загинув у боях з большевиками в Новомосковському повіті. Найважливіше було те, що всі зголошені стали членами легальної організації й дістали дозвіл мати зброю. Не знаючи суті справи, Омелянович-Павленко був дуже задоволений наслідками своєї подорожі.

Омелянович-Павленко навіть післяв тоді, на просьбу місцевих українців, телеграму Скоропадському, в якій вказав, що

грунт для організації козацтва на Катеринославщині є, але організатори у в'язницях. Ця телеграма допомогла врятувати братів Горобців від розстрілу.

Режим гетьманщини ставав чим далі все більш реакційним і протиукраїнським. Йшла рішуча й безоглядна реставрація старого дореволюційного ладу як в соціальному, так і в національному розумінні. Все українське було взяте в підозріння. Адміністрація в центрі й на місцях підбиралась із реакційних російських елементів. В серпні місяці наказом губерніяльного старости Чернікова була розв'язана катеринославська губерніяльна земська управа демократичного складу. Переслідування свідомих українців не припинялися. Мені самому довелося побувати в гетьманській в'язниці в жовтні 1918 року за те тільки, що, звільнившись від обов'язків члена губерніяльної земської управи, я почав видавати в Катеринославі український тижневик «Наша Справа». Судячи по настроях, які панували навіть серед самої гетьманської адміністрації, було видно, що кінець гетьманщини недалекий.

Взагалі доба гетьманщини була шгучним припиненням революційного руху, що саме перед тим, в кінці 1917-го й на початку 1918-го року, дійшов до найвищої точки свого розвитку. Селяни ще не встигли перебрати до своїх рук панських земель, як нова влада почала все це відбирати й передавати назад поміщикам. Це був той головний ґрунт, на якому в народніх масах чим далі все більше зростали революційні настрої.

Під впливом цих настроїв вже в середині травня 1918 року партія українських соц.-революціонерів на своєму черговому з'їзді в Києві розкололася на дві частини. Більшість з'їзду пішла за лівим крилом есерів, які стояли на ґрунті большевизму й стали потім називатися соц.-революціонерами «боротьбистами» (по імені центрального органу партії «Боротьба»). Меншість з'їзду, що не пристала до пропозиції лівого крила, залишилася далі існувати як «центральна течія» українських соц.-революціонерів, але поволі також стала відходити від своїх попередніх позицій щодо парламентаризму й загального виборчого права.

Як я вже вазначав, навіть українські соціалісти-федералісти після гетьманського перевороту на своєму з'їзді в Києві, в травні 1918 року, ухвалили постанову, в якій заявляли, що соціалізм залишається одною з «провідних думок партії».

Ось за таких загальних умов восени 1918 року ситуація на Україні утворилася така напружена, що упадок гетьманського режиму став неминучий.

Одна обставина давала добру нагоду українській демократії почати боротьбу проти гетьманщини: саме в той час, 14 листопада 1918 року, Скоропадський проголосив грамотою федерацію України з Росією. Того ж дня напівлегальна українська революційна організація — Український Національний Союз обрав Директорію в складі п'яťох осіб (В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, О. Андрієвський) і проголосив боротьбу проти гетьманської влади, закликавши до неї все населення України.

Заклик мав величезний успіх. Через місяць Директорія була в Києві. Скоропадський зрікся своєї влади.

Причина успіху повстання була в тому, що боротьба за українське національне визволення в своїй основі мала глибокий соціальний зміст і значіння. З поваленням гетьманської влади визволялося українське селянство від нового поміщицького гніту й визиску. Повстання віддавало народові панську землю, а це мало рішальне значіння. Тому українські селяни й робітники на заклик Директорії безоглядно кинулися до боротьби проти ненависної гетьманщини.

Та той тріумф Директорії був короткий. Як раніше, під кінець існування Української Центральної Ради, так і тепер, з упадком гетьманської влади, українські сили були ще ослабі для того, щоб опанувати ситуацію на Україні не лише ідейно, але й організаційно. Те саме, що надавало повстанню масового характеру, врешті робило його слабим і безсилим: це — с е л я н с ь к и й характер української нації. Тільки селянські повстання починаються й кінчаються так, як починалося й потім закінчилося повстання протигетьманське. Бистро, як гірський потік, виросла армія Директорії, але так само швидко почала потім розпливатися. Це була армія головно з повстанської маси селян, маси неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну. Тому, відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю непосредну мету досягнуто, фактично перестала існувати, як цілість.

Не вважаючи на свої кінцеві невдачі, про які буду говорити нижче, протигетьманське повстання відіграло історичну роль в українській визвольній боротьбі. Воно розбудило українську свідомість в народі. Крім того урятувало Україну від непосредного захоплення більшовиками.

Як відомо, більшовики після приходу на Україну австро-німецьких військ увесь час намагалися викликати всенародне повстання. Для того вони утворили т. зв. «Всеукраїнський Цен-

тральний Вовнно-Револуційний Комітет» (в складі Аусема, Бубнова і Пятакова). Цей «Ревком» провадив свою діяльність в неутральній пограничній смузі, що була тоді встановлена між Сівітською Росією й Україною. Револуційний Комітет в липні 1918 року навіть видав був наказ про загальне повстання на Україні (див. «Летопис укр. революції», 1926, кн. 5). Але наказ не мав ніяких наслідків, крім часткових повстань в Ніженському та Борзенському повітах на Чернигівщині, що були швидко ліквідовані німецьким командуванням. Большевики побачили, що без допомоги регулярної армії ім України не опанувати. Тоді вони взялися за організацію спеціальних військових відділів для захоплення України. В тій же неутральній смузі большевицький Револуційний Комітет почав формувати дві повстанські дивізії для того, щоб «утворити організаційне ядро, біля якого повстання на Україні могло б розгорнутися й прийняти більш організований характер» (там же).

Ці дивізії склалися переважно з українців. Почасти це були рештки большевицьких відділів, які на початку 1918 року відступили з України. Крім того, тут були втікачі в Україні, що прийшли сюди від переслідувань гетьманської влади. Наприклад, в червні 1918 року в неутральну смугу пробилася ціла група з кілька сот людей повстанців Таращанського повіту на Київщині; вона відступила сюди під проводом Баляса після того, як повстання на Таращанщині, спочатку успішне, було здушене гетьманською владою.

Поруч з большевиками також російські есери вживали заходів для повалення гетьманської влади шляхом повстання. В цей час, коли б українські політичні партії не взяли ініціативи в свої руки, то російські большевики, очевидно, захопили б «гетьманську Україну» ще в листопаді—грудні 1918 року.

На Катеринославщині гетьманський режим почав розкладатися й падати ще до оголошення повстання Директорією. Вже на початку листопада катеринославські большевики почали робити повстання для захоплення влади в свої руки: вони зайняли залізницю біля Брянського заводу й стали загрожувати самому Катеринославу. Побачивши це, гетьманський VIII-й корпус, що склався переважно з офіцерських кадрів, став ухилятися від активних виступів. В цих умовах катеринославські українці вирішили негайно взятися за організацію свого власного війська. Заходами М. Горобця та інших приступлено до організації Катеринославського Республіканського Коша під його командою. Одночасно делеговано мене й І. Трубу до Національного Союзу в Київ з проською вислати Катеринославу військову допомогу.

З Катеринослава я й Труба виїхали на конях з обережності, щоб нас не затримали большевики, які спиняли потяги біля Брянського заводу, робили перевірку пасажирів і кого хотіли заарештовували. В Київ ми приїхали в день оголошення Директорією протигетьманського повстання. Місто в багатьох місцях було украшено російськими прапорами, на вулицях всюди було чути російську мову. Всі активніші українці мусли ховатися від терору добровольців, що мали владу в Києві. В самому Києві вже був заснований нелегальний Революційний Комітет з участю В. Чехівського, М. Галагана, А. Драгомирецького, А. Пісоцького та ін. Членом цього Комітету був також наш катеринославський організатор Вільного Козацтва Г. Горобець, що після свого звільнення зпід арешту переїхав у Київ. Отож з Чехівським, як членом цього Комітету, я бачився й переказав йому, з яким дорученням наша делегація приїхала до Києва. Він обіцяв, що буде домагатися перед головним повстанським штабом, щоб нам у Катеринослав вислали «два полки».

Само собою, ніяких полків нам не було вислано, бо їх повстанський штаб ще не мав. Але в Києва був негайно делегований до Катеринослава український старшина В. Савченко, штабс-капітан російської армії, родом з Київщини, що взяв на себе обов'язки начальника штабу Катеринославського Республіканського Коша.

Коли ми через кілька днів вернулися до Катеринослава, то там влада була вже в українських руках. Саме напередодні нашого приїзду гетьманська «державна варта» (жандармерія) була роззброєна українським військом. Але в місті продовжували існувати три ворожі між собою сили: республіканський кіш, VIII-й гетьманський корпус і большевики. Большевики все ще хазайнували на залізниці біля Брянського заводу. Коли я й Труба верталися з Києва, то під Катеринославом наш потяг, в якому ми їхали, був кілька разів обстріляний. Але заходами української влади порядок на залізниці був швидко відновлений.

Військова сила українців зростала. Крім Савченка, головне українське командування в Хвастові незабаром прислало до Катеринослава отамана Гулого-Гуленка, капітана російської армії, родом з Єлисаветського повіту на Херсонщині, відомого пізніше з участі в повстанських рухах. Він був призначений командуючим Катеринославським Кошем замість М. Горобця, який залишився при ньому як помішник. Ще раніше в Катеринослав вернувся П. Василюк, про якого я згадував вище. Ховаючись від переслідувань гетьманської влади, він від літа 1918 року був лектором української мови для службовців Запорізької (за царських і пізніше за большевицьких часів Катерининської) залізни-

ці. Тепер Василюк був призначений начальником політично-розвідного відділу при штабі Катеринославського Коша.

В цей час я вперше почув у Катеринославі про отамана Божка, відомого активного учасника боротьби 1919 року. Сам родом з Чернігівщини (межовий інженер по освіті, штабс-капітан російської армії), він за гетьманської влади був начальником охорони залізничного вузла Катеринослав-Синельниково. З вибухом протигетьманського повстання брав активну участь в організації Катеринославського Коша. Це був національний романтик. Він мріяв про відновлення Запорізької Січі і в цьому напрямі вів пропаганду серед козацтва. Василюк йому допомагав. Таким чином у Катеринославі утворилося перше ядро «Січі». Остаточно «Запорізька січ» Божка, в її особливим «церемоніялом» на взір колишніх запоріжців, уконстатувалася пізніше, вже після відступу українських військ з Катеринослава.

Треба сказати, що Катеринославщина й Херсонщина були в той час невичерпаним джерелом сирого, але доброго бового козацького матеріялу. Традиції колишніх «Вольностей» Війська Запорозького, здається, збереглися тут у більшій мірі, ніж в інших районах України. І коли б не основна слабкість тодішнього українства — його переважно селянський характер і звідси фатальна недостача організаційних та ідеологічних сил, які могло дати лише своє українське місто, — то ціла українська боротьба тої доби могла б виглядати значно інакше. А так, по широких степах України ходили собі різні, більше чи менше забарвлені козацьким романтизмом повстанські загони під командою Махна, Григорієва та інших численних отаманів, і не було кому цю розбурхану малосвідому масу збити до купи, підпорядкувати одному сильному українському проводові.

Божко і Василюк любили говорити, що для бового піднесення українського вояка має велике значіння насамперед зовнішня форма організації війська. Нашому дядькові, казали вони, треба вистригти «оселедця», дати шлика й шаровари, підперезати червоним поясом, щоб він почував себе лицарем, оборонцем рідної землі; щоб слухався, для авторитету треба показати йому кошову булаву й прапор, а тоді можна воювати за рідну землю.

Була в тому частина правди, коли взяти на увагу тодішню малу свідомість українських мас. Але суть справи, очевидно, була не в цьому. Махно, як ми бачили, не знав національної романтики, його вояки вдягалися як хотіли. А проте, як здібний організатор, він скупчував в своїх рядах без порівняння більші маси, ніж, скажемо, Божкова «Запорізька Січ». А романтик Божко був навіть убитий в кінці 1919 року своїм старим джурою, що

служив йому вірою й правдою, починаючи від самого Катеринослава, а тепер разом з отаманом Волохом подався. . . до большевиків. Не помогли ні довгий «оселедець», ні червони шаровари! . .

Поки Директорія боролася з гетьманською владою, катеринославські большевики ждали розвитку подій і не зачіпали українців. Це дало можливість українському командуванню протягом якогось місяця звільнити Катеринослав від VIII-го запасового корпусу. Боротьба між українським військом і цими російськими відділами скінчилася тим, що на початку грудня VIII-й гетьманський корпус вирушив на Донщину до російської армії Краснова¹⁸).

Аж тепер почалася боротьба між військами Директорії й большевиками. Українська влада перейшла в наступ. За кілька днів перед Різдвяними Святами відділ українського війська під командою Захара Малолітка, родом з Веселих Тернів (біля Кривого Рогу), розігнав новоутворений катеринославський «Совст», що складався з большевиків¹⁹). Через кілька днів (25. грудня) українські війська напали на большевиків і примусили їх відступити на лівий беріг Дніпра. У відповідь на це большевики спільно з Махном почали наступ проти українців.

Це був перший союз Махна з большевиками. Як анархіст, Махно стояв ближче до влади Леніна з його гаслом «грабуй нагробоване», ніж до влади Української Народньої Республіки. Це добре знали большевики.

Коли почалося протигетьманське повстання, то Махно прислав у Катеринослав своїх делегатів — Чубенка й Миргородського, щоб довідатися про політику Директорії. Це були ліві есери. Говорили вони російською мовою й поза гаслами боротьби з «контрреволюцією», «буржуйами» і т. п. ні про що інше не хотіли й чути. На пропозицію українського командування приступити до спільної боротьби за відновлення української держави, вони заявили, що вважають Директорію за контрреволюційну силу і що їм, «революціонерам», не по дорозі з українською «націоналістичною буржуазією». Вагагалі їх фразеологія майже нічим не відрізнялася від фразеології большевиків²⁰).

¹⁸) З приходом австро-німецького війська на Україну, на Донщину і Кавказ, донські козаки проголосили Донщину за самостійну республіку. Наслідком цього ще весною 1918 р. на Донщині утворився уряд «Всевеликого Війська Донського» на чолі з генералом Красновом.

¹⁹) Пізніше Малолітку став лівим есером і брав участь в протибольшевицькому повстанні разом з незалежними соц.-демократами під іменем «отамана Сатани».

²⁰) Махно пише в своїх спогадах (ч. III., ст. 170), нібито українське командування в Катеринославі улаштувало в честь цих його делегатів бенкет та ще й з участю представників від командування VIII. корпусу. Це все

Тимто українське командування в Катеринославі не здивувалося, коли довідалося, що большевики спільно з Махном наступають проти української влади. Здивувало українців лише те, що большевики в цій своїй боротьбі проти українців обрали Махна своїм головнокомандуючим і підпорядкували йому всі ті війська, що мали наступати на Катеринославі.

Але сили українців були досить значні. В цей час до Катеринослава все більше напливало різних повстанців на чолі з такими ватажками, як отаман Малашко, народній учитель з Бахмутського повіту, розстріляний большевиками в 1920 році, Гладченко та інші, що стали почувати себе в небезпеці перед місцевими анархістами та большевиками. Крім того міст через Дніпро був сильно укріплений. Большевики все це знали. Вони разом з махнівцями опанували лівий беріг Дніпра й намагалися вдертися до Катеринослава через міст, але це їм не вдалося. Тому на спільній нараді з Махном (28. грудня) вони вирішили взяти Катеринославі за допомогою «вовниих хитрощів».

О 5-й годині ранку на другий день вони, користуючись темною ніччю, пустили через міст порожній товарний потяг без машиніста, а слідом за ним броневик з кількома вагонами піхоти. Поки здивовані українські вартові оглядали прибувший порожняк, махнівці почали обстріл з броневика, а тим часом піхота кинулася, щоб захопити залізничу станцію.

Українські козаки відступили й дали опір ворогові вже в самому місті. Почався завзятий бій, що тривав три дні і три ночі. Пригадую, як Гулий оповідав, що особливу відвагу та хоробрість в цих боях виявили отаман Малашко й Божко. Щоб вибити українське військо з міста, большевики з наказу свого «головнокомандуючого» Махна почали громити Катеринославі з гармат. Цей жорстокий обстріл Катеринослава продовжувався весь час, поки українські війська не залишили міста. Тим часом до Катеринослава наближався добре озброєний відділ Січових Стрільців під командою от. Самокиша, бувшого народнього учителя з Галичини. На просьбу катеринославського командування він прибув з Олександрійського повіту на Херсонщині, де цей відділ був ним організований. До Самокиша прилучився повстанський загін от. Сакви з Верходніпровського повіту. Спільними силами українські війська 2. січня 1919 року знову зайняли Катеринославі. Махно з большевиками відступили на лівий беріг Дніпра.

вигадка автора: фактично в цей час між українським військом і російськими відділами в Катеринославі вже велася боротьба. Вагагалі делегати Махна не робили серйозного враження, і ніхто з ними в Катеринославі не числився поважно.

В Катеринославі закипіла праця над встановленням органів української влади як військової, так і цивільної. Саме в цей час урядом Директорії був призначений губерніяльний комісар Ю. Магалевський, відомий український мистець-маляр, що був перед тим повітовим комісаром в Олександрівському повіті. Але праця ця продовжувалася дуже короткий час.

Як і в минулому році, на допомогу большевикам прийшли московські полки під командою Дибенка. Між цими полками були також відділи з тих двох згадуваних «повстанських» дивізій, що їх большевики сформували ще влітку 1918 року для наступу на Україну. Один із цих відділів, а саме Корочанський полк (з другої дивізії) 23. січня 1919 року переправився на човнах під час криголому біля Лоцманської Кам'янки на правий беріг Дніпра й цим примусив українське військо покинути місто.

В цей час стратегічна ситуація в Катеринославі була вже безнадійна. З одного боку, Запорізький корпус під командою от. Болбочана своїм відступом з Лівобережжя поставив Катеринославі під безпосередній удар з боку харківської групи большевицького війська. З другого боку, отаман Григоріїв на Херсонщині, який до того часу підтримував контакт з катеринославською групою, на початку січня перейшов до большевиків. Все це унеможливило дальшу оборону Катеринослава, і тому 26. січня 1919 року він знову опинився під владою російських большевиків.

Ще до приходу російського війська я на початку січня виїхав до Києва на зїзд української соц.-демократичної партії. В час мові неприсутности відбувся в Катеринославі «Трудовий зїзд», який вибрав П. Феденка, Є. Вирового, мене й інших за депутатів до Всеукраїнського Трудового Конгресу в Києві від селянства Катеринославщини. У Київ я їхав з тим наміром, щоб у короткому часі вернутися назад. Та не так сталося. Під впливом бурхливих революційних подій я мусів був залишитися в Києві і стати ближче до загально-української політики.

ДОБА ДИРЕКТОРІЇ

(січень-березень 1919)

ІV. ПІСЛЯ ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ.

Ситуація на Україні на початку 1919 р. Нарада російських правих політиків в Ясах і французький десант в Одесі. Наступ «групи Курського напрямку» на Україну. Політична програма Директорії. Отамани Григорієв, Зелений, Болбочан. VI-й з'їзд української соц.-демократичної партії. Промова В. Винниченка, В. Чехівського, М. Ткаченка. Державна нарада в Києві. Урочисте проголошення соборності Української Народньої Республіки. Всеукраїнський Трудовий Конгрес.

Після повалення гетьманського режиму на Україні утворилася складна й дуже критична ситуація. В Києві, куди я приїхав на початку січня 1919 р., панувала загальна тривога й непевність. Українська армія розпадалася, а серед військових і політичних провідників було помітно великий хаос думок і поглядів. За весь час революції я вперше мав нагоду бачити центральну українську владу в роботі. Багатьох з наших тодішніх політичних діячів я добре знав ще до революції. Тому я з великим інтересом придивлявся в Києві до всіх «коліщат державного механізму» в такій трудній, майже безнадійній міжнародній ситуації.

Було дві обставини, що надзвичайно ускладняли тодішнє положення на Україні: це поява французького десанту в Одесі і наступ російських большевиків з північних кордонів України. Історія цих акцій «білої» і «червоної» Москви цікава і дуже повчальна.

Ще в кінці 1917 року між Францією й Англією був заключений договір щодо сфери їх впливів в «південній Росії». Франція була більше заінтересована в Україні, де в дореволюційну добу були вложені великі французькі капітали, головню в залізну промисловість. Інтереси англійського капіталу були переважно зв'язані з нафтовими підприємствами на Кавказі. Тому Україна після перемоги держав Антанти над Німеччиною попала в «сферу впливу»

Франції, а Кавказ та інші території, на схід від лінії Керч-Ростов-Дін, під вплив Англії.

На початку листопада 1918 р. в Ясах, тодішній тимчасовій столиці Румунії, з ініціативи деяких впливових росіян і т. зв. французького консула в Києві Енно²¹⁾, відбулася (17—23. листопада 1918) нарада об'єднаного російського монархічно-соціалістичного табору. В нараді взяли участь: А. Кривошеїн і В. Гурко (бувши царські міністри), М. Маргулієс (півніше член уряду ген. Юденича), А. Тітов і Г. Фундамінський (праві російські есери), П. Мілюков, Н. Шебеко, А. Хомяков, далі кілька «тоже малоросов», як В. Демченко (бувчий київський міський голова), М. Брайкевич (був. одеський міський голова), Н. Савич (монархіст) та інші. Метою наради було: виробити програму політичної акції для держав Антанти в «Південній Росії».

Нарада висловила за те, щоб Антанта негайно допомогла військами, зброєю та амуніцією армії ген. Денікіна, що була в той час зосереджена на Дону та Кубані і мала також незначні відділи в Одесі. Ціла ця акція, як говорилося в постановах наради, мала бути направлена на боротьбу проти большевиків для відновлення «єдиної невідомої Росії». Провід над всіма протибольшевицькими силами мав бути доручений російській команді. В цьому дусі нарада виробила меморандум і передала його послам Англії, Франції та Америки в Ясах. Крім того, була вибрана делегація з 6 представників по два від правих, центра і лівих (Гурко, Шебеко, Мілюков, Третяков, Тітов і Кровопусков) для переговорів з представниками Антанти на Мировій Конференції в Парижі. В цей час уже почалося протигетьманське повстання на Україні.

З готовим текстом декларації «до населення півдня Росії», яка була виготовлена нарадою, Енно виїхав до Києва, але через повстання Директорії мусів залишитися в Одесі. Тут він 23. листопада оголосив в одеських часописах свою декларацію, в якій говорилося: «Держави Антанти через свого уповноваженого, французького консула в Києві, заявляють, що вони рішили не допускати ніякого порушення в справі відновлення порядку та реорганізації Росії, яке розпочали російські патріоти і яке піддержують союзники» Відбудова Росії, як держави, що входить до блоку держав переможців, демократичних країн Антанти, відбуватиметься згідно з бажанням всіх патріотів і всіх елементів, що стоять за порядок в Росії. А щодо Південної Росії, держави Антанти стверджують свою непохитну волю піддержати в ній порядок. Ця непохитна воля в найближчому часі буде підтримана

²¹⁾ Енно був у Києві в 1917 р. разом з ген. Табуї, комісаром французького уряду на Україні.

вбройною силою в такій кількості, як того вимагатимуть обставини».

Одночасно Енно там таки в Одесі оголосив другу відовзу, в якій вже цілком самовільно заявив, що «держави Антанти визнають правительство на чолі з гетьманом і ні в яким разі не допустять вступу військ Петлюри до Києва».

Так почалася одеська авантюра, що скінчилася великими жертвами для українського народу.

Як тепер знаємо з опублікованих документів (див. «Летопись революції», кн. I, Берлін 1923), згадувані послы держав Антанти в Ясах підписали уповноваження консулеві Енно на власну руку, не маючи на те директив від своїх урядів. Більше того: на засіданні французького парламенту в кінці березня 1919 р. французький уряд устами свого міністра закордонних справ Пішона заявив, що Енно ніколи не був консулом Франції й ніколи не мав ніяких дипломатичних доручень. А коли на тому самому засіданні один з послів прочитав документ, яким стверджувалося, що французький посол в Ясах, Сент-Оляр, ще в кінці квітня 1918 р. «в імені уряду республіки» доручив Енно «виконувати обовязки віцеконсула в Києві», Пішон знову заявив, що «Енно ніколи не був нашим консулом».

І. Борщак, на підставі студіювання документів того часу (див. «Літопис Червоної Калини», Львів 1936) приходить до висновку, що Енно і Сент-Оляр (перший свідомо, а другий несвідомо) стали знаряддям в руках росіян, які, на його думку, були авторами цілої цієї «змови». Мені здається, що в даному випадку представники французької влади вжили тих самих дипломатичних хитрощів, що й большевики.

Директорія знала, що Енно не був уповноважений Антанти. Це видно з розмови Петлюри з Болбочаном, яку він мав з ним прямим дротом 10. грудня 1918 р. В цій своїй розмові Петлюра переказував Болбочанові: «Вчора нашою радіостанцією у Винниці перехоплена радіотелеграма американського представника в Києві, в якій говориться, що французький консул в Одесі Енно не є уповноваженим представляти політику Антанти. Енно провадить справу в українському питанні сепаратно і на власну відповідальність з таким розрахунком, щоби поставити Україну і держави Антанти перед фактом. Наше завдання ставити Антанту перед тими фактами, які ми будемо створювати своїми силами».

Отже Директорія знала про дійсну місію Енно. Але знаючи про це, вона не могла не рахуватися з тим, що слідом за самозванними декляраціями Енно вже 2. грудня до Одеси прибув перший французький воєнний корабель «Мірабо», а через кілька

день новий корабель «Жюстіс». Це були ті факти, що відсунули на другий план питання про те, хто такий був Енно і чим іменем він провадив свою політику в Одесі. Тому незабаром почалися переговори між «консулом» Енно і Директорією. Саме в цей час (10 грудня) українські війська зайняли Одесу. Тільки невелика частина міста залишилася в руках російських добровольців. Українці мали повну можливість поширити свою владу на ціле місто. Але Директорія, в зв'язку з своїми переговорами з Енно, заборонила ворожі кроки проти добровольців, яких протегували французи.

Наслідком цього рішення українським військам довелося незабаром зовсім залишити місто. 17-го грудня в одеському порті висадилися перші транспорти французького війська під командою ген. Боріуса. Під впливом Енно він поставив вимогу українським військам, щоб вони залишили місто французам. За згодою Директорії вимоги Боріуса були виконані. Тоді Боріус передав управу Одесою російським добровольцям. На деякий час в Одесі запанували впливи російських реакційних кол на чолі з київським україножером Василем Шульгином, що видавав там навіть свою газету «Россія», в якій, як і завжди, ганьбив український рух.

Та російському пануванню незабаром прийшов кінець. 13-го січня 1919 р. до Одеси прибув штаб французької десантної дивізії на чолі з ген. д'Ансельмом і полк. Фрейденбергом. Ген. д'Ансельм почав свою діяльність з того, що видав наказ, в якому, на візр згадуваної відозви Енно, заявляв, що «Франція і союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі і патріотизму відновити порядок у краю». Про Україну в цім наказі навіть не згадувалося. Одночасно з цим наказом д'Ансельм поставив вимогу, щоб українські відділи звільнили для французьких військ район навколо Одеси. За згодою з Києва українські війська відступили на лінію Тираспіль—Бірзула—Вознесенське—Миколаїв—Херсон.

Але скоро д'Ансельм і Фрейденберг побачили, що ставити ставку на російських добровольців на Україні було помилкою. Д'Ансельм і Фрейденберг стояли на тому, що їхнє завдання — використати для боротьби з большевиками всі протибольшевицькі сили, в тім числі й українські. Тому незабаром вони вступили в переговори з представниками Директорії і вже менше числилися з російськими добровольцями. Енно був усунутий від справ і виїхав у Париж, а російським добровольцям заборонено мобілізацію в одеському районі під тим приводом, що добровольча армія не має популярності серед місцевої людности. На деякий час французьке командування навіть закрило російську газету «Рос-

сія», що почала виступати вороже проти політики французького командування. Одночасно в Одесі почав виходити український часопис «Нові Шляхи» з самостійницьким напрямом і ворожим відношенням до добровольчої армії.

Ця «українська» політика д'Ансельма і Фрейденберга продовжувалася й після того, як в середині лютого Одесу відвідав ген. Бертельо, головний командант французьких військ у Румунії та в «Південній Росії». Відїзжаючи з Одеси, Бертельо призначив своїм заступником на «Південну Росію» ген. д'Ансельма, якому доручив керування «всіма питаннями військової політики й адміністрації».

Це були ті факти, під впливом яких Директорія почала вірити в можливість порозуміння з французьким командуванням в Одесі. Вже через якийсь тиждень після приїзду до Одеси д'Ансельма та Фрейденберга туди виїхав від Директорії спочатку ген. Греків, міністр військових справ, а потім окрема делегація в складі міністра народного господарства С. Остапенка і керуючого міністерством преси й пропаганди О. Назарука. Ці переговори між Директорією й представниками «Антанти» вже не припинялися до самого кінця перебування французького десанту на побережжі Чорного моря.

Майже рівночасно з акцією правих російських кол, що була почата на нараді в Ясах, на північних кордонах України почався наступ з боку російських большевиків. Про цей хитро задуманий план комуністичної Москви Антонов у своїх спогадах пише:

«11-го листопада Рада народніх комісарів постановила дати Революційній воєнній раді республіки директиву — в десятиденний термін почати наступ на піддержку робітників і селян України, що повстали проти гетьмана. Того ж дня відбулася нарада членів Революційної воєнної ради з українськими комуністами. Були присутні: головнокомандуючий Воєтєтєс, Сталін, Скрипник, Епштейн (А. Яковлев), Затонський і я. Затонський та Епштейн доповіли про положення на Україні. . . Згідно з дослівною заявою Епштейна, хоч робітники і багато селян, особливо на Чернігівщині, є на нашому боці, проте нема чого й думати, без пересування значних сил червоної армії, не тільки на успіх революційного (читай: большевицького — І. М.) руху на Україні, але й на саме його виникнення». («Записки», Т. III. ст. 12).

Далі Антонов пише: «17-го листопада утворена «Українська Революційна Рада» в Сталіна, Пятакова, Затонського і Антонова. Воєтєтєс одначе назвав нашу армію «групою Курського напрям».

Крім українських повстанських дивізій²²), в цю групу повинні були увійти московська робітничка дивізія, 43-й робітничий полк і 2-га орловська бригада. Обіцяні були також два бронепотяги, броневідділ і партизанські відділи Кожевнікова зпід Уфи». (Там же, ст. 14).

Як оповідає далі Антонов в своїх «Записках», відділи Кожевнікова складалися з татар. Ці відділи, в кількості до 6 тис. вояків, вже через два тижні були в Курську і потім відограли рішальну роль при наступі на Харків²³).

Ще до прибуття татарських відділів Кожевнікова Антонов 22. листопада писав Ленінові: «Рада народніх комісарів і за її вказівками Револуційна воєнна рада рішили негайно приступити до активних операцій на Україні. Вже оформилася рада українського фронту, замасковано названа радою групи Курського напрямку. Поможіть, Володимире Ільїчу. Нас кличуть з України. Робітники всюди ухвалюють привітання большевикам. В таких умовах я рішив іти вперед. Зараз можна големи та запопадливими руками взяти те, що потім доведеться брати лобом». (Там же, стор. 25).

Антонов далі зазначає: «Ми старалися негайно пересунути дивізії, призначені на розгортання на Лівобережжі з тим, що ці дивізії мали доформовуватися заходами місцевих воєнних комітетів. Але ми не всюди зустрічаємо прихильний відгук. Навпаки з'ясувалося, що у частини відповідальних українських працівників є дуже поважні сумніви в доцільності «окупації великоросійськими частинами» України. (Там же, стор. 126).

Отже в той самий час як Антанта, за допомогою російських

---

²²) Це ті вже згадувані дві дивізії, які були сформовані большевиками влітку 1918 р. в нейтральній пограничній смузі між Совітською Росією та Україною. Перша дивізія була сформована на території північних повітів Чернігівщини для наступу на Київ. Друга дивізія формувалася на території Курщини для наступу на Харків. Аусем пише у своїх спогадах, що перша дивізія «вже в кінці вересня була досить добре забезпечена зброєю: мала 3 ½ батарії, повну кількість кінноти, кулеметів, мотоциклів, самокатні команди, команди зв'язку й інше». Друга дивізія була сформована трохи пізніше.

²³) Большевицький воєнний історик Н. Какурін, що в р. 1919 був начальником штабу Галицької армії в інспекційнім відділі, у своїй книзі «Как сражалась революция» (Москва, 1925) про склад «групи Курського напрямку» пише: «Вже 27. листопада головна команда наказала команді резервної армії, що була розташована в Орловській окрузі, відділити в розпорядження т. Антонова частини українських дивізій за його вибором. Нарешті 5. грудня остаточно означився склад групи Антонова: до неї наказано передати: відділ Кожевнікова, два полки Всеросійської Чрезвичайної Комісії, два продовольчі полки з 8 армії, інтернаціональні частини мадярські та ін. і 4-й Кавказький продовольчий полк» (Т. III, стор. 77).

протибольшевицьких сил, готувала свій десант на побережжі Чорного моря, большевицька Москва спішила під приводом «піддержки робітників і селян України», що повстали проти гетьмана, загарбати Україну в свої руки.

Військо «Курського напрямку» посунуло на Україну 6. грудня двома шляхами: Ворожба—Суми—Харків і Гомель—Чернігів—Київ. Наслідком цього вже 3. січня 1919 року був зайнятий большевиками Харків, а 12. січня Чернігів.

Наступ московських большевиків був повною несподіванкою для українського уряду. Коли голова уряду Володимир Чехівський запитав телеграфічно Москву, на якій підставі московське військо йде на Україну, большевицький комісар закордонних справ Чічерін на це відповів, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Совітської Республіки на Україні нема. Військова акція на українській території провадиться поміж військами Директорії та армією українського совітського уряду, який є зовсім незалежний».

У відповідь на це Директорія 9. січня вислала свою ноту, в якій заявила, що «твердження комісара закордонних справ, нібито на території України російське військо не вступає, по перевіреним відомостям є або умисним перекручуванням правди, або цілковитою непоінформованістю комісара закордонних справ». В ноті далі говорилося, що «в районі Харкова оперує регулярне військо російської армії. Складається воно переважно з китайців, латишів, маляр²⁴⁾ та почасти росіян. Це китайсько-латишське військо, проходячи по території Української Республіки, спустошує, грабує у селян та всього населення все їхнє майно, складає на вози, накладає на захоплені поїзди й відсилає в Росію».

Директорія запитувала в своїй ноті, чи згідна Москва негайно припинити воєнні операції й вивести своє військо з України. Директорія заявляла, що уряд Укр. Нар. Республіки згоден приступити до мирових переговорів, коли Москва дасть задовільну відповідь на поставлені питання протягом 48 годин. А коли цього не буде, Директорія вважатиме, що Москва йде на Україну війною.

На це Москва знову відповіла, що «серед військ, які борються проти Директорії, нема ніяких військових частин Рос. Совіт.

²⁴⁾ Мова йде тут, очевидно, про згадувані татарські відділи Кожевнікова та про інтернаціональні частини — малярські й інші, що, як ми бачили, дійсно були в складі війська, що наступало на Україну. Це був час по світовій війні, тому на території Совітської Росії знаходилося багато різних полонених маляр тощо, яких большевицька влада використовувала для своїх цілей.

Республіки» і зокрема нема «ні китайців, ні мадяр, ні латишів». Але «з огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагодити всі суперечні питання шляхом переговорів», Чічерін запропонував Директорії вислати в Москву своїх делегатів.

В цей час Директорія ще не мала ясного рішення щодо плану боротьби з московськими окупантами. Тому поспішила вислати до Москви мирову делегацію на чолі з Семеном Мазуренком. Делегація виїхала, але большевики продовжували свій наступ на Україну. Це примусило Директорію оповістити (16. січня 1919), що Україна знаходиться в стані війни з Совітською Росією. Саме в цей час в Одесу прибув штаб французької десантної дивізії на чолі з ген. д'Ансельмом і полк. Фрейденбергом, з якими Директорія почала переговори.

Так Україна опинилася між молотом і ковадлом. З одного боку наступала большевицька Москва, а з другого проти України мобілізувалися сили «білої Росії» за допомогою Антанти. В цій ситуації український провід мусів вирішити, що далі робити. Загальний стан війська, що брало участь в протигетьманському повстанні, не давав ніяких підстав вірити в те, щоб Україна могла вдержатися власними силами без союзу з одною або другою з зовнішніх сил.

Під впливом большевицького наступу серед українських провідників почав переважати погляд, що тільки за допомогою держав Антанти Україна зможе встояти проти нового насильства з боку большевицької Москви. Також Винниченко почав сумніватися в можливості порозуміння з Москвою.

В той час майже всі дивилися на одеський десант, як на початок поважно задуманого Антантою плану боротьби з большевицькою владою. Самі большевики рахувалися з одеським десантом, як з новим поважним фактором на фронті їхньої боротьби за опанування України. Як відомо, первісний наказ московського військового командування «групі Курського напрямку» обмежувався директивами зайняти Лівобережну Україну і закріпити за собою такі головні переправи на Дніпрі, як Київ, Канів, Черкаси, Кременчук і Катеринослав. З приводу цих директив Какурін пише, що наказ про спинення наступу червоної армії на Дніпрі диктувався «передбаченням сутички з десантами Антанти, коли б вони почали свій рух від портів Чорного моря в глибину совітської території. Червоне командування, додає він, мусіло рахуватися з цим новим фактором і не могло в цей час знати трагікомічного положення, в якому опинились десанти Антанти» (Там же, т. II, ст. 78).

Само собою, українська влада також не могла знати, яка доля чекає антантський десант. Тому, хоч переговори з французьким командуванням в Одесі були непопулярні в народніх масах, але Директорія, переоріюючи силу французького десанту, вважала, що шляхом порозуміння з Антантою буде доведено культурному світові, що ми не большевики, і тоді українська справа знайде для себе більш прихильне відношення на міжнародньому полі.

Але й після того, як почалися переговори з французьким командуванням, серед українських провідників не було однодушності щодо дальшого ведення української політики. В уряді Директорії шла боротьба між двома напрямками: одні стояли за порозуміння з Антантою, другі — за союз з Москвою. Винниченко був за мир з Сов. Росією, але часто хитався й не знав, як поступити²⁵). Голова уряду Чехівський твердо стояв за порозуміння з Москвою. Більшість есерівських провідників, як М. Грушевський, М. Шаповал, М. Любінський та інші, солідаризувалися з Винниченком та Чехівським і схилилися більше до союзу з Совітською Москвою, ніж з Антантою. <

Взагалі внутрішня ситуація на Україні була несприятлива для успішної організації оборони України. Помимо тяжкого стану, в якому перебувала відступаюча армія, в середині самих українських провідних кол під впливом большевицьких успіхів відбувався глибокий процес розеднання на два табори: одного проти большевицького і другого, що схилився до ідеології большевиків. Невдачі Центральної Ради в попередню добу революції і поширення симпатій до большевиків серед українських мас — все це на багатьох вплинуло так, що, мовляв, треба й нам, українцям, стати на позицію совітів, щоб не розійтися з своїм народом. Зміцненню цих настроїв ще більше сприяли тодішні події в Німеччині та Австро-Угорщині, де утворилися правительства на чолі з соціалістами. Був майже загальний погляд, що почалася світова соціалістична революція, а тому й на революцію на Україні дивилися, як на «початкову фазу» світової революції.

---

²⁵) Навіть тепер, через 20 років після тих подій, Винниченко з приводу переговорів Директорії з Совітською Росією (в січні 1919 р.) пише в своїй брошурі «Перед новим етапом» (Жоломия 1938):

«Для миру з Москвою я як голова Директорії вислав спеціальну делегацію на чолі з С. Мазуренком. Я бачив, що політична і міжнародня ситуація була для большевиків така, що вони мусіли піти на замирення з нами на всяких умовах. > Українська державність, пише він далі, мала під цей час великий шанс затриматися і закріпитися. Москва не тільки не робила б замахів на нас, а ще помагала б зброєю, муніціями, продуктами, товарами <

Ці слова, написані після 20 літнього грабування України Москвою, дуже добре характеризують політичну наївність Винниченка.

Під впливом таких поглядів політична програма Директорії набрала виразно компромісового характеру. Насамперед Директорія вирішила скликати Всеукраїнській Трудовий Конгрес з представників «робітників, селян і трудової інтелігенції». Думка про відновлення діяльності Центр. Ради не знайшла підпори в українських політичних колах. Центральна Рада втратила популярність в українських масах.

Рішення про скликання Трудового Конгресу було очевидною уступкою большевицьким гаслам. Від участі в Трудовому Конгресі були усунуті насамперед поміщицькі та фінансово-промислові кола, на які спирався гетьманський режім. В декларації Директорії (з 26. грудня 1918) з приводу цього заявлялося: «Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим — робітництву і селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кровю. . . Кляси нетрудові, експлоататорські, які живляться і розкошують в праці кляси трудових, які нищили край, руйнували господарство й означили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки».

З інтелігенції право участі у виборах до Трудового Конгресу мали лише ті, що, як говорилося в законі про вибори, «не визискують самі, не допомагають другим визискувати чужу працю і не володіють майном, яке приносить нетрудові доходи».

Крім постанови про скликання Трудового Конгресу, Директорія 8. січня затвердила земельний закон про націоналізацію землі. Цим законом касувалося право приватної власності на всі землі, але за дрібними господарствами залишалися в їх користуванні земельні участки розміром до 15 десятин на господарство.

В справі господарської політики в декларації Директорії сказано, що Директорія «направить усі свої зусилля на таку організацію народнього господарства, яка б відповідала сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску».

Отже почати проголошення Директорії відповідало тим поглядам про «початкову фазу» соціалістичної революції на Україні, які були поширені серед українських провідників.

Але політика Директорії не об'єднала українських національних сил: вона викликала опозицію як з права, так і зліва. Вже на початку січня, через незадоволення політикою Директорії, збольшевичилася одна з найбільших повстанських груп під ко-

мандою отамана Григорієва на Херсонщині²⁸⁾). Слідом за цєю групою Дніпровська дивізія, що була розташована в Святошині біля Києва, стає в опозицію до Директорії і під проводом отамана Зеленого самочинно вирушає до Трипілля, де оголошує совітські гасла.

Майже одночасно з цим отаман Болбочан, що керував Запорізьким корпусом на Лівобережжі і був під впливом правих російсько-українських груп, після оголошення Директорією своєї декларації, починає на власну руку провадити політику, яка в українських масах сіяла вороже відношення до української влади: він розгоняв селянські та робітничі зїзди, катував селян і робітників і врешті зовсім перестав слухати наказів Директорії. На початку січня він без бою залишив Харків і самочинно відступив до Кременчука, де під впливом російського добровольчого оточення, що загніздилося в його штабі, спочатку розробляє план, як пробитись з своїм військом на Дін до Краснова та Денікіна, а потім вирішує йти в напрямі Одеси для зєднання з російськими добровольцями.

Це був початок руїни армії. В той час, як одна частина українського війська відходила до большевиків, друга прямувала до російських білогвардійців. Хвиля анархії пронеслася через цілу Україну.

Разом із тим вороги України робили своє діло за кордоном: вони не тільки українських провідників охрестили большевиками, але й цілий український рух на сторінках паризької та іншої преси називали большевицьким. Пропаганда росіян і поляків була сильніша за нашу.

> Ось за таких загальних обставин на початку січня у Києві зібрався VI-й зїзд української соц.-дем. партії. Цей зїзд відіграв значну роль в дальшому ході української боротьби: в момент загальних хитань і великої розбіжності в поглядах українських провідників він висловив певний погляд на ситуацію і намітив шлях для продовження української боротьби. Катеринославська делегація в цьому зїзді відіграла рішальну роль. Вона доложила всіх старань на те, щоб зїзд не зійшов на манівці і не проголосив модних тоді совітських кличів.

З Катеринослава я і мої партійні товариші, П. Феденко, І. Романченко, Т. Грабовий, Я. Капустян та інші, мали точні директиви: твердо стояти на протисовітській позиції. Там, на місці,

²⁸⁾ От. Григорієв розійшовся з Директорією головним чином через те, що українська влада не дозволила негайно рушити на Одесу й вигнати відтіль французів і добровольців.

ми добре бачили, що вся політика большевиків прямує до окупації України російським військом. Цей погляд на справу у нас в Катеринославі особливо зміцнився після того, як в боротьбі з українською владою (в кінці грудня 1918) катеринославські большевики пішли навіть на союз з «бандитом» Махном, якому дозволили грабувати й палити Катеринослав, аби тільки захопити владу в свої руки. Ці самі большевики незадовго перед тим агітували проти повстання Директорії через те тільки, що воно йшло під українським проводом. Взагалі нам здавалося, що і в самій Московщині большевицький режим, з його страшною міжгромадянською війною і повною руїною господарського життя, не може довго вдержатися.

Але в Києві ми побачили, що серед провідників партії панували інші думки та настрої. Майже всі активніші члени Центрального Комітету партії, як Пісоцький, Авдієнко та інші, стояли за совітську владу. Всі інші здебільшого не мали ясного погляду на справу й хиталися між совітами і загальним виборчим правом. Також М. Порш, що краще других розбирався в справі, вагався й не знав, на яку позицію стати — за Директорію чи за совіти. Тільки після того, як я і Феденко відбули з ним довшу розмову, він врешті признав рацію наших поглядів. Тоді ми спільно з ним виготували проєкт політичної резолюції, який потім і був прийнятий зїздом майже без змін.

Представниками на зїзді від української соц.-дем. партії Галичини і Буковини були С. Вітик О. Безпалко і Р. Яросевич, але вони приїхали в Київ, коли зїзд вже закінчив свої наради.

Основною точкою нарад зїзду була доповідь про політичну ситуацію, яку з доручення Центрального Комітету партії виголосив Анатоль Пісоцький. Це був студент київського університету, син поміщика з Верходніпровського повіту на Катеринославщині. Його батько після розв'язання демократичних земств гетьманською владою був головою Верходніпровської земської управи. Але він сам якраз в цей час, восени 1918 року, еволюціонував у бік большевизму.

Свою доповідь Пісоцький почав заявою, що партія переживає велику кризу, бо не має однотайного погляду на ситуацію. Далі він доводив, що на заході почалася соціалістична революція, а тому й перед українським працюючим людом стоїть завдання утворити свою незалежну українську соціалістичну республіку з владою рад та організацією всього народного господарства на соціалістичній основі. Він казав, що влада совітів це наймогутніша база для соціалістичної перебудови суспільства, отже цю форму влади треба взяти за основу для свого державного будівництва.

Було б помилкою вважати, казав він, нібито при існуванні совітів українці не зможуть утримати владу в своїх руках. Конфлікт між моментами національними і соціальними існує лише остільки, оскільки українські національні сили протистоять силам кляскосим. Большевики, заявляв Пісоцький, є проти української державности лише в такій мірі, в якій вони не знаходять на Україні співзвучних собі сил.

Почалися дискусії. Вони точилися головню навколо проблеми демократії й диктатури. Тоді це була центральна проблема, від вирішення якої залежала доля дальшої української боротьби. Промовці відразу поділилися на дві групи: на «киян», що здебільшого стояли за совіти, як М. Ткаченко, М. Драгомирецький, Ю. Мазуренко²⁷), М. Авдівенко та інші, і «катеринославців» та їх однодумців, що виступали проти совітів.

Головним ідеологом совітофільського крила на з'їзді був М. Ткаченко, київський адвокат, чоловік літ біля 40, колишній міністр внутрішніх справ за часів Центральної Ради. Це він разом з тодішнім прем'єром Голубовичем і міністром військових справ Жуківським, що належали до партії українських соц.-революціонерів, організував у квітні 1918 р. відому історію з арештом у Києві банкира Доброго.

З інших представників совітофільської групи енергійно виступав в оборону «радянської влади» М. Авдівенко, син «куркуля» з Олександрівського повіту на Катеринославщині. Підчас війни він показав себе добрим організатором українського робітництва та вояцтва в Петербурзі, куди понав як мобілізований військовий писар. Це був один із найбільших прихильників Винниченка й під його впливом він став совітофілом. Тому він дуже обурився, коли Винниченко, як скажу про це далі, несподівано почав говорити на з'їзді проти совітів²⁸).

За совітську владу говорили також М. Драгомирецький — голова київської соц.-демократичної організації, робітник, Ю. Мазуренко — інженер, прапорщик запасу й інші.

На захист протисовітської позиції, крім катеринославців — Капустяна, Мазепа, Феденка й Романченка, виступав також Порш. Саме в цей час він готувався до від'їзду за кордон, як голова українського посольства в Берліні. У своїй промові він зазначив, що

---

²⁷) Юрко Мазуренко — молодший брат Василя і Семена Мазуренків, що також були членами УСДРП.

²⁸) Винниченко ще до вступу Директорії в Київ був настроений за совіти й домагався, щоб Центральный Комітет УСДРП проголосив совітські гасла. Романченко та деякі інші відповідальні члени соц.-дем. партії були проти цього. Тому для вирішення цієї справи був скликаний VI. зїзд партії.

відстала економічно Україна не може раптом перейти до вищої, соціалістичної форми господарства. В умовах української дійсності диктатура міста над селом — це було б повторенням російсько-більшевицького панування на Україні. Для диктатури пролетаріату в нас немає розвиненої робітничої класи. Крім того, обмежуючи політичні права частини людности, ми санкціонували б міжгромадянську війну, а тим самим руйну господарського та іншого життя на Україні. Тому — закінчив він — мусимо шукати виходу не в диктатурі, а в демократії на основі загального виборчого права.

Для характеристики політичних настроїв тодішніх українських провідників згадаю промови голови Директорії Винниченка й голови уряду В. Чехівського. Як один, так і другий не мали ясного погляду на справу. Замість того, щоб справу творення незалежної України покласти в основу всебічного визволення українського народу (так робили тоді в себе соціалісти польські, грузинські, латишські, естонські та фінські), вони блукали між кличачами демократії та диктатури й шукали виходу для «гармонійного зєднання» ідеї національної з соціальною в неясних формулах про «трудова влада», про «ради трудового народу» і т. п.

В промові Винниченка не було ясної позиції, але загально вона була прогисовітська. На Україні, казав він, соціалізм за російською метою не можливий. Де є 80% селянства, там не може панувати міський пролетаріат: село конче від нього відсунеться. Ми — продовжував Винниченко — не тільки соціалісти, але й державники. Кожний із нас до певної міри є попечений націоналіст.

Хіба ми рад не визнаємо? Хіба дух розвитку працюючих то не наш дух? Але як той, в кого легені зашкоджені, має передусім лікувати їх, щоб організм набрав нормального стану, так ми мусимо конче вигоїти спочатку свою національну справу. Треба передусім знайти задовольняючі форми державного будівництва. А для цього мусимо зєднати два елементи: класово-пролетарський і національний.

Кажуть, чому б нам не утворити совіти? Але що вийде? У Києві, скажемо, совітський конгрес. Приїздять селяни. Пропорція мусить бути згідно з статистичними вислідами: один металіст на 14 куховарок і щось більше ніж на 50 селян. Отже була б це диктатура над селянами. Для чого ж ми тоді билися з гетьманом? Щоб взяти в лещата оте селянство, що кров свою лило?

Або... збирається Трудовий Конгрес і ухвалює: усунути селян від участі в державній владі. Не кажу про селян, але січовики не стерпіли б, розігнали б такий конгрес. Почалася б страшна внутрішня колотнеча. Який тоді вихід?

З Пятаковим та Антоновим я абсолютно не піду проти українських січовиків. Тут точка. Можете мене тоді викидати з партії. Ось вам національний момент, як його малює логіка.

Наша база на Україні — селянство. Мусимо шляхом відповідного земельного законодавства зробити все селянство трудовим. Це не будуть буржуї. Наше завдання: держати орієнтацію на вахідній високоіндустріяльній пролетаріят. Ні в яким разі не на відсталий російський! Бо коли ми з ним зв'яжемося, то російські большевики нас розєднають, відсунуть від влади, роздавлять. Тут тоді буде диктатура Пятакових та Антонових. Мусимо спиратися тільки на свою силу. Коли ж цієї сили в нас нема, то й держави не збудуємо. А соціалістичної тим більше²⁹⁾.

В іншому дусі була промова Чехівського. Його виступ найбільше здивував учасників зїзду. Чехівський висловився за утворення совітської влади на Україні. В гарячій промові він доводив, що в совіти й совіти й що сама по собі совітська система й большевизм — це дві зовсім різні речі. Він відкидав большевицьку методику, як диктаторську та насильницьку. Чехівський з запалом говорив, що в революційні часи нам не треба парламентів на основі загального виборчого права, які, мовляв, бувають на руку буржуазії, а треба совітів в їх «чистому, неопоганеному виді», совітів «без терору й насильства». Треба, казав він, знищити різницю між міським і сільським пролетаріятом. Тоді буде об'єднана, не розбита большевицькою методою робітнича сила. Упадок Центральної Ради Чехівський пояснював тим, що, мовляв, вона не мала на місцях територіяльних баз, якими могли бути тільки совіти. Тому влада в центрі й на місцях повинна належати трудовому народові. Нам не по дорозі, закінчив він, ні з Антантою, ні з імперіялістичною «всесвітньою революцією» на багнетах китайців!

Промова Чехівського показала, що на українському «Олімпі» не все гаразд. Виявилось, що голова Директорії й голова уряду по різному дивилися на основні завдання української політики.

Через виступ Чехівського були продовжені дискусії. Після його промови прихильники совітської влади почали один за другим відмовлятися від «чистих совітів» Чехівського. Оригінальну відповідь Чехівському дав Ткаченко. Коли ви висунете, казав він, свої совіти в «чистому виді», то большевики вас переможуть. Тому, не маючи свого українського робітництва, все ж таки орга-

²⁹⁾ Цей виступ Винниченка не перешкодив йому пізніше змінити свій погляд і поїхати до «Каноси» навіть до самого Леніна для співробітництва з ними же таки Пятаковими й Антоновими на окупованій ними українській землі. Це свідчить, що Винниченко, як політик, жив хвилими настроями й не мав сталого погляду на справу.

нівайте справжні совіти, ставте національний момент в рамки української державности. Треба розвинути російських комуністів як всеросійську партію >примусити їх організувати окрему партію українських комуністів.<Тоді піде боротьба в межах української держави. Тоді російські робітники примушені будуть признати факт існування української державности. І якщо ми не переможемо, то з нами будуть бодай рахуватися. В протилежність до Чехівського, Ткаченко радив не боятися тих метод, якими працюють большевицькі совіти.

Проповідуючи «непротилежність» большевицькій системі, Ткаченко, цей головний ідеолог українського большевизму, забував, що большевицька влада на Україні фактично означала «єдину неділиму Росію». Один із промовців, Феденко, просто кинув на адресу Ткаченка та його однодумців:

— Після практики пятаківських військ на Харківщині всі національно свідомі українські партії кричать проти довгокосях і косокосях «українців». А ви куди хочете нас вести?

Також другий промовець, Романченко, заявив:

— Хіба є якийсь здоровий розум в тому, щоб ми самі добровільно віддалися на волю й ласку російських большевиків, що сунуть сюди збройною силою? Ні, ми мусимо протиставити кулі — кулю, а багнетові — багнет. Вони йдуть на нас, а ми чому ні?

>Позиція «українських совітів» була розбита. Більшістю делегатів була принята революція «катеринославців», в якій говорилося проти встановлення робітничої диктатури й за скликання всенароднього парламенту, а також органів місцевого самоврядування на основі загального виборчого права. В справах зовнішньої політики візд кликав до рішучої боротьби з «ворожими імперіалістичними нападами» як з боку держав Антанти, так і з боку Світської Росії. Прихильники совітів, в кількості 10 делегатів, покинули візд, заявивши, що вони залишаються в складі партії, але як окрема фракція «незалежних соц.-демократів»<

Так прийшло до розколу в рядах УСДРП. Щоб загладити прикре вражіння, яке цей факт зробив на учасників візду, голова візду Д. Антонович в своїй промові зазначив, що не треба брати трагічно відсепакування незалежних соц.-демократів від більшости візду. Мусимо, казав він, з огляду на внутрішню ситуацію на Україні мати дві лінії. Ця заява голови візду поставила «точку над і». Вона показала, що деякі українські провідники в той час не вірили в силу українського протибольшевицького фронту й тому шукали порятунку в праці на «два фронти».

До нового Центрального Комітету партії були обрані: П. Беня, М. Бухановський, С. Вікул, Й. Гермайзе, М. Єремійв, А. Лит-

виненко, М. Ковальський, І. Мазепа, М. Порш, І. Романченко, Г. Третяк, П. Феденко і кандидатами: В. Винниченко, В. Чехівський, Б. Матюшенко, П. Дідушок, Д. Антонович, М. Шадлун і Василь Мазуренко.

С. Петлюра з огляду на події на фронті в з'язі участі не брав. На другий день по закінченні нарад з'язу він приїхав до нового Ц. Комітету партії й заявив, що вповні погоджується з рішеннями з'язу й що буде ці постанови піддержувати.

Провід партії фактично перейшов до «катеринославців» (Мазепа, Феденка, Романченка) разом з Вікулом, Шадлуном і представниками від еквективи української соц.-дем. партії Галичини — С. Вітиком і О. Безпалком³⁰. Більшість членів новообраного Ц. Комітету в той час або готувалися до від'язу за кордон у складі рівних дипломатичних місій, як Порш, Антонович, Матюшенко, Дідушок, Єремів, або з різних інших причин взагалі не могли брати активної участі в керівному органі партії, як Винниченко, Чехівський, Бензя, Гермайзе та інші. В цих умовах «катеринославцям» нічого іншого не лишалося, як самим взятися до переведення в життя тих постанов, які за їхньою активною допомогою були ухвалені з'язом.

Через тиждень після з'язу УСДРП в Києві мав зіхатися Всеукраїнський Трудовий Конгрес. В урядових колах панувала непевність щодо можливих рішень Конгресу. По місті кружляли чутки, що штаб корпусу Січових Стрільців мав готове рішення розігнати Трудовий Конгрес, коли б він ухвалив завести совітську владу на Україні. Одночасно стало відомо, що становище на фронті погіршало. Взагалі було видко, що українська влада доживала останні дні в своїй столиці. Саме в цей час поспішно формувалися різні українські місії для ви'язу за кордон. Цих місій було дуже багато. Разом з ними тоді виїхало за кордон не мало політичних діячів, які за тих обставин напевно зробили б більше користи для свого народу, якби залишилися на Україні.

Та все це було дрібницею в порівнянні з тою загальною безпорадністю, що панувала в урядових колах. Ніхто не знав, яка є політика Директорії, а про уряд Чехівського (до складу якого входили представники всіх українських партій, крім хліборобів-

³⁰) Між іншим VI. з'яз УСДРП ухвалив постанову про злуку українських соц.-дем. партій на Великій Україні й в Галичині в одну політичну організацію. На цій підставі до нового Центрального Комітету партії увійшли також представники від УСДРП Галичини.

демократів) вже й говорити не доводилось²¹). Директорія, як і свого часу Центральна Рада, не виявила потрібного революційного темпу в своїй політичній роботі. Програмова декларація Директорії, як ми бачили, з'явилася тільки через півтора місяці після початку повстання, а земельний закон Директорії був оголошений ще пізніше. До того часу, як стверджує в своїх спогадах сам тодішній голова Директорії Винниченко, «населення майже нічого не знало про основні завдання соціальної й політичної програми Директорії».

Безпорадність Директорії особливо яскраво виявилася на державній нараді, яку скликано 16. січня в Києві. Нарада відбулася в колишньому генерал-губернаторському палаці, де раніше мешкав гетьман Скоропадський, а тепер голова Директорії Винниченко. Окрім членів Директорії й уряду, були присутні представники українських політичних партій та організацій, а також представники корпусу Січових Стрільців, на чолі в Є. Коновальцем, А. Мельником та ін. Чомусь не було колишнього голови Центр. Ради М. Грушевського.

Відкриваючи нараду, Винниченко заявив, що з огляду на небезпечний стан республіки, Директорія, не чекаючи поки почне свої наради Трудовий Конгрес, визнала необхідним вислухати думку представників ширшого українського громадянства щодо дальшого ведення української боротьби. Зазначив, що серед українського суспільства є три напрямки, а саме: за продовження дотеперішньої політики Директорії, за встановлення диктатури пролетаріату й за диктатуру військову, отже бажано обмінятися думками та зняти якусь спільну лінію.

Представники Січових Стрільців, О. Назарук і Юліян Чайківський, заявили, що з огляду на військовий стан вони пропонують в цілях оборони республіки встановити замість Директорії військову диктатуру в складі Петлюри, Коновальця й Мельника. Палку протибольшевицьку промову при цім виголосив Ю. Чайківський, що пізніше, в кінці 1919 року, перейшов до большевиків

²¹) Досить влучну характеристику своєму урядові дав сам Чехівський в своїх зізнаннях на большевицькому суді в Києві в 1921 році, де він заявив: «Я можу сказати, що власне мого кабінету не було, я його не організував і за нього не відповідав. Це був кабінет директоріанський. В міжнародній політиці він визначався тим, що стояв на зовсім іншій позиції, ніж я». («Дело членов Центр. К-ту Укр. Партии Соц.-Революционеров», Харьков, 1921, ст. 314.). Дійсно, за уряду Чехівського Директорія сама вирішала всі важніші питання без ради міністрів. Як відомо, навіть про оголошення війни Східній Росії Чехівський, голова уряду й міністр закордонних справ, довідався лише в газеті! Так само О. Назарук, тодішній міністр преси й пропаганди в уряді Чехівського, пише, що він також про цю подію «довідався в пресі» («Рік на Великій Україні», Відень, 1920, ст. 107).

і там на службі в «Чека» якось вагнув. Майже всі дальші промови точилися коло цієї проповіді Січових Стрільців. Представники українських соц.-демократів, Порш і Романченко, висловилися проти встановлення на Україні як військової диктатури, так і диктатури пролетаріату. Порш, натякаючи на тодішній стан української армії, заявив, що спочатку треба мати військо, а тоді вже говорити про військову диктатуру. Представники Селянської Спілки й партії соц.-революціонерів, О. Янко й Микита Шаповал, доводили, що треба негайно встановити радянську владу на Україні з огляду на те, що цього вимагає український трудовий нарід. Янко указував на те, що на Лівобережжі почалися селянські повстання проти влади Директорії.

Всі дальші промовці були також проти проповіді Січових Стрільців. Представник самостійників-соціалістів О. Макаренко, полемізуючи з Янком, заявив, що партія самостійників-соціалістів була б за припинення війни з большевиками й стала б до лояльної співпраці з українською радянською владою, коли б така влада дійсно утворилася й коли б війна з большевиками була б не війною проти окупантів-чужинців, а боротьбою своєю внутрішньою, українською в українській державі.

З членів Директорії різко проти большевиків висловився Петлюра. Швець говорив невиразно. Винниченко, як і завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу. Загалом серед промовців переважав протибольшевицький напрям, але всі знали, що маси «неутральні» або йдуть за большевиками. Коли після всіх цих промов представники Січових Стрільців взяли свій внесок назад, нарада нічого іншого не могла придумати, як те, що, мовляв, нехай залипається все так, як було.

Ця безпорадність провідних політичних і військових діячів Української Народньої Республіки мала корінь у надмірно тяжким міжнароднім і внутрішнім положенні України. Держави Антанти, спільно з російськими монархістами, не змінили свого ворожого відношення до українського національного руху; російські большевики вели збройну боротьбу проти української армії і вміли підбити несвідомих українських селян проти своєї влади. Тому не було виходу: підеш з Антантою — загубиш і решту довіря народніх мас та армії та ще станеш жертвою імперіялізму держав Антанти та російських «білих» армій; підеш з російськими большевиками — втрадиш найсвідомішу частину війська, а проте все одно опинишся під владою московських комісарів. Діло не в тому що, мовляв, не знайшлося тоді «геніяльних провідників». Навіть Наполеон перестав бути Наполеоном і програв врешті, коли проти нього виступив цілий світ. А він мав за собою патріотично настроє-

ну французьку націю. Проти України 1919 року виступило аж два світи: держави Антанти, що в кінці 1918 року зломали першу в Європі німецьку армію, і світ революційно-більшевицький, який утворив свої організації не тільки на Україні, але в цілій Європі (січневе повстання в Німеччині 1919 року, большевицький переворот на Угорщині в березні того ж року і т. п.). Звичайно, ті, що тепер зітхають за «теніяльними провідниками», в той час спокійненько сиділи собі за кордоном і здалека дивилися на те, що діявся на Україні. Нехай би були тоді показали самі, що вони вміють!

Через трагічну міжнародню та в зв'язку з цим і невтішну внутрішню ситуацію Директорія й уряд Української Народньої Республіки шукали виходу в досить часто скликуваних «державних нарадах». Але що могли допомогти наради в той час, коли з півночі сунули большевики, з півдня загрожували французи з греками, на заході йшла війна з Польщею, а всередині в народній масі говорилося: «ми всі большевики».

В таких обставинах не було мови про планову організаційну працю політичну і адміністративну. Не було змоги зробити мобілізацію, бо й те військо, що ми мали, розбігалось по селах, бо, мовляв, нащо воювати, коли «красна (червона) армія принесе красний товар» (текстильні вироби, яких дуже бракувало на Україні); з другого боку, большевики ширили чутки в народі, що, мовляв, Директорія «продалася Антанті» й має вернути поміщиків і капіталістів на Україну. Зрозуміло, що в таким положенні по Україні ширилося безладдя, і зрозуміло, чому Винниченко, голова Директорії, на запит одного члена соц.-демократичного з'їзду про непорядки в якомусь повіті, махнув рукою й сказав: «Та яка ми влада?». В самім Києві, де був осадний корпус Січових Стрільців під командою Є. Коновальця, не вдавалося забезпечити спокою й порядку. Ночами в місті то там, то там чути було стрілянину, щонаочі були грабунки й напади на вулицях і в домах, большевицькі організації ширили свою пресу, що видавали нелегально й т. п. Надія на наддніпрянські частини була дуже мала, тому очі всіх оберталися в Галичину, сподівалися допомоги від українського галицького уряду. Але в Галичині кипіла боротьба з поляками, там дорога була кожна сотня вояків.

Тому була єдина можливість — переждати події, дочекати, доки збаламучена большевизмом народня маса протверезиться, а тим часом зберегти в армії та в державного апарату те, що вдасться зберегти.

Революція висувала одну проблему за другою. Українські провідники ледве встигали деклярувати ті великі ідеали та завдання, що їх підносила хвиля могутнього революційного здвигу. Один із таких ідеалів — соборність української нації й держави був урочисто проголошений напередодні відкриття Всеукраїнського Трудового Конгресу.

Ще 1. грудня 1918 р. між Директорією та Радою державних секретарів Західньо-Української Народної Республіки був заключений у Хвастові «передвступний договір про майбутню злуку між Українською Народною Республікою та Західньо-Українською Народною Республікою в одну державну одиницю». 3-го січня 1919 р. цей договір був затверджений Українською Національною Радою в Станиславові.

Тепер цей акт про злуку мав бути проголошений у Києві. Для того до Києва прибула делегація, зложена з представників від Галичини, Буковини й Закарпатської України. Члени цієї делегації мали також взяти участь в засіданнях Всеукраїнського Трудового Конгресу, як рівноправні послы до Конгресу.

Святочне проголошення акту зєднання відбулося 22. січня 1919 р. на Софійській площі в присутності війська й десятків тисяч народу. Від західньо-української делегації говорив Лев Бачинський. Далі Л. Цегельський прочитав грамоту — постанову Національної Ради Західньо-Української Народної Республіки про зєднання з 3-го січня 1919 р. та зєднання, що делегація Української Національної Ради вислана до Києва з уповноваженням докінчити акт злуки. Після цього Винниченко вітав західньо-українську делегацію в столичнім місті України та іменем Української Народної Республіки прийняв заяву злуки «братньої однокровоної Галицької Волости з матірним пнем України» в одне нероздільне ціле, в одну націю-державу.<

В кінці прочитано Універсал Директорії, виданий в приводу проголошення акту зєднання. В Універсалі говорилося:

«В імени Української Народної Республіки проголосує Директорія цілому українському народові велику подію в історії нашої української землі. Дня 3. січня 1919 р. в місті Станиславові Українська Національна Рада Західньо-Української Народної Республіки, як представниця волі всіх українців Австро-Угорщини і як найвищий законодатний їх орган, святочно проголосила зєднання Західньо-Української Народної Республіки з українською придніпрянською Народною Республікою в одну суверенну Народню Республіку. Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західніх братів, Директорія Української Народної Республіки рішила прийняти до відома це зєднання й

ввести його в життя згідно з умовами, які означено в ухвалі Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 року».

Універсал кінчався словами:

«Від нині во єдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західньо-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили й за які вмирали кращі сини України. Від нині є єдина, незалежна Українська Народня Республіка».

Це проголошення української соборности було великим історичним актом в житті українського народу. Але фактично воно мало лише декляративне значіння. Бо остаточну ратифікацію акту зєднання обох республік, згідно з постановою Української Національної Ради з 3. січня 1919 р., мали перевести лише Українські Установчі Збори, скликані в території цілої України. До того часу Західня Область УНР³²⁾ залишалася в своїм окремим як законодавчим, так і адміністративно-виконавчим органом влади. Про умови зєднання українських республік в окремій постанові Укр. Нац. Ради з 3. січня 1919 р. говорилося: «До часу, коли зберуться Установчі Збори зєднаної Республіки, законотатну владу на території бувшої Західньо-Української Народньої Республіки виконує Українська Національна Рада. До того ж самого часу цивільну й військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Укр. Нац. Радою, як її виконуючий орган». На цих умовах твердо стояв Галицький уряд, і Директорія в цим погодилась.

Як відомо, до скликання Українських Установчих Зборів так і не дійшло. Тим часом «недовершена злука» українських республік стала джерелом того роздвоєння влади, що так тяжко помстилося потім на українській боротьбі 1919 року.

Київська державна нарада показала, що доля Трудового Конгресу була в небезпеці. При розбіжності поглядів серед політичних чинників Конгрес міг ухвалити зовсім випадкові рішення або взагалі розійтися ні до чого не договорившись, як це сталося в державною нарадою. Тому новий Центр. Комітет УСДРП не покладався на тих членів партії, що входили в Директорію та уряд, а сам намітив певний план роботи й рішив його переводити на Конгресі.

³²⁾ Після проголошення акту злуки змінено назву «Західньо-Українська Народня Республіка» на «Західня Область Української Народньої Республіки».

Свої засідання Трудовий Конгрес почав 23. січня в оперному театрі на Фундуклівській вулиці. Своім складом Конгрес був справді «трудовий»: із 528 делегатів на Конгресі мало бути: від селян 377, від робітників 118 і від трудової інтелігенції 33 делегати, не рахуючи 65 делегатів від Західньо-Української Народньої Республіки (Галичини, Буковини й Закарпаття) > Фактично на Конгрес зіхалося більше 400 делегатів, з них 36 делегатів від З. У. Н. Республіки на чолі з заступником голови Укр. Нац. Ради Львом Бачинським і з участю членів Галицького уряду: полк. Дм. Вітовського, Л. Цегельського, О. Бурачинського, І. Мирона та цілого ряду членів Укр. Нац. Ради, як С. Вітик, Ст. Витвицький, А. Шмігельський, Т. Старух та інші. Від Закарпаття в складі делегації були Ів. Мигалка і Ів. Патрус. Від Буковини — О. Безпалко.

Найбільшу фракцію на Конгресі творили члени Селянської Спілки, що находилася під проводом українських соц.-революціонерів. Але партія українських есерів переживала в той час велику внутрішню кризу, розколовшись на три течії: ліву, центр і праву. Ліву частину складали т. зв. «боротьбисти», що стояли за совітську владу. Правиця стояла на ґрунті демократичного соціалізму. Центр, що об'єднував найбільшу частину партії під проводом М. Грушевського, М. Любинського, М. Шаповала та ін., зайняв середню позицію між большевизмом і демократією: він був за передачу влади «трудовим радам селянських і робітничих депутатів».

Розбіжність поглядів в партії есерів розвєднала фракцію Селянської Спілки: вона не могла навіть намітити свого кандидата на голову Конгресу. Поміж делегатами на Конгресі був присутній колишній голова Центр. Ради М. Грушевський, але в цей час він уже втратив свою колишню популярність і на Конгресі об'єднував навколо себе лише невеличку групу «радянців» в 13 чоловік. Тому в день відкриття Конгресу головував заступник голови Конгресу С. Вітик, що був обраний до президії Конгресу, як представник фракції українських соц.-демократів. Тому що Селянська Спілка до кінця Конгресу не спромоглася дати свого представника до президії, Вітик залишився фактичним головою Конгресу.

Крім Вітика, в складі президії Конгресу було ще два заступники голови: Д. Одрина від фракції українських есерів і Т. Старух від делегатів в Галичини, Буковини й Закарпаття. Секретарями президії Конгресу були обрані: С. Бачинський від Селянської Спілки, В. Злотчанський від фракції українських соц.-демократів, Воропай від самостійників-соціалістів, І. Біск від російських соц.-демократів-меншевиків і Гаврилук від російських правих есерів.

Конгрес почався урочистим затвердженням актів злуки українських республік. Цей момент залишив у присутніх сильне враження. Члени Конгресу, стоячи, вислухали спочатку грамоту Української Національної Ради, що була прочитана представником західно-української делегації С. Витвицьким, а потім Універсал Директорії, виголошений секретарем президії Конгресу В. Злотчанським.

Після урочистих промов голови західно-української делегації Л. Бачинського, представника від Наддніпрянської України М. Любинського й делегата від Української Національної Ради Т. Старуха Конгрес одногосно, крім кількох делегатів-росіян, що утрималися, затвердив історичний акт об'єднання України.

Дальше засідання Конгресу (25. січня) було присвячено промовам представників Директорії й уряду. Першим говорив Винниченко. Зміст його промови був такий:

Незадовго перед повстанням проти гетьмана між українськими соціалістичними партіями й представниками російських большевиків, Мануїльським і Раковським, прийшло до порозуміння³³). Совітська Росія мала признати самостійність Української Народньої Республіки й демократичний лад на Україні. Українська Народня Республіка мала забезпечити легальне існування партії комуністів і також свій нейтралітет у боротьбі Совітської Росії з її зовнішніми ворогами. Підчас протигетьманського повстання большевики не дали Директорії ніякої допомоги, та ми її й не чекали. Мануїльський заявляв, що вони абсолютно нічого не могли прислати нам в Росії.

Але коли повстання під проводом Директорії почало перемогати, а в Одесі почулися погрози Антанти, у большевиків раптом знайшлися сили. Вони займають Гомель і починають проти нас наступ на Чернігівщині й Харківщині. В Харкові большевики на чолі з Пятаковим, Аусемом та іншими випускають відозву, в якій заслуги повалення гетьмана приписують собі й рівночасно проголошують совітську владу на Україні. Такого віроломства з боку большевиків українські соціалісти не чекали.

Врешті ми перемогли й вступили в Київ. Директорія в своїй декларації, прийнятій одногосно, виразно заявила, що буде боронити інтереси трудового народу. Земельний закон Директорії скерований виключно на забезпечення землею трудового селян-

---

³³) Як відомо, ці свої переговори з Мануїльським і Раковським Винниченко провадив на власну руку. Бо Центральний Комітет україн. соц.-демократ. партії після першої розмови своїх представників (Винниченка, В. Садовського й Юрка та Семена Мазуренків) з Мануїльським і Раковським відмовився від дальших переговорів з ними.

ства. Так само Директорія відновила всі попередні революційні закони, які були в інтересах працюючих мас.

Але становище наше трагічне. Відбудувати державний апарат за два дні не можна. Тим часом проти Директорії провадиться боротьба зліва й справа. Не тільки місцеві большевики руйнують нашу працю своєю провокаційною агітацією серед нашого війська та селянства, але й добровольці не відстають від них. Вони запи-суються до українського війська, де вносять безладдя, руйнують всі наші плани. Мета очевидна: чим дужче вони нас здискредитують, тим швидче прийде або анархія, або монархія.

Ось, наприклад, на Лівобережжі. Там оперувала військова група Болбочана. Його оточують люди, ворожі нашій республіці. Сам він, людина слабої волі, піддавшись їх впливу, починає провадити політику, що дискредитує Директорію. Утворюється становище, при якому народ охоче прислуховується до агітації комуністів. А ця агітація — безсвісна боротьба проти Директорії. Ось одна з відозв місцевих большевиків. В ній подається текст договору, який нібито заключено між Директорією та Антантою. Від початку й до кінця тут все неправда.

Але боротьба з місцевими комуністами була б ще не така тяжка. Найтяжче для нас є те, що нам доводиться воювати з Совітською Росією. Вона посилає проти нас китайців і латишів. Супроти нас російські большевики провадили і провадять контрреволюційну імперіялістичну роботу. Це вже не вперше вони приму-шують нас витрачати всю нашу енергію на боротьбу з їхніми оку-паційними військами.

Пригадайте Центральну Раду. Нам і тоді накидали російські большевики диктатуру своїй партії. Ми на це не пішли. Вони збаламутили народ. З'явилась гетьманщина. Тепер вони знову починають те саме. Нам вони пропонують совіти з латишів і китайців, а Трудовий Конгрес називають фальсифікацією.

Ось відомості з Харкова. Там совітська влада, але в ній переважно китайці і латиші. І ці китайці та латиші несуть нам свою «владу» для того, щоб мати можливість безборонно вивозити наше добро на Московщину. В душі російських большевиків сидить такий самий імперіялізм, як і в душі Мілюкова, Гучкова, або російських чорносотенців.

Але Директорія, намітивши широкі демократичні реформи, переведе їх в життя. Наші реформи — не большевизм. Ми не большевики. Директорія в своїй діяльності орієнтується на культурний Захід. Особливі умови життя в Росії породили совіти, але соціальна революція в інших країнах відбувається в інших формах. Совітська форма російської революції засуджена на заги-

бель. Большевики умирають, бо Антанта заперла їх в усіх портах, але вони хочуть, щоб і ми загинули разом з ними.

Большевики вішають нам п'єтлю на шию, тому можливо, що у нас будуть китайсько-латишські совіти. Але наш народ нікому не дозволить сісти йому на плечі.

Промова Винниченка своїм протибольшевицьким змістом зробила вражіння на учасників Конгресу. Але в ній, як і в промові його на партійному візді, не було ясної відповіді на головне питання, яке тоді мучило всіх: що ж робити далі? В кулуарах Конгресу з приводу промови Винниченка було багацько розмов. Деякі фракції висловлювались навіть за те, щоб у своїй постанові Конгрес укавав на цю «прогалину» в програмовій промові голови Директорії.

Після Винниченка промовляли представники уряду: Чехівський, ген. Греків та інші. Чехівський говорив головним чином про закордонну політику. Він зазначив, що уряд все зробив для встановлення мирних відносин з Світською Росією, але це не дало ніяких добрих наслідків. Він заявив, що з представниками французького командування в Одесі уряд ще не має офіційних зносин, але з приватних переговорів видно, що там панує повне незнання становища на Україні. Далі Чехівський кавав, що всюди за кордоном позалишалися старі російські посольства, які провадять завзяту протиукраїнську пропаганду. Для боротьби з цією пропагандою український уряд висилає до різних країн світу свої місії. Але переїзд їх за кордон нагикається на великі труднощі, бо уряди зах.-європейських держав бояться, щоб до них не занесено большевизму.

Чехівський жалівся на те, що багато з наших посольств, які були утворені за часів гетьмана, є реакційно-українофобські. Особливо завзяту протиукраїнську працю провадили посольства: в Німеччині, де був послом бар. Штейнгель, і в Туреччині з послом Суковкіном. Закінчив Чехівський зауваженням, що з Україною почнуть числитися в світі лише тоді, коли будемо мати свою сильну армію і коли на Україні запаанує порядок.

Велике занепокоєння серед членів Конгресу викликав своїм виступом міністр військових справ Греків. Він почав з інформацій про свою подорож до Одеси. Промовець стояв за порозуміння з Антантою і своїми інформаціями переконував членів Конгресу, що поза союзом з Антантою для України нема іншого виходу. Про становище на фронті Греків заявив, що большевики вже в Смипілках під Києвом. Чому? Тому, що наші вояки не можуть устояти проти російських регулярних відділів. Ми вдягаємо, кавав він, людей, даємо їм гроші, харчі, але вони воювати не хотять.

Тільки Січові Стрільці тримаються на фронті, але цих сил замало.

Ця «щирість» українського міністра, який в час боїв з ворогом вважав за можливе публічно говорити про невдатність армії до боротьби, за інших, більш нормальних умов напевне звернула б на себе увагу членів Конгресу. Коли пізніше, влітку 1919 року, міністр військових справ Сиротенко виступив в українській пресі приблизно з такими ж «одвертими» інформаціями про стан збройних українських сил, то мусів негайно податися на демісію. Греків не тільки не був покараний за свій необережний виступ на Трудовому Конгресі, але незабаром був покликаний спочатку на становище Наказного Отамана військ Української Народньої Республіки, а потім — Начального Вождя Галицької армії.

В кінці засідання промовляли Петлюра і Коновалець. Петлюра закликав членів Конгресу до однодушної оборони батьківщини перед ворогами. Він казав, що ми ще маємо досить сил для того, щоб вдержати українську столицю в своїх руках.

Коновалець, навпаки, заявив, що через несподіваний наступ большевиків, становище наше критичне, але Січові Стрільці не залишать Київ без бою.

Після промов представників уряду та війська усім стало ясно, що Конгрес мусить закінчити свої наради якнайшвидче. Уже напередодні членам Конгресу було відомо, що становище на фронті безнадійне. Оповідали, що багато в цім завинив своєю самовільною політикою командуючий лівобережною Україною от. Болбочан, про якого згадував в своїй промові Винниченко. Були відомості, що Болбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив большевикам фронт на лінії Київ-Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22. січня Болбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полк. Гайденрайхом і полк. Селіванським, і привезено до Києва. Російські старшини зпід арешту втікли, а Болбочана перевезено до Станиславова в Галичину.

В зв'язку з Болбочанівською історією «Українська Ставка», орган інформаційного бюро армії, 25. січня писала: «Розкритався нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії У. Н. Р. і чого вона ста-

вила такий слабкий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо провадила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовіря і ненависти до Директорії і до цілої української справи».

На підставі всіх цих інформацій на міжфракційній нараді членів Трудового Конгресу вирішено: ніяких дискусій з приводу вислуханих звідомлень представників Директорії і уряду не робити, а обмежитися лише вислуханням деклярацій всіх фракцій і після того відбутися останнє пленарне засідання Конгресу для ухвали постанов.

Це був найкритичніший момент в нарадах Конгресу. Перед тим, як розіхатися, Конгрес мусів сказати своє слово щодо напряду дальшої української боротьби. Тим часом найбільша фракція Конгресу, Селянська Спілка разом з есерами, залишалася паралізована своїми внутрішніми суперечками ще в більшій мірі, ніж це було на початку конгресових нарад. Інші українські фракції також не виявляли потрібної ініціативи й активності.

В цих умовах 40 членна фракція українських соц.-демократів відіграла провідну роль на Конгресі. За її пропозиціями пішла переважна більшість Конгресу. Додатний вплив на хід конгресових нарад мали делегати з Галичини: вони не були заражені поширеними тоді совітофільськими настроями і цим улегшували створити на Конгресі протибольшевицьку більшість. Але галицьким делегатам було тяжко розбиратися в тодішніх надзвичайно складних відносинах на Великій Україні³⁴). Тому вони не могли стати політично організуючим осередком на Конгресі. Такий осередок міг утворитися лише серед самих наддніпрянців.

Ще на початку конгресових нарад фракція українських соц.-демократів видала окрему деклярацію до членів Конгресу, в якій заявлялося, що українська соц.-демократія розуміє владу трудового народу на Україні тільки в формі вибраного парламенту Української Народньої Республіки. З огляду на тривожний воєнний час фракція пропонувала до скликання парламенту залишити владу в руках Директорії, ввівши до її складу представ-

³⁴) Напр., один з членів галицької делегації, Л. Цегельський, в своїх спогадах, опублікованих в філадельфійській «Америці» за 1937 рік, пише, що на Труд. Конгресі брали участь також представники партії большевиків, як М. Скрипник та інші. В дійсності, ні одного представника від большевиків на Конгресі не було. Серед членів Конгресу налічувалося коло 30 чоловік прихильників совітської влади, але всі вони склалися в представників лівих укр. есерів (боротьбистів), незалежних українських соц.-демократів тощо.

ника від Галичини. Одночасно Конгрес має залишити після себе постійні комісії з контрольними функціями. Ця декларація разом з деклараціями інших фракцій була проголошена на повному засіданні Конгресу 26. січня⁸⁵) і стала потім основою для всіх головніших рішень Конгресу. Пригадую, як останні два дні конгресових нарад мені і П. Феденкові, що був також членом Трудового Конгресу від Катеринославщини, майже не доводилось виходити з галерії оперного театру, де відбувався Конгрес, працюючи там над виготовленням проєктів універсалу, закона про форму влади на Україні та інших постанов Конгресу, фактичним редактором яких був П. Феденко.

Всі ці проєкти на останньому засіданні Конгресу, 28. січня, вибрали переважну більшість голосів, бо крім делегатів від зах.-українських земель, значна частина фракції есерів (центр. течія) і Сел.-Спілки ще перед голосуванням приєдналася до позиції, яку прийняла фракція українських соц.-демократів. Друга частина фракції есерів залишилася при декларації, оголошеній Любинським: в цій декларації есери відмовляли Директорії в довірі і пропонували до скликання наступної сесії Трудового Конгресу передати права зверхньої влади «Малому Конгресові» з 41 члена (за проєктом есерів цей «Малий Конгрес» мав бути вибраний на Трудовім Конгресі).

Російські соціалісти в своїх деклараціях висловились за те, щоб Конгрес не припиняв своїх засідань і взяв на себе функції вищої влади на Україні. Всі вони були проти порозуміння з Антантою і за союз з Совітською Росією.

Основною постановою Конгресу був «Закон про форму влади на Україні», в якому говорилося: «Конгрес Трудового Народу України, вислухавши справовдання Директорії та її міністрів і беручи на увагу заяву Директорії про її готовість скласти свої уповноваження, постановив:

«Висловити своє повне довіря і подяку Директорії за її велику роботу для визволення українського народу. . .

«Зважаючи на загрожуюче внутрішнє і зовнішнє положення нашої Республіки, засідання свої припинити, виділивши із свого складу комісії з законопідготовчими і контрольними функціями, які мають розробити законопроєкти для слідуєчої сесії Трудового

---

⁸⁵) Крім декларації українських соц.-демократів, на цьому засіданні були заслухані ще декларації таких фракцій: укр. есери центральної течії (читав Любинський), ліві укр. есери (Тараненко), укр. с.-д. незалежні (Зіновіїв), укр. соц.-федералісти (Лещенко), укр. сам.-соціалісти (Мацюк), фракція залізничників і поштовиків (Косенко), фракція Наддністрянської України (Старух), рос. есери (Березов), рос. с.-д. (Севрюк) та інші.

Конгресу, а також допомогати правительству в оздоровленні адміністративного апарату всієї Республіки від контр-революційних і антидержавних елементів. Повинні бути утворені комісії: 1) оборони Держави, 2) земельна, 3) бюджетова, 4) закордонних справ, 5) харчових справ і 6) культурно-освітня. . .

«З огляду на небезпечний військовий час доручити владі і оборону краю Директорії У. Н. Р., яка, доповнена представниками від Наддністрянської України, до слідуєчої сесії Трудового Конгресу має бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового Конгресу. Виконавча влада У. Н. Р. належить Раді Народніх Міністрів, котра складається Директорією і в час перерви сесії Конгресу відповідає перед Директорією.

«Доручити президії Трудового Конгресу в порозумінні з Директорією в найближчий час, коли явиться змога нормальної роботи, скликати слідуєчу сесію Трудового Конгресу України.

«Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. . . Правительство У. Н. Р. разом з комісіями Трудового Конгресу має підготувати закон для виборів всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки.

«На основі всенароднього голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до того місцева влада, в інтересах національної оборони, повинна належати довіреном правительству Української Народньої Республіки — комісарам, які повинні працювати в контактї і під контролем місцевих трудових рад, обралих пропорціонально від селян і робітників.

«В відношенні до захватів української території військами Антанти, арміями совітськими, польськими, донськими, добровольчеськими. . . — Конгрес Трудового Народу України заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Укр. Нар. Республіки. Український народ хоче бути неутральним і в дружніх відносинах з усіма іншими народами. . .»

На підставі цього «Закону» Конгрес ухвалив окремиий Універсал до українського народу та ноту до народів усього світу.

Після виборів до комісій і після заяви Винниченка, що Директорія «свято виконає доручену справу», Конгрес ровійшовся.

Того ж дня (28. січня) у Києві відбулася конференція українських соц.-революціонерів (центральна течія), на якій ухвалено, що партія стає на ґрунт соціалістичної революції і приймає радянську форму влади на Україні. Це рішення найбільшої тоді української політичної партії дуже утруднило потім здійснення постанов Трудового Конгресу.

V. ОРІЄНТАЦІЯ НА АНТАНТУ.

Єдиний український національний фронт розпадається. Умови порозуміння французького командування і переговори в Бірзулі. Проект конференції на Принцових островах. Соціалісти відходять від влади. Петлюра і Винниченко. Уряд Остапенка і найбільший хаос на Україні. Є. Коновалець про становище на фронті. Петлюра і Греків. Безвиглядність переговорів з французьким командуванням і ситуація в Одесі.

По закінченні нарад Трудового Конгресу Директорія й уряд 2. лютого 1919 року покинули українську столицю. На деякий час центром українського політичного життя стала Вінниця.

Перебування Директорії в Києві закінчилося під знаком глибокого розв'язання українських національних сил. Під впливом нової революційної ситуації українські політичні партії й окремі українські провідники почали по різному дивитися на характер та завдання української революції. Одні вважали, що на Україні почалася соціалістична революція, а тому й на справу національну дивилися лише як на частину соціально-революційного розвитку. Інші, навпаки, в переляку перед новою большевицькою навалюю почали відмовлятися й від тих соціальних кличів та реформ, які за їхньою згодою вже були проголошені Директорією в її декларації, земельному законі тощо. Яку велику роль відігравав тоді соціальний момент в українській політиці, можна бачити з постанови, яку ухвалила згадувана київська конференція українських есерів з 28. січня 1919 р. В цій постанові між іншим говорилося: «Велика українська революція з національно-політичної розвинулась в революцію соціальну, зберігти і закріпити здобутки соціальної революції зможуть лише класові органи, тому конференція УПСР визнає за необхідне, аби влада перейшла до рук класових органів, себто рад селянських і робітничих депутатів».

Ріжниця в розумінні характеру та завдань української революції, як ми бачили, виявилася вже за часів Центр. Ради. Режим гетьманщини зміцнив большевицькі симпатії на Україні. Тепер, після того, як нерішуча політика Директорії ще більше

птовхнула українські маси, а з ними й деяку частину українських провідників в бік большевиків, розєднання українських сил катастрофально збільшилося. Це був момент (по закінченні проти-гетьманського повстання), коли українські маси ще жили ілюзіями щодо большевицької влади. Большевиків вони знали лише з їх першого недового панування на Україні в кінці 1917-го і на початку 1918-го року; тоді большевицька влада ще не мала міцного апарату, а тому ще не встигла «допекти» українській селянській масі. Саме в цей час (січень-лютий 1919 р.) навіть багато свідомих українців стали пасивними або зовсім відійшли від активної праці на українському фронті. Сам бувший голова Центральної Ради М. Грушевський, а потім і Винниченко та інші стали жертвою цих настроїв на Україні.

Після переїзду Директорії в Винницю безладдя, яке панувало в Києві, ще збільшилося. Трудовий Конгрес не встиг ухвалити докладної конституції щодо взаємовідносин між Директорією й урядом, тому кожний член Директорії «правив» по своєму, раз-у-раз втручаючись в справи окремих міністерств.

В загальній політиці Директорії, після евакуації з Києва, змінилося лише одне: були залишені надії на мир з большевиками і всю увагу звернено на порозуміння з Антантою. Сам голова Директорії Винниченко почав мріяти про те, як большевики будуть утікати з України перед танками та сліпучими машинами Антанти. На Україні були тоді поширені відомості, що нібито війська Антанти йдуть на Україну не тільки з танками, але й з якимись особливими машинами, що будітмо випускають проміння, від якого люди сліпнуть. В той час ніхто не вірив, що військо Антанти, озброєне найновішою технікою, мусітимо тікати з України.

Зараз же по переїзді до Винниці, Директорія скликала державну нараду з участю членів комісій Трудового Конгресу³⁶⁾ та представників українських політичних партій. На цій нараді Остапенко оголосив умови порозуміння з Антантою, що їх запропонувало французьке командування в Одесі. Ці умови Остапенко привіз з Одеси ще підчас нарад Трудового Конгресу в Києві, але через евакуацію обговорення їх було відложено до Винниці. Умови французького командування здивували навіть найбільш-

³⁶⁾ Всього до комісій Трудового Конгресу обрано 27 чоловік, з них до Винниці приїхало лише коло 20-ти; по окремих комісіях вони поділялися так: комісія оборони: Мацюк, Блохин, Василь Строменко; земельна: Н. Петренко, І. Паливода, Сухенко; бюджетова: Чайківський, Шимонович, Бабій; закордонних справ: Сергій Бачинський, Р. Яросевич, Куцяк; харчова: Мельник, Грузинців, Скидан; культурно-освітня: Є. Вировий, І. Коваленко, А. Лещенко, І. Калинович; конституційно-адміністративна: Любинський та інші.

ших прихильників згоди з Антантою. Пропозиції французького командування мали такі головні точки:

1. Директорія й уряд реорганізуються з тим, що до складу їх не входять Винниченко, Петлюра і Чехівський.

2. Для спільної боротьби з большевиками український уряд формує армію в 300.000 чоловік, яка підлягає зверхній команді держав Антанти.

3. Українська армія повинна бути сформована в три-місячний термін, при чому в разі недостачі українських старшин запрошуються офіцери з російських добровольців.

4. На час боротьби з большевиками залізниця і фінанси переходять під контроль французів.

5. Справа державної незалежності України вирішується на мировій конференції в Парижі.

6. Директорія звертається до Франції з проською прийняти Україну під свій протекторат.

Ці умови французького командування викликали загальне обурення. Учасники наради висловилися категорично проти того, щоб їх приймали. Промовці указували на те, що в цих умовах залишилася зовсім не вирішеною справа самостійності України, а крім того допускалося грубе втручання в наші внутрішні справи. Настрої були такі, що коли б не наступ большевиків з півночі, то всякі дальші переговори з французьким командуванням в Одесі були б припинені. Але всі знали, що українська армія перебувала в катастрофічному стані. Тому все ж вирішено, що Директорія в порозумінні з українськими партіями має виробити і запропонувати французькому командуванню свої протиумови.

Саме в цей час в українських політичних колах обговорювалося питання про участь представників України на конференції, яку держави Антанти проєктували скликати 15. лютого 1919 р. на Принцових островах на Мармуровому морі. На цю конференцію запрошено представників «всіх організованих політичних груп, що домагалися влади в межах бувшої Росії» (до трьох представників від кожної групи), за винятком «автономних Фінляндії та Польщі». Мета конференції була: шляхом взаємних переговорів між большевиками і не большевиками спробувати, в присутності представників держав Антанти, знайти вирішення тих питань, задля яких провадилася боротьба, і з цєю метою в першу чергу заключити перемир'я між усіма запрошеними групами. Але конференція не відбулася. Майже всі російські протибольшевицькі організації та «центри» заявили, що «між большевиками і національними російськими групами не може бути ніякого порозуміння.»

Але для українців за тих обставин це була добра нагода скористатися бодай тимчасовим перемир'ям з більшовіками (які між іншим дали позитивну відповідь щодо участі в конференції) з метою кращої підготовки до дальшої боротьби. Тому як в уряді, так і серед українських політичних партій панував той погляд, що в конференції на Принцових островах конче треба взяти участь. Деякі з українських партій, як напр. українські соц.-демократи, вже навіть намітили були своїх делегатів.

→Тим часом з ініціативи французького командування 6. березня 1919 р. на ст. Бірзула відбулися переговори уповноважених Директорії в складі: міністра народного господарства Остапенка (голова делегації), міністра військових справ ген. Грекова і членів Трудового Конгресу С. Бачинського та І. Мазепи з начальником штабу французького командування полк. Фрейденбергом. Предметом переговорів були зазначені умови французького командування щодо порозуміння з Директорією. Ці переговори справили на мене огидне й ганебне враження. Поза всім іншим, французький полковник тримав себе так, ніби він був не на Україні, а в якійсь африканській колонії з дикими неграми. Тільки безвихідне становище на українському фронті примусило нашу делегацію зберігти рівновагу і довести свою розмову до кінця.

Переговори відбулися в салоні-вагоні Фрейденберга, в якому він приїхав з Одеси. Французький полковник прийняв нас в присутності двох своїх старшин. Був це чоловік літ 45, середнього зросту, з горбатим носом і нервовими рухами лица. Говорив і тримався наче переможець самовпевнено, гордо. Він заявив нам, що говорить з нами з доручення Франції та інших держав Антанти. Остапенко, як голова делегації, оголосив відповідь Директорії на зазначені вище умови французького командування. В цій відповіді Директорія висувала такі головні домагання:

1. Признання Антантою самостійности України і допущення української делегації на мирову конференцію в Парижі.³⁷⁾
2. Суверенність Директорії.
3. Забезпечення народного ладу і соціяльних реформ на Україні.
4. Забезпечення українських колоній в Сибірі.
5. Повернення Україні чорноморської флоти. Чорноморська флота була взята антантським командуванням скоро після того,

³⁷⁾ Як відомо, голова української делегації до Парижу Г. Сидоренко, разом з секретарем делегації А. Петрушевичем, прибули до Парижу вже 20. січня 1919 р. Але решта членів делегації в цей час все ще чекали в різних місцях Європи дозволу на від'їзд до Франції.

як на побережжі Чорного моря висадився грецько-французький десант, і частину флоти вивезено до Царгороду.

6. Признання автономности української армії з правом свого представника в зверхній команді.

7. Неподпущення до складу української армії ніяких російських офіцерів.

Фрейденберґ спочатку слухав Остапенка спокійно, потім спаленів і відразу ж накинувся на ті домагання в його заяві, що торкалися суверенности Директорії. Ми не тільки вимагаємо, сказав він, усунення Винниченка, Петлюри та Чехівського, але й надалі вважаємо необхідним, щоб зміни в складі Директорії відбувалися за нашою згодою. Для нас ця вимога принципова, і коли на це не погодитесь, тоді зайві всякі розмови. Винниченка і Чехівського, додав він, треба вигнати як собак (*chasser comme les chiens*) за большевизм, а Петлюра мусить зникнути сам, бо, мовляв, тепер кожний бандит називає себе петлюрівцем.

Ці недопустимі вирази на адресу відповідальних представників нашого уряду й війська надзвичайно обурили всіх членів нашої делегації. Пригадую, ми почували себе наче той галицький князь Данило, якому татарський хан, частуючи його у себе в орді, казав: «Пий же наш кумис, бо, мовляв, ти тепер вже наш». Я і Бачинський вимагали від Остапенка, щоб негайно запротестувати й покинути нараду. Але Остапенко дуже нас просив в інтересах справи зберегти рівновагу, поки в перерві не обговоримо цієї справи між собою. Ми на це погодилися. Тоді Остапенко відповів Фрейденберґу, що Трудовий Конгрес висловив довіря цілій Директорії, а не тільки її окремим членам. На це Фрейденберґ продовжував зарозумілим тоном, що, мовляв, Франція і Антанта не мають довіря до Директорії в її теперішньому складі, тому якщо Директорія є виразником волі українського народу, то французьке командування не може обіцяти нам ніякої допомоги: в такому випадку воно піде і проти большевиків, і проти українського народу.

Друге наше категоричне домагання, продовжував Фрейденберґ, це те, щоб митрополит Антоній і єпископ Євлогій, як і всі бувші гетьманські міністри, заарештовані українською владою, були випущені в арешту.³⁸⁾ Французький уряд, мовляв, телеграфував до Одеси в справі Антонія та міністрів і коли б з ними що трапилось по вині Директорії, то повідомимо голову французь-

³⁸⁾ Як відомо, київський митрополит Антоній і архієпископ волинський Євлогій, російські монархісти, разом з деякими гетьманськими міністрами були заарештовані українською владою після вступу Директорії до Києва за ворожу українській справі діяльність.

кого уряду Клемансо і тоді про українську справу не буде й мови.

«Ви домагаєтеся, каже на це Остапенко, випущення Антонія та Євлогія, а також гетьманських міністрів. Алеж вони реакціонери. Щож буде думати український народ про Францію, якщо ми звільнимо їх на вашу вимогу?»

— Народ український може думати що хоче, але потім ви самі переконаєтеся, як багато на цьому втратить українська справа. Тому раджу вам дозволити арештованим виїхати в Одесу.

«Алеж вони під судом і слідством, бо обвинувачуються в державній зраді».

— А які будуть кари?

«Це компетенція суду. До закінчення слідства ми їх випустити не можемо».

Вислухавши ці ультимативні домагання Фрейденберга, наша делегація підчас перерви вирішила перейти в наступ. З огляду на тяжке становище на українському фронті, всі члени делегації погодилися на тому, що переговори з Фрейденбергом треба довести до кінця, але з приводу ганебних і недопустимих виразів його на адресу Винниченка, Чехівського і Петлюри заявити рішучий і гострий протест. В імени делегації це зробив Остапенко зарав же після перерви.

Наш протест не залишився без впливу.

Представник Франції відразу змінив тон, перепрошуючи, що, мовляв, ми його не так зрозуміли і т. п. Врешті взяв свої слова назад. Взагалі в дальшій розмові Фрейденберг тримався вже цілком пристойно. Тоді ми почали ставити запитання щодо пропозицій французького командування. Відповідаючи нам, Фрейденберг сказав, що він не може торкатися справи самостійности України, бо це компетенція мирової конференції в Парижі. А щодо інших питань, порушених нами, то він сказав, що боротьбу проти большевиків проєктується організувати таким способом, що окремі національні армії з своїми урядами мають діяти в межах певних смуг (зон). Українська зона буде межувати на заході з зоною польською, а на сході з зоною російських добровольців. В кожній зоні цивільна влада діє до кінця боротьби, «можливо аж до Петербургу», і сама постачає харчі своїй армії.

Укр. Українська армія, продовжував Фрейденберг, буде автономною щодо своєї внутрішньої організації, але підлягатиме загальному союзному командованню. Французька команда не має нічого проти того, щоб в українській армії були інструкторами французи, а не російські добровольці. Українська і добровольча зони — французькі. На схід від них — зона англійська. Зона польська —

мішана англо-французька. Добровольча зона тепер знаходиться на Дону, в дальшому демаркаційна лінія між українською і добровольчою зонами буде означена французьким командуванням. Окремої зони для Краснова нема, його армія має йти разом з армією Денікіна.³⁹⁾ Французьке командування згоджується, щоб в українській зоні не було ні російських, ні румунських, ні польських військових відділів. Війна між українцями і поляками буде припинена. Кордони між Україною і Польщею встановить мирова конференція в Парижі. В справі чорноморської флоти Фрейденберг сказав, що ця флота взята союзниками, як німецька здобич, тому питання про повернення чорноморської флоти Україні, як і питання колоній в Сибірі, може бути вирішене лише в зв'язку з питанням про державну незалежність України.

Щодо забезпечення народнього ладу і соціальних реформ на Україні, то Фрейденберг заявив, що це наша внутрішня справа, якщо реформи не будуть перешкоджати встановленню порядку в країні. Французьке правительство, сказав він, вважає лише, що при переведенні земельної реформи повинен бути залишений принцип приватної власності. Досвід французької революції, мовляв, показав, що встановлення порядку неможливе, поки нові власники не заплачуть за землею. Взагалі, додав він, ми гарантуємо, що до закінчення боротьби з большевиками Франція не допустить ніякого протинароднього режиму на Україні, а потім це вже ваша справа.

Фрейденберг зазначив далі, що «виключно в інтересах справи» французьке командування «мусить взяти під своє загальне керування» як фінанси, так і залізниці на території всіх національних зон. Фінанси і шляхи, сказав він, це нерв війни, тому французьке командування не може залишити ці галузі життя без своєї контролю.

На запитання, яку допомогу може дати Директорії французьке командування, Фрейденберг сказав, що Франція зможе дати все потрібне для успішного ведення боротьби з большевиками.

Після цих пояснень наша делегація зійшлася на свою окрему нараду. Всі члени делегації були тієї думки, що ми не можемо прийняти умов французького командування. Тільки Греків був настроєний за прийняття французьких пропозицій, але й він врешті не виступав проти погляду більшості. Наша делегація мала від Директорії писаний мандат з широкими уповноваженнями, аж до підписання договору з французьким командуванням.

³⁹⁾ На початку 1919 р. головні сили армії Денікіна находились на Донщині. На вимогу держав Антанти донський отаман Краснов зі своїм військом в цей час також підлягав Денікінові.

Але, коли ми зійшлися з Фрейденбергом для кінцевої розмови, Остапенко від імени всіх нас заявив, що ми мусимо передати справу на вирішення Директорії. Він зазначив, що нас не задовольняє відношення французького командування до Директорії та до справи самостійності України. Крім того ми вважаємо, сказав Остапенко, що організація української армії має провадитися в межах своєї національної території, а не в рамках якоїсь штучно створеної «національної зони».

Пригадую, вся наша делегація верталася в Винницю з невеселим почуттям, що французьке командування в Одесі — це ворожа нам сила.

Доповідь нашої делегації про переговори з Фрейденбергом викликала загальне розчарування у Винниці. Посилаючи нас до Бірзули, Директорія й уряд сподівалися, що може нам вдасться до чогось домовитися з представниками Антанти. Тепер виходило, що порозуміння з Антантою вимагало б від нас занадто великих уступок і жертв. Невдоволення з бірзульських переговорів було тим більше, що саме в цей час дійшло до остаточної ліквідації переговорів з Москвою. Якраз підчас перебування нашої делегації в Бірзулі Директорія одержала з Москви таку телеграму (з 5. березня 1919) за підписом комісара закордонних справ Чічеріна:

«Після українсько-російської наради 2. березня зясувалась можливість порозуміння щодо основи, на якій Російське Світське Правительство може запропонувати свої послуги Українському Світському Правительству і Директорії для досягнення між ними згоди, при чім ця основа буде мати в собі признание Директорії совітською владою на Україні і признання неутралітету України з активною обороною проти військ Антанти, Денікіна, Краснова, поляків і для боротьби проти контрреволюції. Відповідно до цього Російське Світське Правительство пропонує свої послуги з зазначеною ціллю Українському Світському Правительству і Директорії».

Майже одночасно надійшла телеграма з Харкова за підписом Раковського, в якій говорилося, що «Український Робітничо-Селянський Уряд з свого боку згоджується продовжити переговори з Директорією в Харкові на зазначеній Московю основі і зобов'язується гарантувати недоторканість делегації Директорії, а також особисту безпечність членам уряду Директорії при умові признання Директорією робітничо-селянського уряду України».

Нарешті сам голова української делегації в Москві С. Мазуренко прислав Директорії повідомлення, що, мовляв, «тепер є

дуже сприятлива ситуація для встановлення на Україні влади українських робітничо-селянських рад», тому радив прийняти посередництво російського совітського уряду в справі порозуміння з урядом Раковського.

Мені невідомо, які директиви мав від Директорії Мазуренко, але фактично Раковський пропонував Директорії цілковиту капітуляцію перед харківським совітським урядом. Не дивно, що ця його пропозиція обурила навіть таких прихильників порозуміння з Сівітською Росією, як Винниченко, Чехівський та інші. Наслідком цього Директорія тогож дня повідомила Мазуренка, щоб він негайно припинив всякі дальші переговори з сівітською Москвою.

В урядових колах знову повстало питання: що далі робити? Надії на порозуміння з Москвою згасли, але переговори з Антантою також не давали нічого позитивного. До переговорів у Бірзулі переважав погляд, що з французьким командуванням треба конче порозумітися. Тепер голоси знов поділилися: одні стояли за продовження переговорів, інші, навпаки, були за те, щоб продовжувати боротьбу з большевиками власними силами. Знайшлися й такі «патріоти», що просто казали: нам нічого не дадуть ні переговори з большевиками, ні переговори з Антантою, тому краще вихати за кордон та почекати кращих часів. Іншими словами: мовляв, спускайся, куме, на дно.

На щастя цей голос слабодухів не знайшов ніякого відгуку. Люди хвилевих настроїв повиїздили здебільшого за кордон, а боротьбу продовжували ті, що вірили в українську справу і не спинялися ні перед якими перешкодами.

Тим часом Директорія вирішила вести дальші переговори з Антантою. У зв'язку з цим Чехівський подався на демісію. Формування нового уряду було доручене С. Остапенкові, що був гарячим прихильником порозуміння з Антантою. Незадовго перед тим Остапенко вийшов з партії есерів, отже виступав тепер, як безпартійна людина. Але формування нового уряду на тих же засадах широкої коаліції, на яких був організований і попередній уряд Чехівського, у нього не виходило. На нараді з Директорією (8. лютого), на якій я був присутній разом з представниками інших партій, Остапенко навіть заявив був, що він відмовляється від взятого на себе обов'язку сформувати новий уряд. Свою заяву він мотивував тим, що партія есерів, як він казав, не дозволила М. Шаповалові стати міністром військових справ, хоч сам Шаповал свою згоду дав.

Не знаю, чим би скончилася місія Остапенка щодо формування нового уряду, коли б не трапилася одна обставина, що радикально

змінила ситуацію. Обставина сама по собі незначна, але характеристична для політичних відносин того часу. Підчас згаданої політичної наради в Директорію Петлюра дав мені прочитати лист до нього від П. Дідушка, який ще з Києва виїхав в складі української делегації, призначеної до Парижу, і тепер разом з іншими членами делегації чекав у Женеві, в Швейцарії, дозволу на візд до Франції. Лист був досить обширний, тому за згодою Петлюри я взяв його в собою, щоб докладніше його прочитати. В цьому листі Дідушок писав, що в Антантських урядових колах панують праві протисоціалістичні настрої, тому радив подумати над тим, чи не слід в інтересах справи створити бодай тимчасово український уряд з представників несоціалістичних угруповань. В той час український уряд був відрізаний від цілого світу. Ми майже нічого не знали про становище в Європі. Тому лист Дідушка видався мені дуже цікавим, і я дав його прочитати також іншим відповідальним членам соц.-демократичної партії.

Наслідки були несподівані: вже на другий день (9. лютого) Центр. Комітет УСДРП, з участю Винниченка, Чехівського та інших, одностайно ухвалив: «з огляду на нові міжнародні моменти в українській державній справі» відкликати своїх представників як з уряду, так і в Директорії. Есери, що після своєї київської конференції стояли на роздоріжжі і не знали, як їм поступити в справі формування нового уряду, тепер після нашого рішення ухвалили й собі аналогічну постанову. На рішення українських соціалістів вплинув ще й той факт, що незадовго перед тим (в січні 1919), в значній мірі під натиском зовнішніх сил, сталася зміна уряду в Польщі: замість правительства на чолі з соціалістом Морачевським утворено правительство Падеревського, до якого польська соціалістична партія не дала своїх представників.

Винниченко зараз же вийшов з Директорії і почав готуватися до відїзду за кордон. Він мотивував це тим, що в умовах хаотичного життя на Україні не зможе тут знайти для себе потрібного спокою для того, щоб віддатися літературній праці. Петлюра не вийшов з Директорії і прислав до Ц. Комітету соц.-дем. партії листа (з 11. лютого 1919 р.), в якому заявив, що тимчасово виходить з укр. соц. дем. партії. «Сучасна ситуація для України, писав він в цьому листі, незвичайно складна і тяжка. . . я не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці».

Про свої плани мені сказав Винниченко, коли я прийшов до нього напередодні його відїзду за кордон. З доручення Ц. Комі-

тету своєї партії я мав передати йому певну суму грошей для пропаганди української справи за кордоном, а також писане уповноваження на його ім'я для участі разом з іншими делегатами соц.-дем. партії на міжнародній соціалістичній конференції, що саме в той час мала відбутися в Берні (Швейцарія). Винниченко гроші взяв, але сказав мені: «Я до Берна не поїду, поїду в Ніццу. Гроші в крайнім випадку покладу в банк. Від політики відійду зовсім. Інформувати про цю владу не можу і не буду, бо це було б для мене компромітацією».

Я вийшов від Винниченка, нічого не сказавши. Треба було думати про те, що далі робити з тою нещасливою спадщиною, що її один за другим кидали «на призволяще» ще вчорашні провідники української визвольної справи.

Після виходу соціалістів з влади ґрунт для дальших переговорів з Антантою був, здавалося, «розчищений». Остапенко зформував новий уряд з представників правих українських угруповань⁴⁰⁾ і зараз же взявся за продовження переговорів з французьким командуванням. Він не звертав уваги на те, як відхід соціалістів від влади відбився на внутрішніх відносинах на Україні.

А цей відхід був не на користь української боротьби. В цей час революційний рух на Україні досягав свого найвищого розвитку. Українські маси йшли за найрадикальнішими гаслами. В цей момент тільки соціалістичні партії могли надіятися опанувати внутрішню ситуацію на Україні і дати масам такі гасла, які б повели їх до боротьби з російськими большевиками. Замість цього українські соціалісти добровільно уступають владу правим українським партіям і ждуть, що це принесе поліпшення українській справі на міжнародньому форумі.

Не дивно, що утворення «буржуазного» уряду Остапенка стало для української боротьби наче тією діркою, через яку була випущена решта пари з киплячого котла. Доки соціалісти стояли при владі, все ж таки було легше боротися як з большевицькою агітацією, так і з руйницькою сваволею різних деморалізованих «отаманів» в тилу і на фронті. Тепер після переходу влади до партій, які не мали в масах ні популярности, ні впливу, для

---

⁴⁰⁾ Уряд Остапенка був остаточно сформований 13. лютого й складався з представників таких трьох угруповань: партія соц.-федералістів (К. Мадієвич, І. Фещенко-Чопівський, М. Корчинський, І. Огієнко), партія самост.-соціалістів (М. Білинський, Д. Симонів, О. Шаповал, М. Кривецький) і партія нар.-республіканців (Є. Архипенко, П. Пилипчук, Г. Чижевський); ця партія саме в Радниці утворилася як окрема політична група. Крім того від галицьких радикалів до уряду входив О. Назарук.

різних деструктивних елементів утворилися особливо сприятливі умови. Большевики також використали прихід до влади «буржуазного» уряду Остапенка для своєї агітації проти Директорії. Цьому сприяла ще та обставина, що уряд Остапенка не спромігся за весь час свого існування ні на одну деклярацію, або відозву від свого імені до населення, з яких би було видно програму діяльності цього уряду. В умовах великого революційного руху це була непростима пасивність з боку нового українського проводу, бо до ключів дуже прислухаються маси, і пропаганда потрібна навіть у мирний час. А на Україні була війна і революція.

Цим пояснюється, що саме в ту добу загальна анархія та хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля. За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запіллі.

Треба сказати, що не малу роль в дезорганізації українських сил в цю добу відіграв той факт, що попередні українські провідники, як Винниченко, Грушевський та інші, саме в цей час відіхали за кордон. Імена Винниченка та Грушевського тоді були ще популярні в масах, тому їхній від'їзд люди подекуди приймали взагалі, як крах української боротьби за незалежність.

В умовах такої ситуації в окремих місцевостях на Україні, як от в Проскуріві (15. лютого), в Житомирі (22. березня) тощо, почалися протижидівські виступи. Велику роль в цьому відіграла та обставина, що з приходом большевиків на Україну жидівська інтелігенція в великому числі опинилася на службі у совітській владі. Про цю пануючу роль жидівського елемента в большевицьких установах на Україні комуніст Рафес у своїх спогадах (Два года революции на Украине, Москва 1920, ст. 164) пише, що представники жидівського «Комуністичного Бунду» в розмовах з представниками російських большевиків указували на «особливості національного складу населення України, де жидівські робітники грали й гратимуть величезну роль в революційному русі. Ми послалились, пише він, на те, що без помочі жидівських комуністичних організацій в західній частині України совітська влада не зможе налагодити свого апарату. Дальший хід подій цілком оправдав нашу точку погляду. І в Білорусії й на Україні (в західній частині) скоро виявилосся, що жидівські робітники, раз вступивши на шлях соціальної революції, становлять міцну опору совітської влади і що завдання втягнення жидівських

робітників в червону армію притягнуло увагу воєнно-політичних чинників». І далі: «Жидівські комуністи одні тільки й могли виділити досвідчених робітників в численних і при тому близьких до села містечках і повітових містах Волині й Поділля».

Нічого дивного, що це переповнення большевицьких установ та організацій жидівським елементом відразу загострило відносини між українським і жидівським населенням на Україні. Бо совітський режим, з його реквізіціями, «націоналізаціями» та «соціалізаціями», цілою своєю вагою ліг насамперед на селянство, яке мусіло було постачати совітській державі продукти своєї праці майже даром. Ось чому в масі українського селянства склалося переконання, що «комуни видумали жиди» і що «совітська власть — жидівська». Тому, коли на Україні розгорілася жорстока міжнаціональна і міжгромадянська війна, в якій большевики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйнували артилерійним огнем українські села, то у відповідь на цей погром над українцями почалися погроми жидівського населення. Найбільша хвиля протижидівських виступів пронеслася в лютому-березні 1919 року, коли загострення боротьби проти комуністів досягнуло найвищого ступеня.⁴¹⁾

Незабаром після сформування уряду Остапенка мені довелося від самих військових провідників почути про той стан, в якому перебувала тоді справа оборони України. Маю тут на увазі нараду з представниками корпусу Січових Стрільців, що відбулася 21. лютого 1919 р. в Ковятині в зв'язку з несподіваним відступом Січових Стрільців зпід Хіастова. Тоді ця подія викликала велике занепокоєння в Винниці. На Трудовому Конгресі Греків не перебільшував, коли казав, що Січові Стрільці — це майже єдина надійна частина на нашому фронті. Майже всі наддніпрянські формування в цей час розтавали, як сніг, від дезерції, а ті з вояків, що залишалися в армії Директорії, здебільшого панічно відступали перед зовсім нечисленним ворогом. Наддніпрянські частини легше піддавалися впливу большевицької пропаганди. Січові Стрільці були відпорніші до пропаганди большевиків, бо були свідоміші національно. Тому вони визначалися більшою бовздатністю порівняно з відділами наддніпрянськими.

⁴¹⁾ Про жидівсько-українські відносини в цю і пізнішу добу на Україні див. публікацію Ц. К. УСДРП «Трагедія двох народів» (Прага 1928), присвячену спору між українською та російською с.-д. партіями з приводу вбивства (25. травня 1926 р. в Парижі) С. Петлюри Шварцбардом, що був зняряддям большевицької політики.

На нараду з Січовими Стрільцями до Козятина приїхала делегація, що складалася з таких осіб: О. Назарук, що керував тоді міністерством преси і пропаганди в уряді Остапенка, Д. Одрина, І. Лизанівський — родом з Галичини, один з тодішніх досить впливових провідників в партії українських есерів, І. Романченко, І. Мазепа. Від корпусу Січових Стрільців були Є. Коновалець, Я. Чиж і Ю. Чайківський. Перед початком наради ми дістали з Києва свіжі большевицькі часописи. З них ми довідалися, що Раковський на засіданні київського совіта (13. лютого) в своїй промові заявив, що «декретування української мови, як державної, є реакційна, нікому непотрібна справа». Взагалі ціла його промова була направлена проти українських національних домагань. Ці відомості зробили сильне вражіння на присутніх. Коли почалася нарада, всі однодушно висловилися за те, що мусимо продовжувати боротьбу в московськими окупантами.

Довшу промову на нараді мав Коновалець. Спокійний, зрівноважений, він справляв вражіння людини з характером. Його оцінка ситуації і загальний підхід до справи свідчили про щирий патріотизм і волю боротися за свободу України.

На нас, Січових Стрільців, казав Коновалець, нарікають за те, що ми свого часу порушили питання про встановлення військової диктатури. Але ми це робили з огляду на ненормальний стан, в якому перебував наш політичний провід. Ми бачили, що Директорія хитається і не має ясної політичної лінії. Це хитання було для нашої справи фатальне. Треба було ясно сказати собі і народові: або большевизм, або протибольшевизм. Директорія не мала ні того, ні другого. В результаті ми опинилися в безвихідному положенні: не маємо прихильників ні тут, на Україні, ні там, в останньому світі.

Дехто, продовжував Коновалець, обвинувачує нас в контрреволюційності. Це неправда. Ми залишилися такими, якими були. Нам нема чого змінитися. Ми маємо певні межі направо, але не маємо їх наліво. Коли б ми знали, що большевизм опанує цілу Європу, то негайно приєднались би до большевиків. Але ми переконані, що большевизм — явище тимчасове. Зокрема його не буде в Галичині, де в більша національна свідомість і немає великих мас робітництва. Тому в большевиками нам не по дорозі. Раковський визнає реакційним якраз те, за що ми, Січові Стрільці, розпочали повстання проти гетьмана: це українська мова та культура і українська незалежна держава.

Чому кидаємо фронт? — продовжував Коновалець. Тому, що нема резервів. Всі потомилися, всяка ідея гасне. Хочеться одного

— відпочинку, але на фронті немає кому нас заступити. Є ще другий бік справи: настрої населення, що обернулось тепер проти Директорії. Це наслідок большевицької агітації та сваволі деяких здеморалізованих фронтовими невдачами військових частин. Тому селяни, замість того, щоб допомагати нам, нападають на наші обози, не дають води, женуть зі словами: «Чого вам тут треба! Йдіть собі від нас, ми самі дамо собі раду!»

В справі переговорів в Одесі Коновалець заявив, що своїми власними силами нам фронт не вдержати. Все гине, казав він, тому навіть в разі порозуміння з французьким командуванням доведеться Винницю залишити вже в найближчих днях. Умовам французького командування Коновалець не надавав особливого значіння. Він казав, що важно, щоб наша армія була автономною одиницею, а все інше можна буде потім змінити. Аджеж були ми під гетьманським командуванням, а як треба було, то його скинули. Одного тільки не можемо прийняти, це російських добровольців. Ні один січовик не піде туди, де будуть добровольці.

Щодо внутрішньої політики Коновалець заявив, що визнає рацію тимчасового відходу соціалістів від влади. Але він вважав, що тільки в контакті з українськими соціалістами по той бік фронту армія Директорії може зміцнити свої сили і вести дальшу боротьбу з ворогами України.

Нарада мала виключно інформаційний характер, тому після взаємного обміну думок ніяких рішень не ухвалено.

Через кілька днів стало відомо, що Січові Стрільці залишили фронт і зпід Козятина відступили до Проскурова «для відпочинку та реорганізації своїх сил». Це свідчило, в якому тяжкому, катастрофальному стані перебувала в той час українська армія, коли навіть її найдисциплінованіша частина, не слухаючи наказів вищої команди, залишила фронт і подалася в запілля. Фактично українська армія, як цілість, вже не існувала.

Воснні невдачі на фронті були предметом гарячих дискусій, як в українському суспільстві, так і в самій Директорії. Висувалися різні проєкти для поліпшення становища на фронті. Після виходу соціалістів із уряду праві українські групи ставили собі план обмежити компетенцію Петлюри, як головного отамана. Особливо енергійно цей план підтримували самостійники-соціалісти. На різних нарадах вони називали Петлюру головним винуватцем всіх військових невдач: мовляв, він людина невійськова і не розуміється в цій справі. Тому вони пропонували встановити посаду наказного отамана з правами головнокомандуючого

українською армією. Коли Петлюра побачив, що кабінет Остапенка і всі інші члени Директорії були також за обмеження функцій головного отамана, він не став проти цього суперечити.

Отож в кінці лютого на підставі окремого закону (з 24. лютого) утворено уряд наказного отамана, якому доручалося «безпосереднє ведення всіх вобних операцій», а крім того, йому підлягали «всі галузі дієвої армії у всіх відношеннях». В своїй діяльності наказний отаман підлягав через головного отамана лише Директорії і відповідав перед нею. За головним отаманом залишався «верховний догляд за всіма збройними силами республіки». На нову посаду наказного отамана був призначений Греків, якого партія самостійників-соціалістів вважала своїм кандидатом.

Але й після цієї реформи в керуванні військом мало що змінилося. Як ми бачили, Греків увесь час відривався від своїх безпосередніх обов'язків для переговорів з французьким командуванням в Одесі. Тепер, коли уряд Остапенка поставив ставку на порозуміння з Антантою, Греків разом з міністром закордонних справ Мацієвичем майже не покидали Одеси. Тому фактично вобними справами продовжував керувати Петлюра, хоч Греків також давав свої розпорядження на фронт. Наслідком цього на фронті запанувало ще більше безладдя. Раз-у-раз траплялося, що Греків і Петлюра своїми протилежними наказами вступали в гострий конфлікт між собою. Саме в цю добу між Петлюрою та Грековим встановилися дуже неприяні відносини, які ніколи вже потім не покращали.

Відсутність єдності в вищій команді шкодила нашій військовій справі. Невдача переговорів з французами в Одесі дала причину для дальшої руїни українського фронту. Як я вже зазначив, «буржуазний» уряд Остапенка був утворений в тій надії, що це влегшить порозуміння Директорії з французьким командуванням. Тим часом цього не сталося. Французьке командування, як потім з'ясувалося, не мало ніяких конкретних директив з Парижу, а крім того, увесь час стояло за відновлення «єдиної, неділимої Росії». Тому замість того, щоб якнайшвидче порозумітися з Директорією та допомогти їй припинити наступ большевиків з півночі, представники французького десанту безцільно стояли на місці й нічого не робили для того, щоб тим чи іншим способом підсилити український фронт. Це все зміцнювало становище большевиків і, навпаки, остаточно ослабило та дезорганізувало українські сили.

Коротко, історія переговорів з французьким командуванням після виходу соціалістів з уряду була така. На пропозицію

генерала д'Ансельма Директорія за згодою уряду ухвалила (17. лютого) і послала, таємно від соціалістичних партій, декларацію до французького командування, в якій між іншим говорилося: «Українське правительство задоволене тим, що благородна Франція, вкупі з другими державами Антанти та Злученими Державами Північної Америки, готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з большевиками . . . Користаючись з нагоди, звертаємось до французького народу та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудування української державности». ⁴²⁾

У відповідь на цю декларацію д'Ансельм прислав на імя Остапенка лист (з 1. березня), в якому повідомляв, що декларацію Директорії він послав у Букарешт на вирішення ген. Бертельо, головнокомандуючого військом в Румунії та в Південній Росії. Дали д'Ансельм заявляв у своєму листі, що «взявши на увагу виявлення доброї волі, яку має правительство української зони, він повсім готовий, не чекаючи відповіді з Букарешту, подати певну реальну допомогу, як тільки Петлюра та Андрієвський перестануть брати участь в Директорії».

Разом з цим листом д'Ансельм прислав Директорії проєкт, в якому в загальних рисах повторювалися думки, які нам висловив полк. Фрейденберг підчас переговорів в Бірзулі. В проєкті говорилося, що договір укладається між головним командуючим союзними силами в Південній Росії і Директорією «для боротьби проти большевизму». Вступ нових членів в Директорію на протязі часу боротьби з большевиками робиться за згодою головного командуючого союзними силами в Південній Росії. Українська армія щодо своєї внутрішньої організації творить окрему незалежну одиницю, але всі війська української зони підлягають єдиному загальному командуванню союзних військ. Союзне ко-

⁴²⁾ Денікін в своїх спогадах пише, нібито в цій своїй декларації Директорія заявляла, що «віддає себе під опіку Франції і просить представників Франції взяти на себе керування управлінням України в галузях військової, дипломатичній, політичній, фінансово-економічній і судовій впродовж усього часу, доки буде провадитись війна з большевиками» («Очерки русской смуги», Берлін 1926. Т. V., стор. 35). Мені невідомий повний текст цієї декларації Директорії, бо його досі ніде не опубліковано. Але судячи по тому проєкту договору, який запропонувало французьке командування у відповідь на цю декларацію Директорії (повний текст його наведений у книзі Христюка «Матеріяли до історії укр. революції»), треба вважати, що твердження Денікіна основане на неперевіренних даних. Напр., в проєкті французького командування нема й згадки про передачу представникам Франції керування на Україні такими галузями, як дипломатична, політична, судова тощо.

мандування, говорилося далі, має «контролювати і направляти залізниці» і доложити старань «для впорядкування фінансів». Союзне командування допоможе Директорії надіслати українську місію на Мирову Конференцію і не противитиметься реформам економічним і соціальним, які не будуть порушувати порядку. Союзне командування доложити всіх зусиль, щоб припинити стан війни між Польщею та військами Директорії і зажадає, щоб комісія встановила умови перемир'я, окупаційні межі, вирішила питання про Львів і т. д. Так само подбає про те, щоб привести до добросусідських відносин з Румунією. Місце перебування Директорії буде встановлено по згоді з союзним командуванням.

Як бачимо, цей проєкт французького командування не обмежився питаннями військового характеру. Навпаки, в ньому виразно зазначалося, що союзна команда буде вмішуватися у справи української внутрішньої політики. Великою несподіванкою для українського уряду був згаданий лист д'Ансельма, що вимагав усунення з Директорії Петлюри й Андріївського.

Ці вимоги французького командування загальмували переговори. Також Денікін в своїх спогадах (Т. V, стор. 36) твердить, що «головною перешкодою для остаточного порозуміння між Директорією і французьким командуванням було питання особистого складу української Директорії». Можна думати, що як би не ці домагання французького командування, то між ним і Директорією вже в ближчих днях дійшло б до якогось конкретного військового порозуміння.⁴³⁾ А так, даремно був витрачений час і врешті ціла справа звелася ні на що.

Лист д'Ансельма був одержаний в Винниці після чергової подорожі Остапенка до Одеси. Про наслідки цієї подорожі він зробив доповідь членам Трудового Конгресу, що перебували в Винниці. В цій доповіді Остапенко казав, що французи замість Андріївського висунули були кандидатуру «малороса» Григоренка, поміщика в Київщині, але коли довідалися, що він монархіст, то від його кандидатури відмовилися. Д'Ансельм нібито обіцяв негайно вислати з Одеси російських добровольців, як

⁴³⁾ Інша річ, чи з цього порозуміння вийшла б якась користь для української боротьби. Як тепер знаємо з опублікованих документів, навіть російським добровольцям в їхній «зоні» на Дону французьке командування не спромоглося дати в той час ніякої допомоги. Напр., на цілу низку телеграм Денікіна в січні—березні 1919 р. на адресу самого маршала Фоша тощо в справі прискореної висилки та збільшення десантних частин на побережжі Чорного моря біла армія не одержала ніякої відповіді (див. «Архив русской революции», Берлін 1923, Т. XVI). А коли б Антанта мала силу, то при тодішній політиці Франції, вона очевидно відновила б «єдну Росію», а Директорії дала б «по шапці».

тільки з Директорією буде підписаний договір. До галицьких українців, казав Остапенко, французи ставляться недовірливо, бо, на їх думку, вони знаходяться під впливом німців. Проте французи годяться, щоб представники Галичини входили до уряду і Директорії. З Букарешту, казав Остапенко, вже послана комісія до поляків і галичан, щоб мирити українців з поляками.

Взагалі Остапенко дивився на справу дуже оптимістично. Коли в кінці доповіді йому було поставлене запитання, чим французьке командування може допомогти українському фронтові, він сказав, що Італія пропонує негайно на 500 тисяч людей амуніцію, одяг і взуття по дешевих цінах, а французьке командування може нам негайно дати дивізію, куди скажемо. Правда, додав він, тепер в Одесі мало війська, але на весну мають прийти значні військові відділи. Взагалі, закінчив він, коли б нам довелося навіть сісти на кораблі, то й у такому випадку при згоді в Антанто-ую українська справа не загине.

Але рожеві прогнози Остапенка були передчасні. Вимога французького командування, щоб вийшли з Директорії Петлюра та Андрієвський, викликала велике обурення як серед членів Директорії, так і взагалі в українському суспільстві. Був загальний погляд, що йти далі на уступки французькому командуванню це було б рівнозначне самоліквідації Української Народньої Республіки. Тому в доручення Директорії Остапенко повідомив д'Ансельма, що зміна персонального складу Директорії може відбутися тільки на підставі законів Української Народньої Республіки.

Через два дні (6. березня) почалася евакуація Винниці. В цей час в Одесі надійшли відомості, що французький десант напередодні катастрофи. З одного боку серед одеської людности все більше зростає більшовизм, а з другого — самі антантські частини почали розкладатися. Всі, хто міг, виїздили з міста: ніхто не вірив у безздатність французького війська. Люди, що саме перед евакуацією Винниці приїхали в Одесу, як напр. кооператор М. Стасюк та інші, категорично заявляли, що французький десант доживає останні дні і що мабуть скоро не ми у французів, а французи у нас будуть просити допомоги.

Отже ситуація радикально мінялася. Всякі надії на допомогу Антанти ставали марними.

VI. УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА НА РОЗДОРІЖЖІ.

Нарада українських соціалістів і розмова з Петлюрою в Жмеринці. Большевицьке повстання в Жмеринці. «Докладна записка» українських соціал-демократів Директорії і розмова з Є. Коновальцем. Деклярація Січових Стрільців. Державна нарада в Проскурові. Приїзд представників Галицького уряду. Доповідь Грекова і делегація українських робітників з Одеси. Нова ситуація на Україні і тактика незалежних соц.-демократів. К. Мацівич про переговори в Одесі. Захоплення большевиками Жмеринки. Евакуація Проскурова. Комітет Охорони Республіки в Кам'янці.

Залишивши Вінницю, уряд Остапенка продовжував неохитно вірити в можливість допомоги Антанти. Українські соціалісти не поділяли цих надій. На цьому ґрунті між українськими політичними партіями розпочалася боротьба, що затягнулася на довший час і врешті вийшла далеко за рамки звичайної міжгрупової боротьби.

Ще в Вінниці, в зв'язку з відомостями про критичний стан французького десанту, 7-го березня відбулася нарада українських соціалістів з участю С. Вікула, І. Мазепи і П. Феденка від українських соц.-демократів і Дм. Одрини, Назара Петренка і Аркадія Степаненка від соц.-революціонерів. Молодий лікар Одрин і Петренко, студент київського університету, були в той час найвпливовішими провідниками в партії есерів. Одрину есери («центральна течія») вважали своїм фактичним головою. Більш скромну роль в партії відігравав А. Степаненко, кооператор, людина трохи старшого віку (коло 40 років), але з меншою ідеологічною підготовою. Отож на спільній нараді представників цих двох партій було визнано, що надії Директорії на допомогу Антанти завели. Всі учасники наради висловились за те, що дальші переговори з французьким командуванням є зайві і що єдиний вихід — це орієнтація на власні сили. Есери запропонували, щоб переговорити в цій справі з Петлюрою. Степаненко при цьому іронічно зазначив, що між партією есерів і Петлюрою нема «особливо приятних» відносин, тому пропонував, щоб соц.-демократи спочатку самі поговорили з Петлюрою.

Тогож дня я і Вікул звязалися прямим дротом з Петлюрою, який був тоді в Проскурові. Через його осаула Крушинського умовилися, що побачимося у Жмеринці, куди направлялися всі евакуовані потяги з Винниці.

Особисто я знав Петлюру ще з 1906 року. Познайомився я з ним підчас своїх студій в Петербурзі, де ми обидва брали участь в місцевій організації української соц.-демократичної партії.⁴⁴⁾ В той час в Петербурзі виходив соц.-дем. місячник «Вільна Україна», одним з редакторів його був Петлюра. Пригадую на сторінках «Вільної України» Петлюра вів головню огляди внутрішнього життя та літературну хроніку. Як член українського клубу в Петербурзі, він також там виступав з рефератами майже виключно на теми про українську літературу, театр тощо. Взагалі в розмов з ним при різних зустрічах спочатку в Петербурзі, потім в 1907 р. в Києві підчас II. зїзду української соц.-дем. партії, в якому я брав участь як делегат від петербурзької організації, в спостеріг, що в той час він більше цікавився питаннями літератури й мистецтва. В питаннях соціалістичної теорії й політичних та економічних він уступав багатьом іншим членам партії. Памятаю, коли на зборах нашої петербурзької організації Петлюра брав іноді слово в дискусіях, то М. Порш, тодішній найвизначніший член партії, що був в той час також в Петербурзі, майже завжди розбивав його думки немилосердною критикою. Взагалі Петлюра робив вражіння революціонера-професіонала, який поставив хрест над своєю службовою кар'єрою і революційну діяльність ставив на першому плані.

З того часу я з Петлюрою довший час не бачився. Лише влітку 1918 року, коли він був головою Всеукраїнського Земського Союзу, я приїздив до нього в Київ в деяких справах катеринославського губерніяльного земства. Потім підчас Трудового Конгресу в Києві і пізніше у Винниці мені ні разу не довелося говорити з ним докладніше в справах політичних. Він був зайнятий виключно військовими справами і майже постійно перебував на фронті. Політичними справами в той час керував переважно Винниченко, який не був з Петлюрою в добрій згоді. Поза офіційними зустрічами на засіданнях Директорії тощо, Винниченко майже не мав ніякого тісного політичного контакту з Петлюрою. Отож я з великим інтересом чекав нашого побачення в Жмеринці. Я тішив себе надією, що Петлюра, який від самого початку революції стояв біля центру української боротьби, дасть нам вичерпуючий образ ситуації на Україні і головню дасть план, що

⁴⁴⁾ Див. мої «Петербурзькі спомини» в розділі «Додатки» в кінці III частини цієї праці.

саме в цій ситуації треба було робити всім свідомим та активним українцям.

Коли 8 березня ввечері я, Феденко, Романченко і Вікул приїхали до Жмеринки, то Петлюра вже чекав нас і зараз же покликав до свого салону-вагону. Цей розкішний вагон С 55, в якому, як оповідали, колись їздив царський міністр шляхів, входив до складу окремого потягу, що був у виключному розпорядженні Петлюри, як Головного Отамана. Приймаючи нас в своєму досить просторому кабінеті, що містився в кінці вагона, Петлюра кілька разів підкреслив, що дуже радий обмінятися думками «з товаришами по партії», хоч це було вже після того, як він подав свою згадувану заяву про «тимчасовий вихід» із партії.

Наша розмова з Петлюрою тривала біля години. Було видно, що його самого цікавили питання, які ми порушили. Ми поінформували Петлюру про наш погляд на ситуацію і сказали, що, на нашу думку, життя вимагає зміни дотеперішньої політики Директорії. Треба, казали ми, знайти спільну мову з українськими масами по той бік фронту, інакше дальша боротьба стає неможливою. Замість безплідних переговорів з французьким командуванням ми пропонували звернути головну увагу на упорядкування внутрішніх відносин на Україні. З цєю метою, казали ми, чи не слід було б перервати переговори з Антантою і запропонувати більшовикам мирне порозуміння на умовах визнання ними самостійності України. Ми знаємо, говорили ми, що більшовики на це напевно не підуть і боротьба з ними неминуча. Але такий тактичний крок з боку Директорії в цей момент міг би багато зробити для відвернення українських мас від російських більшовиків і для притягнення їх на бік українського центру.

Вислухавши нас, Петлюра сказав: — Може я помиляюся в оцінці моменту, але я не вірю в позитивні наслідки плану, який ви пропонуєте. Правда, в справі переговорів з Антантою мушу вам сказати, що я не довіряю ген. Грекову. Але згода з Антантою нам дуже потрібна. Вона матиме велике значіння для нашої державності. Крім того, через Антанту ми можемо дістати одяг, взуття, зброю, в чому наша армія має велику потребу. Щодо наших власних сил, продовжував Петлюра, то відхід соціалістів від влади дуже негативно відбився на настроях і бобздатності війська. Але помічається вже перелом в кращій бік. Особливо це торкається Ковельського фронту, де ми починаємо успішно наступати. Тепер нам не вистачає чобіт та одягу для козаків. Бракує також працездатного державного апарату, бо ми не маємо підготованих людей як в центрі, так і на місцях. Усунувши ці дефекти, можемо продовжувати боротьбу. В кожному разі я приготував для боль-

шевиків в районі Волочиська «закуску». Там формується кулак, що буде кинутий на Київський фронт.

Отже, повторив ще раз Петлюра, я не вірю в корисність вашого плану. Тому, коли б у вас з есерами ця думка остаточно скристалізувалася, тоді я вийду з Директорії, бо не можу брати на себе відповідальності за те, в що не вірю. Я не чпляюся за владу, закінчив він, Бог з нею.

Ми вийшли від Петлюри розчаровані. Нам вподобався його діловий тон розмови, але нам здавалося, що одної віри в справу для успішності боротьби в замало. Зокрема його погляд на чергові завдання українського проводу здавався нам вузьким і невистачальним для того, щоб повернути державний корабель на «глибше плавання». Петлюра правильно підмітив частковий початок перелому в настроях козаків на північному фронті. Але він забував, що по той бік фронту широкі українські маси продовжували йти за совітськими гаслами. В цих умовах тих завдань, які він намічав для успішної оборони України — чоботи для козаків і працездатність державних апаратів — було замало. Великий революційний рух на Україні в той час висував дуже важливі завдання загально-політичного характеру. Большевики мали рацію, коли пізніше писали, що Україну вони опанували не так збройною силою, як силою своєї пропаганди серед дезорієнтованих українських мас. На жаль, брак ясної політичної лінії у Директорії підчас головування Винниченка, а тепер цей «спрощений» підхід Петлюри до вирішення політичних проблем довгий час гальмували планову боротьбу з большевицькими впливами на Україні шляхом відповідної пропаганди серед українських мас.

Це був час, коли Петлюра, несподівано для нього самого, опинився майже один серед мало прихильних до нього правих українських діячів як в уряді, так і в Директорії. Вже ця обставина примушувала його прислухатися до тих настроїв, що запанували тоді в політичних групах, які стояли за урядом Остапенка. Фактично в цей час Петлюра йшов слідом за правим українським табором.

Взагалі в питаннях політичної тактики Петлюра, як я не раз потім в цьому переконався, надзвичайно піддавався впливу свого оточення. Як правило, він йшов за тою групою, на яку в даний момент спирався. Він не належав до тих провідників, що уміють накидати іншим свої погляди. Людина занадто лагідної вдачі і доброго серця, він вірив у природжену добрість людини. Добрий промовець на загально-патріотичні теми, Петлюра, як і колись за часів моїх передреволюційних зустрічей з ним в Петербурзі,

був зовсім не меткий в політичних дискусіях. Навіть маючи свій погляд на справу, він майже ніколи не брався його належно уґрунтувати та скритикувати погляди своїх противників, неначе навмисно уникаючи накинати свою думку іншим. Може цим пояснюється його маломовність на різних нарадах та на засіданнях Директорії й уряду. Пригадую, як він дуже коротко, майже схематично промовляв на згаданій державній нараді в Києві. Також від Остапенка в Проскуріві я чув, що, мовляв, Петлюра на засіданнях переважно мовчить і приєднується до готових рішень.

Ця нехіть Петлюри до дискусій була значним козирем в руках Винниченка та інших його політичних конкурентів. В протилежність до Петлюри, Винниченко любив подискутувати. Крім того він мав ще ту перевагу над Петлюрою, що користався симпатіями партії есерів. Петлюру есери, навпаки, не любили. Коли б Винниченко залишився і далі при владі, то хто знає, чи спромігся б Петлюра в році 1919-му і пізніше піднятися на ролю першої особи в державі. Але після того, як майже всі українські діячі, що набули популярности за часів Центральної Ради, повідіздили за кордон, Петлюра став єдиним широко відомим в масах українського народу національним провідником, що твердо йшов шляхом боротьби за незалежну українську державу.

В Жмеринці я мав нагоду зайвий раз переконатися, як сліпа, безкритична віра уряду й Директорії в чужу допомогу фактично привела до занедбання власного українського фронту. Випадково я дістав від жмеринських робітників жмут большевицьких часописів з різних кінців України. Всі вони були переповнені неправдивими пропаґандивними «інформаціями» на адресу Директорії. Так, в єлисаветських «Известиях» з 5. березня 1919 р. була вміщена обширна відозва, за підписом Раковського й Антонова, «до солдатів Директорії й галицьких січовиків». В цій відозві говорилося:

«Директорія продовжує проливати братську кров українських робітників і селян. Вона не прийняла навіть нашої пропозиції — рахуватися з властю робітників і селян і відмовитися від дальшої горожанської війни. Замість цього ми від імени правительства зобов'язувалися дати тим партіям, що входять до Директорії, можливість вільної політичної діяльності. Як видно, Директорія ставить вище, ніж інтереси трудового народу, інтереси купки честолюбних і властолюбних людей, що змагаються проти волі трудового народу України накинати йому свою владу. Фактично

Директорії вже нема, замість неї утворилася військова диктатура на чолі в Петлюрою і при близькій участі Грекова та Коновальця. Ось до чого докотилась Директорія».

І далі: «Директорія заключила союз з французькими генералами і капіталістами, яким вона зрадила інтереси всіх робітників і селян України. Чи ви знаєте, товариші солдати і товариші сівовики, чому з'явилися французькі генерали до Одеси, Миколаєва і Херсону? Вони хочуть обернути українських робітників і селян в рабів, загарбати в свої руки землі, заводи, залізницю України, відновити владу поміщиків і капіталістів. От, товариші солдати, як Петлюра продає інтереси України і продає вас самих! Тепер черга за вами. Покажіть Петлюрі та його поміщикам, що ви зрозуміли, що політика, яку він провадить, ніяк не краща, ніж політика Скоропадського. Ви мусите прогнати Петлюру за те, що він став лакеєм французьких генералів і капіталістів».

Майже вся дальша частина відозви була присвячена критиці фантастичного «договору» Петлюри з «французькими генералами і капіталістами». Большевицькі демагоги були великі майстри сіяти неправду там, де їм хотілося розкласти сили свого противника. А що у відповідь на це робив урядовий центр Директорії? Майже нічого. Як я вже зазначив, уряд Остапенка не спромігся видати від свого імені ні одної відозви або хоч якоїнебудь летючки до населення. Тому всюди панувала непоінформованість щодо політики українського уряду. Навіть по цей бік фронту ширше українське громадянство не знало, за яким планом провадив свою діяльність уряд Остапенка.

В цих умовах хаосу і дезорієнтації українських мас, на фронті Директорії не тільки успішно ширилася большевицька пропаганда. Слідом за пропагандою в запіллі української армії раз-у-раз траплялися большевицькі заворушення.

Коли ми приїхали в Жмеринку, там якраз готувалося большевицьке повстання. Серед місцевих робітників і селян з сусідніх сел панували настрої проти Директорії. Використовуючи це, большевики хотіли захопити Жмеринку і цим відрізати наш північний фронт від фронту південно-західного. Ширилися чутки, що в Жмеринці нікого з членів уряду повстанці не випустять. Великий жмеринський вокзал був переповнений напівздеморалізованим військом та евакуованими урядовцями. Як на це все реагував Петлюра?

Коли я після нашої згаданої розмови з ним зайшов до нього ще раз, щоб умовитися про дальше побачення, він сказав: «Я тільки що дав наказ, щоб усі евакуовані потяги були негайно відправлені до Проскурова. Я буду в Проскурові днів через два

і там на ширшій нараді обговоримо порушене вами питання». Говорячи про неспокійний настрій у Жмеринці, він додав: «Сили ми маємо, повстання буде зліквідоване».

Повстання в Жмеринці було дійсно енергійно подавлене. За кілька днів на вулицях Проскурова був розліплений наказ Грекова (з 17. березня), в якому говорилося: «13-го березня 1919 р. в м. Жмеринці виникло проти влади повстання робітників з депо разом з місцевими большевиками з с. Станиславчика, Малої Жмеринки, Дзялова та інш. Це повстання було хутко ліквідовано. Злочинці тяжко покарані. Слідством виявлено, що на ворожий бік перейшли особливий комендант м. Жмеринки Соломинський і командир куріня трудового люду Самостійної України Скалько. Ці зрадники надзвичайним судом присуджені до смертної кари і 14. березня розстріляні».

Отже винні в повстанні були суворо покарані. Але це справі не помогло. Через кілька днів Жмеринка була вже в руках большевиків. Армія Директорії продовжувала розкладатися не днями, а годинами.

Один з учасників тодішньої української боротьби, полковник Решеке, що був начальником оперативного відділу в штабі східного фронту, оповідає про ситуацію, яка в той час панувала на цьому відтинку нашого південно-західного фронту (див. спогади В. Кедровського в американській «Свободі» за 1929 р.):

«З дня мого перебування в штабі східного фронту, тобто від 7. березня 1919 р., частини цього фронту і всі органи управління переживали надзвичайно тяжкий час. Після того, як корпус Січових Стрільців мав невдачі під Козятином, фронт як такий вже не уявляв з себе нічого твердого й сталого. Деморалізація війська набрала в той час таких розмірів, що порушення й невиконання бойових наказів з боку цілих частин було звичайним явищем. Так, напр., 5. березня частини 55 пішого полку розбіглися, а більша частина козаків перейшла до ворогів. Частини 59 полку відмовилися наступати й по відомостях штабу вирізали більше як 10 своїх старшин. 60-й піший полк теж відмовився наступати й був обеззброєний. 8-го березня була обеззброєна частина 53 полку за невиконання наказів. 10-го березня легкогарматний полк Сірожупанників самовільно вирушив до Новгороду Волинського. 11-го березня 1-й полк залізничників, який після боїв під Бердичевом відійшов на Хмельник і одержав наказ залишитися там, самовільно вирушив на Ново-Костянтинів, а частина Сірожупанників, яка була на ст. Романові й одержала наказ триматися на станції, самочинно відійшла на ст. Печанівка. 16-го березня гарматчики батареї 3-го Чорноморського полку

перейшли на бік ворога. Таким же чином поступила майже половина 58 пішого полку. Кінний полк Козиря-Зірки покинув своєвільно позицію, а 2-й курінь Запорізької бригади відмовився виконати наказ командуючого Південною групою підтримати завдання центру, щоб знову захопити Чуднів, і замість того перейшов з Волосівки в хутір Мошенці. Постійна відсутність зв'язку з підгрупами й окремими частинами, що було наслідком роботи ворога, а також наслідком роботи місцевих большевиків серед селянства, які вороже ставилися до нашої армії, разом з іншим були загальними причинами, що змушували нашу армію до відвороту».

По дорозі з Жмеринки до Проскурова я і мої партійні товариші одержали від інформаційного бюро при армії свіжі відомості про становище на південно-західному фронті. Ці відомості були дуже сумні. Суть їх була та, що серед наших військових частин, особливо в Запорізькому корпусі, яким тоді командував отаман Волох, були поширені масові настрої проти Директорії. Мало того: боротьба з цими настроями, з огляду на переговори Директорії з Антантою, не мала майже ніякого успіху.

Вже після жмеринської розмови з Петлюрою дехто з відповідальних членів УСДРП висловлювався за те, щоб офіційно від імени партії звернути увагу Директорії на той сліпий кут, в якому опинилася справа української боротьби. Тепер під впливом цих нових інформацій, які ми одержали від своїх довірених людей, головно робітників з Катеринославщини, що працювали в інформаційному бюро при армії, ця справа стала ще більше актуальною. Наслідком цього Центральний Комітет нашої партії виготовив окрему «докладну записку» до Директорії в справі ситуації на Україні. В записці зазначалося, що чотирьохмісячне перебування військ Антанти на території України показало, що Антанта не має сил і не може дати українському урядові ніякої допомоги. Тим часом факт переговорів з Антантою, яка разом з російськими добровольцями прямує до відновлення єдиної Росії, лише компромітує ідею української державності в масах українського народу, а «реакційні та нахабні вимоги представників Антанти штовхають демократію України під владу большевицької диктатури».

В записці указувалося, що під впливом большевицької агітації українські селяни й робітники стали пасивними, тому відмовляються від боротьби з большевиками, або й зовсім переходять на їх бік. Окрім того, невдачі на фронті, в умовах відступу та відсутності забезпеченого тилу, ще збільшують розкладові процеси

в широких верствах української людности і роблять неможливою будьяку організацію державного та військового апарату.

З огляду на все це, в записці пропонувалося негайно припинити переговори з Антантою і розпочати переговори з совітською владою на умовах: признання більшевиками самостійности України і українського характеру республіки, а з боку Директорії визнання організації влади на Україні в формі влади рад «не як принципу найкращої організації влади працюючих, а лише, як факту нашої дійсности». В записці заявлялося, що Ц. Комітет УСДРП, «не змінюючи ні на йоту свого засадничо негативного відношення до радянської влади», вважає, що запропонування більшевикам мирного порозуміння на зазначених умовах в цей момент «зменшило б внутрішню боротьбу в лоні самого українського народу і тим самим притягло б на бік української державности ті маси української людности, що пішли за більшевиками».

У справі переговорів з французьким командуванням в Одесі в записці говорилося, що припинення цих переговорів примусило б держави Антанти «більш поважно трактувати боротьбу України за свою державу».

В цій записці зафіксовані настрої, що в той час панували майже по цілій Україні. Вона написана була виключно з тактичною метою: вплинути на Директорію і її уряд в напрямі зміни попередньої політики і щоб шукати підпори для себе у власнім народі.

До Проскурова я з моїми однодумцями приїхав 10. березня і тогож дня я, як секретар партії, передав Директорії нашу записку. У вагоні Ф. Швеця, куди я прийшов, були крім нього члени Директорії Андрієвський і Макаренко. Прочитавши записку, вони попросили мене дати їм деякі пояснення. Андрієвський запитав, чи в переговорах з більшевиками ми виставляємо самостійність України ультимативно чи, навпаки, можемо піти в цій справі на якісь уступки. Потім цікавився, чи ми брали на увагу Галичину, коли складали записку.

Я відповів, що самостійність України виставляємо ультимативно. А щодо Галичини, то це повинні вирішити представники Галицького уряду та їх політичні партії.

Макаренко запитав, чи ми були б за підписанням договору з Антантою, коли б вони прийняли всі наші умови, і чи віримо ми, що нам вдасться організувати власну українську армію без допомоги Антанти. Я сказав, що ми нічого не маємо проти порозуміння з Антантою на певних умовах, коли б Антанта дійсно могла дати негайно українському урядові реальну допомогу в боротьбі з

большевиками. А щодо утворення власної української армії, то я сказав, що національна свідомість українських мас так швидко зростає, що від нас самих та від нашої політики в значній мірі буде залежати, чи ми спроможемося відвернути ці маси від большевиків і повести їх за собою.

Ми ще не скінчили розмови, як до вагону ввійшов військовий міністр О. Шаповал. В моїй присутності він доповів членам Директорії, що фактично наша армія не має командуючого фронтом. Петлюра, казав він, дає свої накази, А. Мельник (що був тоді начальником штабу дієвої армії), свої а Греків з Одеси — також свої. Шаповал настоював на тому, щоб йому була дана повноважність керувати фронтом. Між іншим він зазначив, що зараз із Жмеринки до Проскурова переїздить штаб дієвої армії, що зв'язок з Одесою залізничною лінією майже зовсім зіпсований, тому він вживає заходів для встановлення телеграфічного зв'язку між Одесою і Кам'янцем лівим берегом Дністра.

Коли я вернувся від членів Директорії, то довідався, що есери також виготовляли заяву до Директорії, в якій приєдналися до погляду, що був висловлений в нашій записці. Тогож дня член Директорії Швець заявив мені, що вся Директорія разом з Петлюрою є засадничо за нашу позицію.

Тим часом про нашу «докладну записку» довідався штаб Січових Стрільців, що стояли тоді недалеко від Проскурова. В зв'язку з цим другого дня (11. березня) до Ц. Комітету нашої партії прийшли Є. Коновалець і Я. Чиж. Коновалець заявив, що вони читали нашу записку і хотіли б докладніше знати про наш погляд на ситуацію. Вислухавши пояснення мої і Феденка, Коновалець в довшій розмові з нами зазначив, що січовики рішуче проти згоди з Антантою з огляду на те, що вона дуже непопулярна в народі. Щодо нашої пропозиції спробувати з тактичних мотивів почати переговори з большевиками, то він сказав, що цю справу вони якраз сьогодні будуть обговорювати на своїй вужчій нараді з участю Петлюри. Здається, додав він, що ми теж приєднаємося до вашої пропозиції, бо далі боротися з большевиками абсолютно не можемо. Особливо тяжко впливає на настрої наших стрільців неприхильне відношення до нас населення. Ми стоїмо тепер близько до народніх мас і бачимо, що згода з Антантою нас просто ріже по горлу.

У вашій пропозиції, казав далі Коновалець, нас цікавить дальша доля Січових Стрільців. Ми знаємо, що, чим би не скінчилися переговори з большевиками, совітська влада не потерпить існування січовиків, як окремої організації. Ось через що ми думаємо вже тепер зайняти фронт на Волині, десь недалеко

біля Рівного. Там з одного боку населення свідоміше, а з другого — своєю боротьбою проти поляків ми будемо корисні Галичині. Нам здається, казав він, що, ставши на ґрунт совітської влади і заявивши, що ми не будемо боротися проти большевиків, ми таким способом забезпечимо собі існування, як військова частина.

На наше запитання, чи вважають вони можливим, в разі прийняття Директорією нашої пропозиції, спочатку зробити натиск на большевиків, відкинути їх, скажемо, назад до Козятина чищо і вже звідти розпочати переговори, — Коновалець сказав, що він в це не вірить.

Через два дні Січові Стрільці відіхали в район Кременця. На своїй проскурівській нараді вони ухвалили декларацію, що була оголошена за підписом Коновальця, А. Мельника і О. Наварука. В цій декларації, що дала потім привід декому для обвинувачення Січових Стрільців в «большевищенні», заявлялося, що С. С. «будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народньої Республіки», і що тепер, коли представники українського трудового народу в Києві знову підтвердили, що стоять на платформі самостійної України, Січові Стрільці «з тим більшим запалом підштримуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок».⁴⁵⁾ Декларація кінчилася словами: «Зтомлені тяжкими боями, змучені недовірям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержувати ті сили, які стремлять до поневолення українського люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватися і з новими силами ударити на всіх, хто б посмів досягнути на здобутки українського народу. З народом йшло, йде й буде йти Січове Стрілецтво».

---

⁴⁵⁾ В цій декларації Січових Стрільців, очевидно, говорилося про т. зв. трудові ради, що згідно з постановою Трудового Конґресу мали бути організовані на місцях, як тимчасові контрольні органи, обрані «пропорційно від селян і робітників». На підставі цієї постанови Трудового Конґресу Директорія в складі Винниченка, Макаренка, Андрієвського і Швеця ще підчас уряду Чехівського затвердила окремий закон про «місцеві конґреси і ради трудового народу», в якому говорилося, що «для боротьби з контрреволюцією і анархією, для догляду за діяльністю місцевих агентів влади і за виконанням законів революційного уряду України скликаються повітові і губерніяльні конґреси трудового народу з представників селянства, робітництва і трудової інтелігенції». Але уряд Остапенка, не бажаючи продовжувати «ліву» політику попереднього уряду, був проти переведення в життя цього закону, тому цей закон навіть не був офіційно оголошений. Лише тепер Петлюра, беручи на увагу настрої населення й війська, оголосив його, як Головний Отаман.

Отже декларація мала опозиційний характер, бо, всупереч політиці уряду Остапенка, в ній говорилося про підтримку «радянської влади на місцях». Але поза цим в декларації нічого не говорилося про те, як далі бути з переговорами в Одесі. Це свідчило, що Січові Стрільці разом з Петлюрою вирішили покищо не ставити хреста над одеськими переговорами. Наші політичні й військові провідники все ще не хотіли тратити надії на допомогу з боку французького командування в Одесі.

Як я вже зазначав, складна і заплутана революційна ситуація весь час вимагала від українських провідників ширшого обговорення різних питань, що торкалися напрямних політики українського центру. Так було за Винниченка, так залишилося й тепер. Директорія раз-у-раз скликала різні «державні наради», на яких обговорювалися біжучі питання української політики. Коли українські соціалісти поставили руба питання про необхідність припинення переговорів в Одесі, 11. березня скликано нараду при Директорії для обговорення цієї справи. На нараді були присутні всі члени Директорії і представники українських політичних партій. З членів уряду були прем'єр Остапенко і морський міністр Білинський.

Нарада почалась інформаційною доповіддю Остапенка. Він заявив, що переговори в Одесі посуваються вперед, але французи знову просять випустити на волю гетьманських міністрів.⁴⁶⁾ Далі він оголосив телеграму Грекова з Одеси, з якої було видно, що між ним і штабом дієвої армії та Петлюрою йшла якась боротьба щодо стратегічних завдань південно-західного фронту. Греків заявляв, що, на його думку, Голту ми здали свідомо большевикам. Він рішуче протестував проти того, що всупереч його наказам наші війська зникаються з фронту Жмеринка-Біраула, чим відкривається, як зазначалося в телеграмі, шлях для большевиків на Румунію й Одесу. Греків радив штабові дієвої армії «тримати нерви в руках» і заявляв, що він відмовляється від дальшої участі в розпорядженні штабу дієвої армії. Петлюра зараз же покликав начальника штабу дієвої армії полк. Мельника і в присутності учасників наради наказав відповіді Грекову, що війська зникаються з південного фронту не через нерви, а з мотивів стратегічного характеру.

Нарешті почалися дискусії в справі пропозиції соціалістичних партій щодо дальшої політики Директорії. Я від імени

⁴⁶⁾ Бувші гетьманські міністри були випущені урядом Остапенка в кінці березня 1919 р.

соц.-дем. партії заявив, що українські соціалісти дивляться на свою пропозицію щодо припинення переговорів з Антантою і розпочаття їх з більшовиками як на певний тактичний крок, щоб усунути, або бодай зменшити внутрішню братовбивчу війну в середині самого українського народу. А. Степаненко від імени есерів зазначив, що за його відомостями наші війська майже без бою відступають головно тому, що їм доводиться битися переважно з своїми ж братами українцями.⁴⁷⁾ Тому абсурдно, казав він, гратися в безплідні і безвиглядні переговори в Одесі і не вживати ніяких заходів для зміцнення своїх власних українських сил.

О. Макаренко від імени самостійників-соціалістів заявив, що вони проти російських більшовиків, але більшовики українські їм не страшні. В переговори з Антантою, казав він, ми не віримо, бо Антанта є проти самостійности України.

Після цих промовців висловився Петлюра в тому самому дусі, як підчас розмови з нами в Жмеринці. Він заявив, що в разі розриву з Антантою краще «горда поза», ніж згода з більшовиками. Кожна держава, казав він, повинна спиратися на власні сили, але українські більшовики не є та сила, що може збудувати державу. Український більшовизм — це мильний пухир, який існує лише в такій мірі, в якій його піддержують російські більшовики. Якби, закінчив він, утворити трудові ради на місцях в контакт з Галичиною, то можна б було продовжувати боротьбу. Як на приклад, він указував на Рівенський фронт, де внаслідок бувшого там більшовизму, казав він, настрої змінилися і стала можлива успішна боротьба з більшовиками.

Промова Петлюри не задовольнила багатьох учасників наради. Вона залишила без відповіді найголовніше питання: що робити для того, щоб відірвати українські маси від більшовиків і повести їх за собою? Петлюра казав про трудові ради на місцях. Алеж уряд Остапенка не хотів і чути про ці ради.

Після Петлюри, який незабаром пішов з наради, дискусії продовжувалися головним чином між представниками соціалістичних партій і прем'єром Остапенком. Степаненко, Вікул, Феденко доказували, що коли запропонувати більшовикам порозуміння на умовах визнання ними самостійности України та українського характеру совітської республіки і широко про це оповістити, то це викличе розклад більшовицької армії, бо українські маси побачать, що боротися з нами нема ізза чого. Оста-

---

⁴⁷⁾ Як відомо, в цей час проти українського фронту більшовики кинули головним чином українські формування, як Богунську, Таращанську дивізію тощо. Російські та інші відділи були зосереджені переважно на т. зв. південному фронті проти армії Денікіна.

пенко, навпаки, доказував, що розкласти большевицької армії не вдасться, бо вся вона складається з таких елементів, які ніякій агітації не піддаються. Селянин, казав він, не буде ніколи боротися з большевиками, бо це не в його інтересах. Але большевики мусять швидко загинути від господарської руїни, тому підемо за Антантою.

Само собою, учасники наради ні до чого не договорилися. Нарада закінчилася побажанням, щоб Директорія по можливості ще в Проскурові остаточно вирішила питання щодо дальших переговорів з французьким командуванням в Одесі. Це була головна спірна справа. Бо відносно переговорів з большевиками всі були тої думки, що ці переговори, коли й треба починати, то тільки по досягненні на фронті певних успіхів.

Але в Проскурові Директорія ніяких рішень в цій справі не ухвалила. Все залишилося по старому. Петлюра й інші члени Директорії бачили, що орієнтація на Антанту не давала позитивних наслідків. Але уповноважені уряду в Одесі на чолі з міністром закордонних справ К. Мацієвичем увесь час інформували Директорію, що все гаразд і ось незабаром договір буде вже підписаний. Так само Галицький уряд рішуче настоював на продовженні переговорів в Одесі.

В Проскурові я мав нагоду бачити представників Галицького уряду, а також провідників нашої делегації в Одесі. З того, що вони говорили, було ясно, чому Директорія й зокрема Петлюра не відважувалися припинити переговори з французьким командуванням, хоч цього й вимагала внутрішня ситуація на Україні. > З представниками Галицького уряду мені довелось бачитися на другий чищо день після згаданої державної наради. До Проскурова тоді приїхали президент Національної Ради Є. Петрушевич, заступник державного секретаря закордонних справ М. Лозинський і державний секретар судівництва О. Бурачинський. Всі вони були проти припинення переговорів з французьким командуванням. Головний аргумент, який вони висували, це був страх перед весильною Антантою. А чи не двигне, казали вони, проти нас Антанта румунських та польських військ, як тільки ми пірвемо з нею? А чи вдержимося ми самі без допомоги Антанти і т. д. Представники Галицького уряду визнавали рацію розпочаття переговорів з большевиками, але в тому тільки випадку, коли б переговори з Антантою скінчилися повною невдачею. <

Несподіванкою для галицьких представників, як і для наддніпрянців, були інформації, з якими на другий день приїхав в Одесі ген. Греків. Під впливом того, що він оповідав, навіть члени Галицького уряду почали були інакше дивитися на справу.

Свою інформаційну доповідь Греків зробив у присутності членів Директорії та уряду, членів комісії Трудового Конгресу і представників політичних партій. Як і завжди, він одверто розказав, як в дійсності стояла справа в переговорах в Одесі.

Я був посланий, оповідав Греків, як військовий фахівець до Одеси. В розмові во мною ген. Д'Ансельм рішуче заявив, що французьке командування не відступав від своїх вимог і зокрема настоює на персональних змінах в Директорії. Все ж він радив мені не виїздити, не поговоривши ще з начальником штабу полк. Фрейденбергом, який в той час був в Херсоні.

Тим часом були одержані відомості, що большевики вигнали французів з Херсону. Французькі солдати зовсім відмовилися битися з большевиками. Настрій у них проти війни. Билися лише греки, але вони не вмюють воювати. Вночі до Херсону підійшов панцерник «Потьомкин» з танками, але почався обстріл його, і він повернувся назад, забравши французів і греків. Коли б не сотня українських козаків, то французи не змогли б сісти на корабель.

Ввечері приїхав Фрейденберг і повідомив мене, що коли українська влада хоче взяти майно в Миколаєві, то він дасть пароплав. Але поки я робив необхідні приготування, стало відомо, що Миколаїв також захопили большевики.⁴⁸⁾

В розмові во мною Фрейденберг сказав приблизно так. Ми приїхали на Україну тому два місяці. Нам сказали, що в Росії повний розклад, але що там є російська Жанна д'Арк — генерал Денікін, навколо якого нібито згуртувалися всі творчі елементи російського народу. Досвід переконав нас у протилежному. Денікін не має симпатій в народі, а його добровольці — елемент морально не сталий. Є другий генерал — Драгомиров, але він зацеклий монархіст. Взагалі ми не маємо тут приятелів. Всі проти нас: робітники, інтелігенція, буржуазія, жида. Тому ми починаємо задумуватися над тим, чи правильно ми зробили, що прийшли сюди, чи не слід нам вернутися назад і не вмішуватися у ваші справи.

Коли Греків поцікавився, чим французьке командування, в разі підписання, договору, може допомогти українській армії, Фрейденберг сказав: зараз майже нічим. Наші солдати не хочять воювати. Греки ще більш-менш безздатні, але румунам ми не довіряємо, бо при контакті з вашою людністю розкладаються. Зараз можемо дати вам хіба інструкторів і припинимо війну в поляками, а через місяць дамо грецький корпус. Танків і ар-

⁴⁸⁾ Як відомо, Херсон був зайнятий 9-го, а Миколаїв 12-го березня повстанськими відділами от. Григорієва, у якого був тоді начальником штабу Ю. Тютюнник.

тилерії зараз не маємо. Російські добровольчі формування на Україні будуть скасовані.

Оповідаючи про це все, Греків зазначив, що французи при всіх розмовах з нашими представниками рішуче висловлюються проти самостійности України. Вони уявляють собі Росію лише як федеративний союз народів. Далі Греків сказав, що в Одесі до нього звернулися представники Кубані (прізвищ він не назвав) з пропозицією дати для України кубанську дивізію. Але коли він почав про це говорити з д'Ансельмом, то той заявив, що Кубань — англійська зона, тому англійське командування напевне не погодиться на перевіз кубанського війська на Україну.

Свою доповідь Греків закінчив висновком, що уряд не повинен зовсім відступатися від французького командування, але з уваги на те, що зараз це командування не може нам нічим допомогти, то цей місяць його ігнорувати.

Доповідь Грекова викликала бурю незадоволення з боку представників урядового табору. Один за другим представники правих партій почали доказувати, що навіть тимчасово не можна припинити переговорів з Антантою. Деякі з них, як напр. М. Корчинський (від партії соціалістів-федералістів) і О. Ковалевський (від народніх республіканців), прямо заявили, що припинення переговорів з Антантою було б кінцем української державности. В такому ж дусі виступили проти пропозиції Грекова представники комісії Трудового Конгресу: Шимонович, Воропай та інші, що починаючи з Винниці весь час виступали в обороні політики уряду Остапенка.

В день доповіді Грекова з Одеси до Директорії приїхала делегація українських робітників на чолі з Осмолівським. Вона заявила, що антантський десант — це фікція. В Одесі французького війська майже немає, а є лише кілька тисяч напів здеморалізованих греків і небагато російських добровольців та польських легіонерів. В самому місті повне безладдя. Нема ні хліба, ні води, ні палива. Населення настроєне дуже вороже до антантського війська. Делегація категорично заявляла, що після упадку Херсона і Миколаєва французьке командування напевно буде примушене покинути також Одесу.

Цікаво, що це твердження простих робітників незабаром стало дійсністю. Але українські урядові кола в той час не звернули ніякої уваги на інформації одеських робітників. Сліпа, безкритична віра в Антанту так затуманила голову провідникам правих українських груп, що вони не хотіли й чути про припинення переговорів в Одесі.

В той час, як уряд Остапенка вів безплідні переговори з французьким командуванням в Одесі і шукав виходу в чужій допомозі, на Україні під большевицьким режимом відбувалися великі зміни. Під впливом окупаційної політики російських большевиків в настроях народніх мас почався перелом: росло незадоволення большевицьким режимом, а разом росло бажання утворити свою українську радянську владу на Україні.

За відомостями, які доходили з того боку фронту, большевики провадили одверту протиукраїнську політику, використовуючи Україну, як свою колонію. Напр., один з визначних діячів УСДРП Г. Довженко, що валишався в Києві, писав у листі з 14. березня 1919 р.: «У нас тут повна руїна. Хліб та інші продукти енергійно вивозяться. Пасажирські потяги до Москви припинено зовсім. Везуть лише хліб, мануфактуру, військове майно, тільки не до нас, а від нас. Забирають в крамницях сукно, полотно, шерсть і все це пруть до Москви. Все українське бойкотують і нищать. Досить зазначити, що фракція незалежних соц.-демократів у київському совіті досі не одержала ні одного карбованця допомоги на агітацію, в той час як всі жидівські фракції одержали по 50.000 карб. Всім жидівським газетам дали помешкання. Нашим ослам не дали нічого. Самі незалежники у большевиків на підозрінні і в виконавчому комітеті обговорювалася справа про їх арешт. Але у большевиків сили нема. Вони сильні нашим безсиллям. Червоноармійці переважно чернігівські та харківські». Лист кінчався словами: «орієнтуйтеся на свої власні сили».

Яскраву оцінку тодішньої большевицької політики на Україні давали також незалежні соц.-демократи. Вся їхня преса в цей час була переповнена критикою російського окупаційного режиму на Україні. Напр., в одному з чисел їхнього київського часопису «Червоний Прапор» (з 9. березня 1919), яке дійшло до нас у Проскурів, говорилося:

«Коли б за наш хліб та цукор нам давали можливість вільно існувати і розвивати творчі сили народніх мас, то хай іде цей хліб і цукор на здоровя голодному «брату». Але гірше всього те, що ці «братські» відносини занадто безцеремонні і посягають вони не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки на українській мові для українського селянина, ні одної брошурки, ні одної газети радянської влади на українській мові! Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона не була. Ціла низка наказів про вживання «общепонятного» — це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також приналежні

національні і культурні права, які мають представники «братнього» народу тут на Україні, є лише одна відповідь: «шовінізм, буржуазність, контрреволюція».

Ця шовіністична і разом з тим грабіжницька політика большевиків на Україні примусила незалежних соц.-демократів відразу ж стати на шлях боротьби проти російських окупантів. Вже в своїй декларації на Трудовому Конгресі, тобто ще до приходу большевиків, незалежні соц.-демократи виразно заявляли: «Наше розуміння соціалістичної революції різко різнить нас від партії большевиків-комуністів. Робота цієї партії на Україні є імперіялістична і тягне вона до підбиття України під Росію, чого ми, незалежні українські соц.-демократи, допустити не можемо. Ми є політичною групою, яка тільки в масах українського робітництва і селянства бачить залог успіху революції і тільки на них спирається» («Черв. Прапор», Київ, 22 січня 1919).

Тепер, коли на значній частині України запанувала влада російських большевиків, незалежні соц.-демократи опинилися в дуже тяжкому положенні: з одного боку «контрреволюційний» фронт Директорії, а з другого — окупаційний режим «братнього» народу. Тому, шукаючи виходу з ситуації, вони в середині березня прислали до Проскурова одного з своїх визначніших членів, М. Драгомирецького, для переговорів з нами і з есерами.

На засіданні Ц. Комітету соц.-дем. партії 15. березня Драгомирецький в присутності свого однопартійця М. Ткаченка (який, починаючи в Києва, весь час їздив за урядом), зробив доповідь про ситуацію на Україні. Він стверджував, що становище російських большевиків на Україні дуже скрутне і що незадоволення їхнім режимом що далі все більше зростає. На мітингах, казав він, одверто виносяться резолюції недовіря большевицькій владі. Причини незадоволення: економічна руїна, вивіз хліба та іншого майна до Московщини, протиукраїнська політика і перевага росіян та жидів в урядових апаратах. Через жидівських комісарів, яких в армії багато, часто доходить до сутичок, які кінчаються розстрілом бунтарів.

Після залишення Директорією Києва до міста вступив лише невеликий відділ коло 1000 людей. Це не було військо, а банда. Почалися непорядки. Була велика небезпека погрому. Тоді викликали китайців, що є найкращим військом. Після бою між ними і рештою війська було коло 80 чоловік розстріляно, головню богунців і таращанців, решту відправлено на фронт. Українські війська настроєні проти Директорії. Кажуть: спочатку знищимо Директорію, а тоді розправимося з большевицькими комісарами.

Ліві есери свого війська майже не мають: всі їхні війська йдуть за комуністами.

На Україні большевики мають всього коло 25 тисяч війська. З них менше половини російських, в тім коло 5 тисяч китайців . . . Перед кількома днями Антонов заявив ківському виконавчому комітету, що коли йому не буде дано 7 тисяч війська, то він залишить Київ. Так само харківський уряд просив військової допомоги у Москви, але йому відповіли, що нічого не можуть дати, а радять вступити в порозуміння з Директорією.

Між харківським урядом і Москвою існує велике непогодження. Скрипник від самого початку пропонував нам узяти на себе посередництво між ними і Директорією. Але ми й ліві есери вимагали, щоб Скрипник або його партія заявили нам про це писемно. Скрипник каже: все було б гаразд, коли б була гарантія, що при самостійності України будуть забезпечені всі здобутки революції, інакше наші ні на яке порозуміння не підуть.

Драгомирецький підкреслив, що, не вважаючи на незадоволення існуючим режимом, маси продовжують іти за радянськими гаслами. З різних районів України, казав він, до нас приходять делегати за вказівками та директивами. Настрій всюди проти-комуністичний, але за утворення своєї української радянської влади.⁴⁹⁾ Деякі військові частини пропонують нам взяти Київ, але ми покищо проти цього. Ми всім кажемо, що час для рішучої боротьби ще не настав.

Переходячи до висновків, Драгомирецький заявив, що, на його думку, Директорія не вдержиться. Тим часом ситуація на Україні така, що большевики можуть піти на значні уступки для порозуміння з українським фронтом. На жаль, казав він, Директорія на тому боці абсолютно непопулярна, і з нею ледве чи стануть большевики говорити. Тому було б найкращим виходом, коли б влада від Директорії перейшла шляхом перевороту

⁴⁹⁾ З приводу проти-комуністичних настроїв, що тоді почали ширитися на Україні, Антонов-Овсієнко в своїх спогадах («Літопис революції», 1931, кн. 3) оповідає, як в другій половині березня 1919 року він разом з Шумським і повстанським отаманом Григорієвом виїхав з Одеси до села Верблюжки на Херсонщині на свято 1. Верблюжського полку. «Версти за дві до цього села, лише він, наше авто аустріло величезний натовп, який заспівав могутнім співом «Заповіт». Почалися промови. Тов. Шумський, промовляючи українською мовою, спершу мав успіх. Далі почав говорити про земельну політику радянської влади. І лише промовив слово «комуна», як почувся галас із задніх рядів, який охопив натовп і перетворився у рев . . . Злісні обличчя, піднесені кулаки тяглися до промовця . . .

«Якби не Григорієв, що закрив собою Шумського» . . . — додає Антонов і на цьому кінчає, даючи волю самому читачеві зробити висновок, чим могло все це скінчитися.

чи шляхом мирного порозуміння до нового українського уряду, який би став на ґрунт радянської влади. Тоді, казав він, більшовики, з огляду на скрутний стан їхньої влади на Україні, можуть погодитися на самостійність України і український характер республіки.

Ця пропозиція Драгомирецького була Центральним Комітетом нашої партії рішуче відкинута. В дискусіях, які відбулися після доповіді, навіть Ткаченко, головний ідеолог українського більшовизму, мусів признати, що сили українських більшовиків такі малі, що вони нездатні не тільки відняти владу у Директорії, але й вдержати її в своїх руках, коли б Директорія погодилась добровільно скласти свої повновасті. Ми доказували, що переведення в життя пропозиції незалежників привело б лише до остаточної руїни фронту Директорії. Тим часом сам Драгомирецький визнавав, що фронт Директорії є найорганізованіше ядро українських сил і що більшовики в значній мірі рахуються з ними там за фронтом лише з уваги на існуючу збройну силу Директорії.⁵⁰⁾

Ми казали, що не віримо в можливість порозуміння з більшовиками, і коли наша партія стоїть зараз за припинення переговорів з французьким командуванням і за переговори з більшовиками, то виключно з тактичних мотивів: відвернути українські маси від російських більшовиків і повести їх за українським фронтом.

Разом з нами Драгомирецький і Ткаченко погодилися на тому, що всі українські партії повинні берегти військові сили Директорії і не провадити ніякої розкладової роботи в рядах армії.⁵¹⁾ Центральний Комітет УСДРП тут же ухвалив постанову в тому дусі, що Директорія повинна утворити новий коаліційний уряд з участю соціалістів для того, щоб шляхом відпо-

⁵⁰⁾ Як показав дальший хід революційного життя на Україні, українські більшовики (незалежні соц.-демократи і соц.-революціонери боротьбисти) проіснували, як окремі українські організації, лише до того часу, поки не був зліквідований фронт Директорії. Після того боротьбисти вже на початку 1920 року примушені були влитися в загальну більшовицьку організацію на Україні — в т. зв. Комуністичну Партію (більшовиків) України, а незалежники зробили це саме 1925 року.

⁵¹⁾ Треба зазначити, що між тодішніми українськими більшовиками і небільшовиками, не вважаючи на глибокі політичні розходження між ними, все таки продовжував існувати певний контакт і навіть взаємна допомога на ґрунті загально-національному. Як я вже зазначав, один з головних провідників незалежних соц.-демократів, М. Ткаченко, весь час їздив за українським урядом. З другого боку, як мені оповідали тоді в Проскуріві Ф. Швець і А. Макаренко, Директорія підтримувала також матеріально незалежних соц.-демократів в їх боротьбі проти російської окупаційної влади на Україні.

відної зміни політики вплинути на зміцнення українського фронту. В зв'язку з цим мені і Романченкові доручено переговорити з представниками інших українських партій, а також з військовим міністром О. Шаповалом, як представником військових кол, для ознайомлення їх з поглядом нашої партії щодо необхідности утворення нового уряду з зазначеною метою.

Побачення з Шаповалом відбулося в той же день. Те, що він нам сказав, цілком відповідало нашому поглядові на справу. Він заявив, що в даний момент вважає дуже доцільним переговори з французьким командуванням перервати і хоч тимчасово забути про ту «нешасну Антанту». В кожному разі, сказав він, ніякої шкоди для нас від такого кроку не може бути. Щодо переговорів з большевиками, то принципово він проти цього не перечив, але казав, що починати їх не слід зараз же після перерви переговорів з Антантою, а краще це зробити після нашого просування на фронті, може навіть аж до Дніпра, щоб мати можливість говорити з ворогом з гідністю, а не з приниженням.

Особливо Шаповалові вподобався наш проєкт утворення коаліційного уряду з участю соціалістів. Він з захопленням почав говорити, що такий уряд є на часі. Ось приміром, казав він, закон Директорії про трудові ради на місцях. Хіба уряд Остапенка може його перевести в життя? А між тим до мене звідусіль доходять відомості, що Директорія тратить ґрунт під ногами.

Я і Романченко сказали Шаповалові, що між нашим і його поглядом на справу ми не бачимо розходжень. Ми зазначили, що, і на нашу думку, розмову з большевиками треба починати лише в умовах певних успіхів на фронті, а не в такій ситуації, в якій тепер перебуває фронт Директорії.

Інші наслідки мала наша розмова з представниками народніх республіканців, Ол. Ковалевським та Євгеном Архипенком, що був тоді міністром земельних справ в уряді Остапенка. Вони заявили, що ніяких своїх представників до нового уряду не дадуть, бо їхня партія є проти припинення переговорів з французьким командуванням, як і проти розмов з большевиками.

Тим часом, у зв'язку з приїздом Драгомирецького, есери скликали свою нараду з участю Одрини, що був спеціально викликаний з винницького району, Степаненка, Лизанівського та ін. Мені невідомо, що саме було ухвалено на цій нараді. Але на другий день до мене й інших членів Ц. Комітету УСДРП прийшов Ткаченко. Від імени незалежних соц.-демократів він заявив нам, що за фронтом готується повстання проти большевиків. Тому, казав він, бажано знати, чи наша партія могла б

дати своїх представників до українського радянського уряду, якби такий уряд утворився внаслідок повалення влади російських большевиків. Ви вже знаєте, казав він, що, на нашу думку, Директорія не вдержиться. В такому випадку на Україні запанує російський большевизм. Що краще? Звичайно, свій український большевизм, а не чужий, російський. Він доказував, що коли зараз не повалимо російських большевиків, вони вдержаться на Україні 2—3 роки. Мусимо, казав він, брати на увагу те, що ми напередодні революційного руху в цілій Західній Європі.

Ця пропозиція Ткаченка нас здивувала. Вона була чимсь зовсім іншим, ніж те, що нам в своїй вчорашній доповіді пропонував Драгомирецький. Ми сказали Ткаченкові, що представники нашої партії взагалі не можуть брати участі в большевицькому уряді. Крім того ми заявили, що не віримо в можливість утворення такого українського радянського уряду, який би міг дати російським большевикам більший опір, ніж фронт Директорії. Але ми зазначили, що не будемо чинити ніяких перешкод незалежним соц.-демократам в їх роботі для організації повстання проти російських большевиків. Навпаки, готові допомагати їм у цій справі всім, чим тільки можемо. Від незалежних соц.-демократів ми вимагаємо лише, щоб вони не провадили ніякої розкладової праці на фронті Директорії.

Але есери поставилися прихильно до пропозиції незалежних соц.-демократів. Тому, на спільній нараді з ними тогож дня, вони довго доказували нам, що наші попередні пропозиції Директорії вже перестаріли і що залишився єдиний вихід — це утворення уряду, який би своєю програмою підходив для всієї України. Нарешті погодилися з нами, що мусимо настоювати перед Директорією на утворенні нового уряду лише з представників соціалістичних партій, тому що праві групи відмовляються брати участь в новому уряді.

Одрина зараз же виїхав назад до Винниці. Як потім мені стало відомо, есери на своїх проскурівських нарадах вирішили працювати в двох напрямках: з одного боку впливати на зміну політики Директорії шляхом утворення нового уряду з участю соціалістів, а з другого — за допомогою тих членів свого Центрального Комітету, що перебували за фронтом, вступити в контакт з незалежними соц.-демократами для організації повстання проти російських большевиків та утворення свого українського радянського уряду. Тому після відїзду Одрини, Степаненко і Голубович, колишній голова українського уряду за часів Центральної Ради, разом з представниками нашої партії подали писемну заяву Директорії, в якій говорилося, що соціалістичні партії стоять

на своєму попередньому рішенні щодо зміни дотеперішньої політики і пропонують негайно скласти уряд із соц.-демократів та соц.-революціонерів з тим, що у керуючі окремими міністерствами можуть бути запрошені і представники інших партій: соц.-федералістів, самостійників-соціалістів і народніх республіканців. В заяві говорилося про невідкладне вирішення цієї справи, бо інформації Драгомирецького про ситуацію на Україні ще більше переконали їх в необхідності якнайшвидшого переведення української політики на нові рейки.

Українські соціалісти вважали, що під впливом інформацій Драгомирецького, який бачився в Швецем і Макаренком, Директорія нарешті зрозумів, що далі затягувати справу реорганізації уряду не можна. Але інформації Драгомирецького залишилися без наслідків. Бо слідом за Грековом із Одеси приїхав голова української делегації К. Мацівич. Приїхав повний надій на допомогу Антанти. Інформації, які він подав 17. березня на засіданні комісії Трудового Конгресу, значно відрізнялися від того, що говорив Греків. В протилежність до Грекова Мацівич доказував, що справа порозуміння з французьким командуванням стоїть на цілком добрій дорозі. Звичайно, життя незабаром показало, що такий оптимізм був безпідставний.

Будемо називати речі своїми іменами — так почав доповідь Мацівич. Цим договором ми віддаємо себе під незамаскований протекторат Франції. Але не мусимо цього лякатися. Москва вже тепер згоджується на більші уступки Антанті, ніж це робимо ми: протекторат, територіяльні уступки і навіть зміни в самій конструкції большевицької влади. Є відомості, казав він, що вже оголошений декрет про вибори в совіти на підставі загального виборчого права.

Зробивши такий вступ, доповідач продовжував в тому ж оптимістичному дусі. Принципово, казав він, порозуміння вже є. Всі наші вимоги прийняті. На зміні складу Директорії французьке командування більше не настоює. Про наслідки переговорів послано повідомлення до Парижу на затвердження Радою Десяти. Допомогу зможуть нам дати ще до одержання відповіді. Для порозуміння в цій справі призначено побачення представників в обох сторін у Бірзулі, куди д'Ансельм просить, щоб приїхав Петлюра.

Загальна ситуація для нас, продовжував доповідач, тепер краща. Французи вирішили порвати з добровольцями і вигнати їх в Одеси. Генерал д'Ансельм є головою французької зони. При

ньому організується консультаційний орган на чолі з Андром,⁵²⁾ який фактично буде керувати цивільною владою на території одеського району. Одеська територія — це щось на взір Солунського плясдарму в Греції, де влада французька. З приводу організації влади на чолі з росіянином Андром українська делегація подала протест французькому командуванню, бо це суперечить умовам нашої угоди.

Згода з Антантою не повинна нас турбувати щодо самостійності України. Серед французів починає панувати погляд, що для відбудови Єдиної Росії нема громадських сил. Єдина Росія може бути відновлена тільки більшовиками. Тому у французів стає популярною думка про федерацію Південної Росії. Зараз французи будуть ставитися до нас краще, бо вбачають у нас єдину реальну силу проти більшовизму в Росії. Найбільший наш ворог — це всі російські кола.

Французи без сумніву хотять говорити з нами поважно. На це вказують такі факти, як напр. те, що вони перестали настоювати на зміні складу Директорії, а ген. д'Ансельм бажав, щоб Петлюра приїхав на нараду до Біраули.

Яку допомогу може нам дати Антанта? Насамперед буде уможливлений проїзд делегації до Парижу. Далі, крім зброї та одягу, будемо мати в короткому часі 50 тисяч антантського війська, бо незабаром французький десант збільшиться до 100 тисяч. Нарешті нам дозволять формувати в одеському районі українські частини.

Доповідач кінчив так само оптимістично, як і почав. Хоч Миколаїв і Херсон, казав він, вже залишені французами, але Одеса буде вдержана за всяку ціну. Щодня прибувають нові грецькі частини на кораблях. Взагалі настрій у держав Антанти за активну боротьбу з більшовиками.

Після доповіді Мацівича в урядових колах знову запанував величезний оптимізм. Не знаю, як до цього поставився Греків, але саме в цей час він подався на димісію. Замість нього виконуючим обов'язки наказного отамана 21. березня призначено от. А. Мельника. В справі заяви українських соціалістів щодо реорганізації уряду Директорія «відмахнулася» заявою, що засадничо заперечень немає, але остаточно справа буде вирішена після повороту представників Директорії з Біраули (між іншим туди мав виїхати також представник від Галицького уряду М. Лозинський.)

Але до Біраули ніхто не поїхав, бо рано 19. березня Жмеринку

⁵²⁾ Д. Андро — поміщик з Волині, правого російського напрямку. За Гетьманщини був волинським губерніяльним старостою.

взяли большевики. В зв'язку з цим Директорія й уряд ще напередодні залишили Проскурів.

Від часу евакуації Києва це був найкритичніший момент української боротьби. З переходом Жмеринки до большевиків цілий південно-західний фронт опинився відрізаним від решти української армії і незабаром, про що скажу нижче, зовсім перестав існувати. Крім того, евакуація залізничної лінії Жмеринка-Проскурів спричинилася до розпорошення самого українського центру. Те, що почалося після втрати Жмеринки, було майже цілковитою ліквідацією українського фронту. І коли дальша організована українська боротьба ще довгий час не припинялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі. Він в цей критичний момент не втратив голови і не впав в одчай. Навпаки, з великим ентузіазмом і вірою в справу, що були найціннішою рисою його, як національного провідника, він непохитно продовжував працювати для організації наступу проти большевиків на північному фронті. Це, на мою думку, спасло український фронт від остаточного розпаду. Без Петлюри, з його популярністю в решті українського війська, український фронт в цей час або зовсім занепав би, або попав би в руки окремих, необ'єднаних між собою різних безвідповідальних отаманів, що з'являлися тоді сотками.

Фактично в Проскуріві відбулося перше й останнє засідання Директорії в її повному п'ятичленному складі. Саме в цей час Петрушевич увійшов до складу Директорії, як представник від Галичини. Потім Директорія вже ніколи не відбувала своїх засідань в повному складі. Частина членів Директорії на чолі з Петлюрою опинилася в Рівному, друга частина, Петрушевич і Андрієвський, майже цілком самостійно «урядували» в Станиславові. Так само на кілька частин розбився уряд Остапенка. До Одеси окружним шляхом, через Галичину та Румунію, виїхали Остапенко і Мацівич. Решта членів уряду, коли Жмеринка впала, розіхалися в двох напрямках: одні з них, як Симонів, Кривецький тощо, зголосилися до Андрієвського та Петрушевича в Галичині, а інші незабаром примандрували до Петлюри в Рівне.

За таких обставин я з своїми політичними однодумцями, Феденком, Вікулом, Романченком та іншими, приблизно 18. березня виїхав з Проскурова до Кам'янця. Тут відбулися події, самі по собі незначні, але в дальшому ході нашої визвольної боротьби 1919 року вони відіграли значну роль.

Невеличкий Кам'янець був переповнений урядовцями різних державних установ, що були евакуовані з Винниці. Ніхто не знав,

чому власне сюди, в цей сліпий куток Поділля, була спроваджена вся ця маса людей та державного майна. Можна було тільки догадуватися, що уряд робив це в надії на очікувану допомогу з боку французького командування. Але серед урядовців, які опинилися в Кам'янці (між ними була також республіканська капеля Кошиця, що саме тоді їхала за кордон), панувало переконання, що це вже прийшов «початок кінця». Ніхто не вірив, що становище на фронті зміниться на нашу користь. Авторитет Директорії й уряду впали так, як ніколи. Все це зміцнило ґрунт для поширення совітофільських настроїв серед евакуованих урядовців.

Саме в цей час (20—22. березня) в Кам'янці відбувався селянський повітовий зїзд з участю М. Грушевського, Степаненка, Лизанівського та інших есерівських провідників. Зїзд був скликаний для виборів повітової трудової ради згідно з згадуваним законом Директорії про трудові ради на місцях. Але після обговорення загальної ситуації зїзд ухвалив резолюцію, в якій висловився за радянську форму влади, проти переговорів з французьким командуванням і за переговори з більшовиками.

Коли б на фронті було все гаразд, то очевидно на цьому все й скінчилося б. Але раптом в Кам'янці утворилася дуже тривожна ситуація. Зїзд ще не скінчив своїх нарад, як стало відомо, що Жмеринку і навіть станцію Деражню взяли більшовики. Одночасно наспіли відомості, що в Барі і Могилеві (на схід від Кам'янця) і в околицях почалися більшовицькі заворушення. Отже Кам'янець міг кожної години бути відрізаним від українського фронту й опинитися в руках ворога. Вже навіть були чутки, що більшовики захопили Проскурів і посуваються на Кам'янець.

Серед урядовців і в цілому місті почалася паніка. Як показав досвід дальшої української боротьби, в таких випадках вистачала присутність авторитетного представника Директорії або уряду, щоб порядок не був порушений. Але тут сталося інакше. Евакуовані урядовці фактично були залишені на призволяще. Нікого з відповідальних членів уряду в Кам'янці не було, крім заступника військового міністра Г. Сиротенка і заступника міністра судівництва Андрія Лівницького. З членів Директорії на вокзал приїхали Швець і Макаренко, але зараз же відїхали назад. Слідом за ними й міністр внутрішніх справ Гр. Чижевський, що приїхав був до Кам'янця, також зник невідомо куди, давши перед тим розпорядження про евакуацію всіх міністерств в напрямі на Проскурів.⁵³⁾

⁵³⁾ Таке поступовання Чижевського навіть Центральний Комітет партії народних республіканців, до якої він належав, в одній з своїх пізніших постанов (в 29. березня 1919) назвав «злочинною бездіяльністю влади».

Це розпорядження про евакуацію на північ викликало велике обурення серед урядовців. Нікому не хотілося їхати нааустріч наступаючому ворогові, тим більше, що нічого не було відомо про місце перебування уряду. В таких обставинах урядовці почали «самотужки» шукати виходу з ситуації. Наслідком всього цього в Камянці прийшло до утворення т. зв. «Комітету Охорони Республіки». Цей Комітет своїм кількадечним існуванням наробив великого шуму в урядових колах і фактично став переломовим моментом в дальших відносинах на українському фронті.

Ще до початку паніки в місті, в помешканні камянецької «Просвіти» зійшлися на спільну нараду представники українських соц.-демократів і соц.-революціонерів з участю М. Грушевського, В. Чехівського, А. Степаненка, В. Голубовича, С. Вікула, І. Мавели, П. Феденка та інших. Предметом наради було питання про те, що далі робити в зв'язку з тим, що Директорія залишила без уваги пропозицію соціалістичних партій щодо зміни політики уряду. Було вирішено ще раз звернути увагу Директорії на важливість цієї справи. З цією метою була послана на вокзал делегація до Швеця і Макаренка, але вияснилося, що вони вже виїхали. Тоді їм була послана телеграма, на яку Швець відповів з Гусятина, що просить делегацію приїхати до нього.

Коли на другий день, 22. березня рано, учасники наради зійшлися знову, щоб вирішити справу посилки делегації до Директорії, то в помешканні «Просвіти» чекали вже делегації від урядовців різних міністерств. Всі вони протестували проти евакуації і заявляли, що передають себе в розпорядження міжпартійного комітету. Так само від місцевих військових частин та від камянецької адміністрації стали з'являтися представники за директивами. Вони питали, що мають робити для того, щоб запобігти можливим безпорядкам та заворушенням з огляду на паніку, яка почалася в місті. Між іншим представники міста зазначили, що в районі між Камянцем і Могилевом перебував коло 20 тисяч українців — утікачів з Басарабії, що повтікали на лівий беріг Дністра наслідком розбитого румунами в січні 1919 р. селянського повстання в Хотинському повіті. Під впливом большевицької пропаганди, казали вони, ці втікачі настроєні переважно по большевицькому, тому була небезпека, що в разі заворушення в Камянці вони підуть разом з большевиками проти української влади.

Отже учасникам міжпартійної наради довелося взятися за упорядкування відносин в Камянці виключно в наслідок паніки та відомостей, що Камянець оточений большевиками.

Після короткого обміну думок учасники наради ухвалили

утворити Комітет Охорони Республіки в мету піддержання порядку в Кам'янці, а також для продовження переговорів в Директорію в справах загально-політичних. До складу Комітету були обрані: від соц.-демократів Чехівський і Романченко, від есерів Степаненко і Лизанівський і по два представники від кам'янецької повітової трудової ради, обраної на кам'янецькому селянському з'їзді, і від козацької ради місцевої залози. Від трудової ради до складу Комітету ввійшли Волошин і Казимирів, від козацької ради Мукоїд, лівий український есер, і Грещенко, український незалежний соц.-демократ. Чехівський довго відмовлявся від участі в Комітеті, нарешті погодився в току умовою, що я і незалежний соц.-демократ М. Ткаченко, який був присутній на нараді, також увійдемо до складу Комітету. На цій підставі нас обох кооптовано до складу Комітету на його першому засіданні. Головою Комітету був обраний Чехівський, секретарем безпартійний старшина укр. армії Є. Малик. Грушевський відмовився брати участь в Комітеті, мотивуючи це тим, що поспішає за кордон.

Новоутворений Комітет негайно дав розпорядження про тимчасове припинення евакуації і одночасно призначив своїх комісарів до всіх міністерств.⁶⁴) Разом з тим видано відозву до населення, в якій говорилося, що «з огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою представники українських соц.-демократів і українських соц.-революціонерів, разом з представниками кам'янецького селянського з'їзду і представниками кам'янецької залози, утворили Комітет Охорони Республіки для тимчасового представництва центральної влади Республіки». У відозві вказувалося, що крім охорони порядку Комітет має вступити в переговори в Директорію в мету негайного припинення переговорів в Антантою і розпочаття їх в радянським правительством України на основі: визнання радянським правительством самостійности та незалежности української соціалістичкої радянської республіки, українського характеру державности України, виведення російського війська в Україні і утворення нового уряду України. Комітет заявляв, що «фронт дієвий має бути захований твердо і міцно до закінчення переговорів з радянською владою України; всі військові частини в тилу так само повинні стояти твердо і непорушно,

⁶⁴) Склад призначених Комітетом комісарів був такий: Андрій Лівичкий — внутрішні справи і судівництво, Карпинський — закордонні справи, Петро Холодний — освіта, Павло Христюк — народне господарство, Г. Сиротенко — військові справи, Г. Нявчур — фінанси, Лихолищенко — земельні справи, І. Паливода — пошта і телеграф, Данилевський — державний контроль.

вісі цивільні і військові установи мусять правильно функціонувати; державне майно має бути охоронене».

На підставі цієї відозви Комітет Охорони Республіки був прийнятий в громадських колах Кам'янця, як замаскований революційний комітет, що має завданням перебрати українську владу до своїх рук. Так само подивилися на Комітет уряд Остапенка і ті члени Директорії, що були настроєні проти соціалістів.⁵⁵⁾ В дійсності Комітет ставив своєю ціллю ще раз вплинути на Директорію, щоб вона залишила політично згубну орієнтацію на допомогу від держав Антанти. Цим пояснюється, що в постанові першого засідання Комітету на адресу Директорії заявлялося: «Комітет утворився в огляду на безладдя та агонію влади. Тому для припинення безладдя Комітет має запропонувати Директорії припинити переговори з Антантою і розпочати переговори з большевиками, утворивши кабінет із соціалістів. Коли Директорія на це не погодиться, то вона повинна зрестися влади і тоді Комітет повинен почати переговори сам або утворити кабінет».

Отже соціалістичні партії хотіли через Комітет добитися зміни політики Директорії. Сам Комітет, очевидно, був би примушений вступити в безпосередні переговори з большевиками в тому тільки випадку, коли б Кам'янець справді опинився відірваний від українського фронту. Поза тим всім, як я вже зазначив, Комітет не ставив собі ніяких планів державного перевороту. Про це свідчить вся дальша діяльність Комітету.

Позитивна роль Комітету щодо припинення паніки та піддержання порядку в Кам'янці виявилася вже в перший день його існування. Ще напередодні заснування Комітету в губерніяльному комісаріяті були відомості, що в зв'язку з невдачами на нашому фронті місцеві большевики, під проводом голови козацької ради місцевої залогі Шевченка, згаданого лівого українського есера Мукоїда і незалежного соц.-демократа Грещенка, готуються захопити владу в свої руки за допомогою збільшевізованих басарабських утікачів. Крім того, як тільки в місті почалася паніка, у Кам'янці раптом з'явилася озброєна ватага (коло 600 людей) під командою самочинного отамана Палієнка з грабіжницькими намірами. Над Кам'янцем повисла загроза кривавих подій. Коли цього не сталося, то виключно завдяки заходам Комітету Охорони Республіки. Місцеві «радянці» під впливом

---

⁵⁵⁾ Члени комісії Трудового Конгресу — Шимонович, Воропай та інші, що поїхали за урядом, 24. березня ухвалили в Гусятині постанову, в якій заявляли, що продовжують свою працю «при українському народньо-республіканському законному урядові» і вважають, що «т. зв. Комітет Охорони Республіки, який організувався в Кам'янці, є незаконний».

того, що до складу Комітету ввійшли їхні згадані провідники, Грещенко і Мукоїд, обіцяли не робити ніяких виступів. Палієнко, довідавшись, що в Комітеті Охорони Республіки сидять самі українці і що видано наказ про його арешт, також зник і більше не являвся.⁵⁶⁾

Проте на другий день до Кам'янця з'явився новий «отаман» — Хомодовський. Він прислав спочатку до Комітету мов «делегата від групи Палієнка» свого осаула сотника Кравченка. Це був гарний молодий козак з довжелезним «оселедцем» на голові. Член Комітету Романченко пізнав в ньому колишнього робітника з київського арсеналу, якого він знав особисто. Кравченко заявив, що прийшов від імени козаків, які його послали сказати, що вони цілком приєднуються до програми Комітету і будуть його підтримувати, бо він є український. Лише, казав він, ми вважаємо, що треба домогатися від російських большевиків не тільки виведення своїх військ з України, але й повернення нам всіх тих шкод, що їх вони зробили своїми ворожими наступами проти України.

Чехівський, як голова Комітету, всім говорив і тепер також Кравченкові сказав, що Комітет не є влада, що він утворився лише для охорони порядку і не вміщується в розпорядження окремих міністерств чи органів влади.

Після Кравченка до Комітету з'явився сам Хомодовський, такого ж приблизно віку, як і його осаул. Він заявив, що Директорія призначила його особливим комендантом м. Кам'янця та його околиць. Далі сказав, що Директорія погоджується на радянську владу, але українську. Проти діяльності Комітету він нічого не мав. Навпаки, після розмови з Чехівським сказав, що це найкращий спосіб для підтримання порядку в тих умовах, що утворилися в Кам'янці.

---

⁵⁶⁾ Між іншим, 23. березня до Комітету Охорони Республіки прийшов подільський губерніяльний комісар Гр. Степура і заявив, що м. Жванець над Дністром, в якому нагромадилось коло 8 тисяч басарабських утікачів, обстрілюють румуни з тяжких гармат і кулеметів. Він сказав, що румуни це вже не вперше обстрілюють наш беріг. Від часу хотинського повстання в Басарабіі, казав він, румунська влада з особливим страхом почала реагувати на все те, що робиться на українському березі. Румуни вважають, що всі ми тут — большевики, наше військо большевицьке і т. д. Тому, оповідав він, для унормування відносин з румунами в Кам'янці ще підчас уряду Чехівського була утворена окрема урядова комісія на чолі з Д. Дорошенком, що був тоді професором українського університету в Кам'янці. Степура питав Комітет, як йому поступити в даному випадку. Комітет запропонував, щоб існуюча урядова комісія негайно ввійшла в зносини з румунами для з'ясування та залагодження цієї справи. Того ж дня стрільщина була припинена.

Комітетові було відомо, що Хомодовський приїхав з наказом заарештувати всіх членів Комітету. Але на пропозицію Чехівського вирішено ніяких заходів проти нього не вживати, лише вимагати, щоб він представив писемне уповноваження Директорії. Через якийсь час Хомодовський знову з'явився до Комітету вже з уповноваженням, підписаним членом Директорії Андрієвським. На підставі цього уповноваження він оголосив у місті наказ, в якому заявляв, що, як «представник Директорії», приймає на себе в м. Кам'янці та його околицях «усе керування всією військовою і адміністративною владою», але що Комітет Охорони Республіки «має продовжувати далі свою роботу по охороні ладу та спокою».

Хомодовський видав свій наказ, не зголосившись перед тим у начальника місцевої залогої полк. О. Жуківського, українського есера, колишнього військового міністра за часів Центральної Ради. З цих причин Жуківський, не повідомляючи Комітет Охорони Республіки, видав власний наказ, в якому оголошував наказ Хомодовського недійсним, а самого Хомодовського самозванцем. Довідавшись про це, Комітет зараз же вжив заходів, щоб Жуківський не оголошував свого наказу. Комітет бачив, що призначення Хомодовського в сепаратна акція члена Директорії Андрієвського, очевидно з метою спровокувати українських соціалістів на збройний виступ проти української влади. Тому Комітет вирішив не втручатися ні в яку боротьбу з Хомодовським. Комітет увесь час стояв на тому становищі, що необхідно за всяку ціну зберегти фронт Директорії об'єднаним і непорушним. А боротьба з Хомодовським якраз могла привести до внутрішнього заколоту як в тилу, так і на фронті.

Поки Комітет давав собі раду з різними «отаманами», становище на фронті покращало. В Кам'янці стало відомо, що Проскурів знаходиться в руках українського війська і що на північному фронті почався успішний наступ проти большевиків. З цього часу Комітет вважав своє завдання виконаним, бо також в Кам'янці та околиці зникла паніка і тривога. Комітет чекав лише повороту своєї делегації від Директорії. Делегація, що складалася з А. Степаненка, С. Вікула, М. Ткаченка і двох представників від кам'янецької трудової ради і від місцевої залогої, виїхала на другий день по заснуванні Комітету і повернулася до Кам'янця 26. березня. Члени делегації зробили доповідь Комітетові про наслідки своєї подорожі. Делегацію прийняв у Гусятині член Директорії Швець. Він сказав делегації, що наше військо почало успішний наступ на Рівеньському фронті і що Петлюра вирішив якнайшвидше утворити новий уряд, який би не мав нічого спіль-

ного з урядом Остапенка. Але Швець зазначив, що Директорія не може зараз зайнятися цією справою, бо мусить відіхати до Ходорова на нараду з Галицьким урядом в справі порозуміння між галичанами і поляками. З приводу призначення Хомодовського особливим комендантом м. Камянця Швець і керуючий канцелярією Директорії Лотоцький заявили, що вони нічого про це не знають. Коли делегація вийшла від Швеця, Андрієвський дав розпорядження заарештувати делегатів, але завдяки заходам Швеця йому не вдалося цього зробити. Так «гармонійно» працювала тоді найвища влада УНР!

Член Директорії Андрієвський належав до партії самостійників-соціалістів. Ця партія мала прихильників серед деяких груп старшинства і весь час намагалася відсунути Петлюру від проводу в армії і на його місце поставити свою людину. Ще під час перебування Директорії в Проскуріві в Центральному Комітеті УСДРП були відомості, що самостійники-соціалісти мають план встановити, за допомогою Андрієвського і Петрушевича, диктатуру своїй групі, взявши в свої руки військо, фінанси, щляхи та інші важніші галузі державного управління. Це власне був початок того відсепакування Андрієвського та Петрушевича від інших членів Директорії, що потім перейшло у відкриту боротьбу їх та їхніх однодумців проти нового наддніпрянського уряду, як і проти самого Петлюри.

Вислухавши інформації делегації, Комітет на тому ж засіданні вирішив припинити, починаючи від 28. березня, свою діяльність в огляду на те, що головне завдання Комітету щодо охорони порядку в Камянці було виконане. А щодо дальших переговорів з Директорією в справах загально-політичних, то це мали продовжити політичні партії. В такому дусі була ухвалена відовда Комітету до населення, в якій між іншим говорилося:

«Комітет Охорони Республіки в час загальної паніки, коли весь державний апарат і майно Української Республіки були під загрозою нападу всяких темних сил, постановив своєю ціллю припинити безладдя і моральним впливом партійних та громадських організацій встановити спокій, як основу всякого нормального громадського життя . . . Оскільки тривожний настрій, який опанував був громадянством, зник в наслідок того, що на фронті республіканське військо одержало значні успіхи, оскільки звязок між центром та периферією налагодився і безпорадність перших днів евакуації в бігом часу була зовсім усунута, остільки безпосередня потреба в існуванні Комітету Охорони Республіки минула. Комітет виконав своє головне завдання збереження спокою та порядку в момент загального безладдя».

І далі: «Стоючи твердо на своїй основній позиції щодо зміни дотеперішньої урядової політики в напрямі розриву з французьким командуванням і розпочаття в найбільш вигідний для Української Республіки момент переговорів з большевицьким правительством, Комітет вважає, що при даних умовах унормованого державного життя переведення відповідного впливу на правительство мусить перейти знову безпосередньо до рук політичних партій, що стоять на платформі Комітету».

Відозва кінчалася закликом до громадянства і до війська: «заховавути спокій та порядок . . . і ні на ступінь не відходити від виконання своїх обов'язків в цей час, коли від того, чи буде фронт, чи не буде, залежить доля українського народу в сучасному і в будучності».

Ця відозва була прийнята майже одногосно. Лише представник партії соц.-революціонерів Степаненко голосував проти негайної ліквідації Комітету. Він настоював на тому, щоб Комітет залишився для продовження переговорів з Директорією.

Того ж вечора, як відбулося це останнє засідання Комітету, на імя всіх членів Комітету була одержана телеграма від Петлюри. Уникаючи назви Комітету Охорони Республіки, Петлюра заявляє, що «постанову політичних партій з приводу сучасного становища» він вважає наслідком непоінформованости партій щодо загального положення на фронті і взагалі на Україні, тому кликав «не йти наперекір волі народу ні в яке порозуміння в заклятим ворогом». Далі Петлюра вказував на великі зміни в настроях населення щодо большевиків в місцевостях, які були визволені нашою армією, і кликав соціалістичні партії взяти активну участь в державній роботі. Для переговорів в цій справі він просив прислати до нього своїх представників.

Одночасно з одержанням цієї телеграми до прямого дроту були покликані: А. Степаненко для розмови з членом Директорії Макаренком, а я і Романченко для розмови з осаулом Петлюри Крушинським. Предметом розмов були кам'янецькі події.

Макаренко в своїй розмові з Степаненком заявив, що вважає необхідним змінити політику уряду для того, щоб взагалі налагодити нормальну державну працю, а головнo звязатися з українськими масами по той бік фронту. Він казав, що в звязку з нашими успіхами на фронті якраз тепер є доцільно «балакати з московським лицемірним урядом».

Крушинський з доручення Петлюри питав лише про діяльність Комітету Охорони Республіки. Я і Романченко поінформували його про становище в Кам'янці і між іншим зазначили, що з приїздом Хомодовського є небезпека, що дальший спокій в

Кам'янці буде порушений. Крушинський обіцяв, що негайно про все це перекаже Петлюрі⁵⁷).

На другий день після майже тижневої відсутності якихбудь розпоряджень від уряду, міністерства нарешті одержали телеграму від заступника голови ради міністрів Є. Архипенка. Він наказував міністерствам негайно переїздити до Рівного, де, як говорилося в телеграмі, утворено «новий державний центр».

Отже життя в Кам'янці входило в свою колію. Роля Комітету Охорони Республіки була скінчена. Та раптом в Кам'янці почалися нові «події», до яких Комітет не мав ніякого відношення. Почалося з того, що 27. березня, коли «ліквідаційна» відозва Комітету вже розліплювалася на вулицях Кам'янця, на сторінках місцевого органу партії українських соц.-революціонерів «Життя Поділля» з'явився згадуваний наказ Жуківського про «самозванство» Хомодовського. Для нас, членів Комітету, оголошення цього наказу було повною несподіванкою, бо Жуківський, на вимогу Комітету, ще два дні перед тим заявив, що свій наказ він затримав і в пресі його оголошувати не буде. Есери пояснювали надруккування наказу «редакційним недоглядом». Але це пояснення нікого не задовольнило.

Хомодовський зараз же використав цей «недогляд» есерів для того, щоб показати свою «владу». Вночі він оголосив наказ про звільнення Жуківського з посади начальника залогі, після чого заарештував його самого і його поміщика ген. Желехівського. Але на цьому «акція» Хомодовського не скінчилася. На другий день почалися арешти членів ліквідованого Комітету Охорони Республіки. Вже були заарештовані Голубович, Степаненко, Мазепа, Малик та інші, коли до Кам'янця, з доручення Петлюри, приїхав сотник Крушинський. Завдяки його заходам справа з арештами була негайно ліквідована.

Звільняючи мене і Степаненка, Хомодовський сказав, що він ознайомився з справою Комітету Охорони Республіки і переконався, що Комітет не тільки не зробив нічого злочинного, але, навпаки, його робота була дуже корисна для державної справи. Але Голубовича і Жуківського Хомодовський не хотів випустити, казав, що їхня справа «окрема». Погодився звільнити їх лише після того, як я і Степаненко заявили, що беремо їх на свої поруки.

Коли після цього ми всі трое (я, Степаненко і поміщик Хомо-

---

⁵⁷) Між іншим, інформуючи нас про становище на фронті, Крушинський сказав, нібито є чутки, що Жмеринка взята назад бірузульською групою наших військ. З цього видно, що в цей час ні штаб дієвої армії, ні Петлюра ще нічого не знали про те трагічне становище, в якому опинився наш південно-західний фронт (про це буде далі).

довського Захарчук, колишній артист київського народного театру, що фактично переводив всі ці арешти в Кам'янці) пішли до кімнати в готелю «Бель-Вю», в якій находився арештований Жуківський, то я побачив, що він мав дуже переляканий вигляд. В нашій присутності він заявив Хомодовському, що більше втручатися в військові справи в Кам'янці не буде. На це Захарчук йому запально сказав: «Коли б ви надумались ще втручатися, то вам кінець. Я знаю, що ваш наказ був опублікований не випадково».

З короткого діалогу між Жуківським і Захарчуком я зрозумів, що есери поза Комітетом Охорони Республіки планували якусь свою сепаратну акцію, чим і спричинилися до всіх цих несподіваних «ускладнень». Як стояла справа в дійсності, мені невідомо. Але коли ми разом з Степаненком сиділи заарештовані, він мені сказав, що для припинення громадянської війни Директорія повинна скласти свої повноважності. Після цього, на його думку, мав бути створений уряд лише з представників українських угруповань, що стояли на ґрунті радянської влади, тобто з есерів центральної та лівої течії і незалежних соц.-демократів. На жаль, відповідальні представники партії есерів, як і незалежних соц.-демократів, не задумувалися над тим, чи можна було справді утворити в той час на Україні свою власну скільки-будь міцну «радянську владу», маючи до розпорядимости здебільшого таких ідеологів та організаторів українського «радянства», як Голубович, Ткаченко, Жуківський і багато інших.

Поза всім цим Комітет Охорони Республіки не залишився без наслідків. Не вважаючи на своє коротке існування, він розмежував дві доби боротьби 1919 року. Можна сміливо твердити, що в великій мірі під впливом Комітету Охорони Республіки Петлюра нарешті відійшов від правого українського табору і енергійно взявся за творення нового уряду, який би «не мав нічого спільного» з попереднім збанкротованим урядом Остапенка.

РІВЕНСЬКА ДОБА

(Квітень-травень 1919 р.)

VII. СОЦІЯЛІСТИ ВЕРТАЮТЬСЯ ДО ВЛАДИ.

Розмова з Петлюрою в Здовбунові. Новий погляд Петлюри на ситуацію. Катастрофа на південно-західньому фронті. Отаман А. Мельник про становище на північному фронті. Переговори про утворення нового уряду і державна нарада в Рівному. Сформування уряду Б. Мартоса.

Після кам'янецьких подій роз'єднання українських національних сил, що почалося під впливом большевицької фази революції, вступило в нову стадію — затяжної і дуже гострої боротьби між правими українськими групами й революційно настроєним українським табором разом з Петлюрою.

Як я вже зазначав, праві українські групи весь час намагалися усунути Петлюру від керівної ролі в українському проводі. Наслідком цього вже в Винниці, коли Винниченко відійшов від влади, Петлюра не був вибраний головою Директорії. Натомість ухвалено, що члени Директорії на своїх засіданнях головують по черзі⁵⁸⁾. Одночасно для обмеження компетенції Петлюри, як головного отамана, був утворений уряд наказного отамана.

Але розходження між Петлюрою і правими українськими групами особливо загострилися після того, як сталися згадувані події в Кам'янці. Петлюра з його революційним темпераментом не вкладався в рамки того бюрократично-консервативного способу думання, яким визначалися тодішні провідники правих українських груп. Тому, коли Андрієвський разом з урядом Остапенка став на шлях репресій супроти учасників Комітету Охорони Республіки та їх однодумців, Петлюра поступив інакше: він покликав соціалістів до праці в уряді. Петлюра переконався, що події на Україні й зокрема на нашому фронті розвивалися таким тем-

⁵⁸⁾ Постанова про обрання Петлюри головою Директорії була ухвалена значно пізніше, а саме 9. травня 1919 року, коли праві члени Директорії, Андрієвський і Петрушевич, вже майже зовсім відсепарувалися від Петлюри, Макаренка і Швеця.

пом і в такому напрямі, що далі відкладати зміну політики Директорії — це значило б наражати на катастрофу цілу українську справу.

Це був час, коли під впливом революційних подій в багатьох країнах Східної та Центральної Європи, як Німеччина, був. Австрія, був. Чехословаччина та інші, прийшли до великого і навіть рішального впливу на державну політику соціалістичні партії. Боротьбу проти більшовізму вели в той час своїми організованими силами соціалістичні партії. Те саме було й на Україні.

На жаль, українські «буржуазні» групи цього не розуміли. Великий революційний процес вони силкувалися спинити гаслами і програмами, що в той час не мали ніякого ґрунту на Україні. Величезному рухові народніх мас вони хотіли протиставити волю й бажання людей, що жили й думали категоріями нормальних, спокійних часів, і звичайно не могли справитися з тими завданнями, що їх висувало на порядок денний бурхливе революційне життя. Тільки наслідком всього цього незабаром після кам'янецьких подій прийшло до політичних авантур спочатку в Рівному, потім у Чорному Острові і нарешті до тяжкої затижної боротьби між урядом Наддніпрянським і Галицьким у т. зв. Кам'янецьку добу.

На другий день після кам'янецьких подій я і С. Вікул виїхали до Рівного. Феденко й Романченко ще до ліквідації Комітету Охорони Республіки поїхали до Станиславова на конференцію галицької соц.-демократичної партії. Нікому з нас на думку не приходило, що незабаром доля знову перекине всіх нас до невеличкої столиці нашого прегарного Поділля.

Вже в Старо-Костянтинові ми одержали повідомлення через Сиротенка, з яким ми їхали одним потягом, що Петлюра просить до себе в Здовбунів представників соц.-демократів і есерів для переговорів в справі утворення нового уряду. Незабаром на якійсь станції до нас прилучилися: Б. Мартос, що їхав із Станиславова на запрошення Петлюри, і О. Жуківський, який ще перед нами виїхав із Кам'янця з доповіддю до Петлюри в справі кам'янецьких подій.

Першого квітня рано ми були вже в Здовбунові. Петлюра, очевидно, нас ждав, бо зараз же прийняв Сиротенка, а потім Мартоса, Вікула і мене, як представників соц.-дем. партії. В розмові з нами Петлюра ні словом не згадав про кам'янецькі події. Сказав тільки, що ця історія йому вже відома. Взагалі він був настроений зовсім інакше, ніж коли ми говорили з ним у Жмеринці, а потім у Проскурові в справі зміни політики Директорії. Вже з перших

слів Петлюри було видко, що він вирішив негайно взятися за реорганізацію уряду.

Що маємо робити з Україною? — так почав він свою розмову з нами. Становище наше тяжке. Я далі так не можу. Ми товчемося на місці й нічого не робимо. Треба сьогодні—завтра знайти вихід, а то буде пізно. Фронт не може існувати без тилу, а тил у нас неорганізований. Тим часом є великий ґрунт для праці. Настрій в масах змінився на нашу користь. Для мене самого є несподіванкою, що при всій нашій неорганізованості ми успішно наступаємо проти большевиків. Тепер, продовжував Петлюра, по суті йде генеральний бій. Чим він скінчиться, не знаю. Противник перекидає сили з фронту на фронт. Це показує, що сили у большевиків вичерпані. Всі інформації з того боку говорять про те, що московські окупанти тратять під собою ґрунт. Але на український большевизм, продовжував Петлюра, я також не дивлюся, як на якийсь загальний лік. Вважаю, що між нами і українськими большевиками повинно утворитись щось середнє. Який вихід із ситуації? Насамперед треба почати з Директорії й змінити її склад. Директорія нині — мертвий труп. Андрієвський і Швець повинні вийти, а замість них треба дати Мартоса, Ковалевського⁵⁹), можна ще самостійника Макаренка. Справа уряду — річ другорядна. Лише не повинно в ньому бути ні Шаповалів⁶⁰), людей без горизонту, ні Чижевських, вже зовсім не сєрйозних.

Говорив Петлюра довго і з великим піднесенням. Дуже нападав на Директорію й уряд Остапенка. Казав, що це просвітяни, які вміють тільки скаржитися та зітхати. В кінці розказав нам, як селяни в розмові з ним в якомусь селі на Воліні заявили: «Та нехай уже буде тая Україна, однаково немає порядку».

Отже справу персональних змін в Директорії Петлюра порушив сам. Ми йшли до нього, покищо не маючи на увазі ніяких пропозицій щодо Директорії. Тому, вислухавши Петлюру, ми заявили, що думку про реорганізацію Директорії вітаємо, але вважаємо, що в даний момент найважливіше завдання це — змінити дотеперішню політику Директорії. Інакше, казали ми, не вдасться притягти ширших українських мас до нашої боротьби. В кінці я прочитав приготований нами проєкт нового уряду, в якому прем'єром намічався М. Порш, міністром земельних справ М. Ковалевський, народного господарства Б. Мартос, судівництва А. Лівницький і т. д. Петлюра на все годився. Завважив лише,

⁵⁹) Петлюра мав тут на увазі Миколу Ковалевського, колишнього міністра земельних справ за часів Центральної Ради.

⁶⁰) Мова йшла про Олександра Шаповала, тодішнього військового міністра в уряді Остапенка.

що Порша в Берліна не так легко дістати. Тому замість Порша він запропонував на прем'єра кандидатуру Мартоса. Коли на це Мартос заявив, чи не краще було б взяти в прем'єри А. Степаненка, Петлюра рішуче заявив: «Аркадій Степаненко добра людина, але він — наївний чоловік».

Ми умовилися в Петлюрою, що про всі ці справи докладніше поговоримо з ним після того, як в Кам'янця прийдуть представники українських есерів.

В своїй розмові з нами Петлюра нічого не сказав про нові події на південно-західньому фронті, які очевидно й примусили його поспішити в реорганізацію уряду. Тим часом ці події були дуже сумні. Вони свідчили про те, що в нашій дотеперішній політиці й стратегії було дійсно не все гаразд. Про те, що сталося на південно-західньому фронті, ми довідалися того ж дня через Сиротенка від штабу дієвої армії, що находився тоді з Здобунові. Як оповідав Сиротенко, південно-західнього фронту вже не було. Нібито на станції Валпярці утворився Революційний Комітет в складі 5 отаманів і 10-ти полковників на чолі з отаманом Волохом і з начальником штабу полк. Воскобойниковим. Цей комітет на свою руку оголосив совітські гасла і почав мирові переговори з большевицьким урядом.

Інформуючи нас про це, Сиротенко сказав, що штаб дієвої армії дуже занепокоєний цією подією. Вважає, що становище на фронті Житомир-Бердичів тепер стало дуже небезпечне, і при несприятливих умовах наш північний фронт може бути швидко зліквідований. Серед військових, додав він, переважає думка, що єдиний вихід — це порозуміння з лівими українцями по той бік фронту.

Відомості про катастрофу на південно-західньому фронті були для нас громом з ясного неба. Аджеж цей фронт — це майже половина цілої нашої армії. Крім інших частин, там находився Запорізький корпус з його численними людськими кадрами і величезним військовим майном. Було ясно, що Петлюра спізнився в реорганізацію уряду. Взаявся за це вже тоді, коли фронт почав розпадатися, шукаючи «самотужки» виходу в той сліпій вулиці, в яку завела цілу нашу справу наївна віра уряду й Директорії в допомогу французького командування в Одесі. Два тижні тому ще можна було врятувати праве крило нашого фронту, коли б уряд і командування перестали вірити в антантську допомогу та відтягнули свої війська в напрямі на Галичину. Тепер залишалось рятувати те, що збереглося на північному фронті.

Збентежені відомостями про катастрофу на південно-західньому фронті, Мартос, Вікул і я звернулися до начальника штабу

дієвої армії отам. А. Мельника з просьбою поінформувати нас про становище на фронті взагалі. Наслідки цієї розмови були для нас несподівані. Від от. Мельника ми довідалися про нові факти, які ще в більшій мірі доповнювали невідрадно картину дійсного становища на фронті. Цікаво, що Петлюра й про ці факти промовчав підчас своєї розмови з нами. Як я вже зазначав, в своїй телеграмі до членів Комітету Охорони Республіки в Кам'янці він указував на той факт, що населення з ентузіазмом зустрічає нашу армію в місцевостях, звільнених від большевиків. Але це була одна сторона становища на нашому Волинському фронті. Про другу сторону ми довідалися від от. Мельника. В довшій розмові з нами він оповів нам, що план штабу дієвої армії розбити большевиків з двох боків не вдався. Причина того — загальні несприятливі умови, а головне те, що не стало правого крила нашої армії. Тепер на фронті рівновага. Нам бракує, казав він, якихось двох тисяч добрих вояків, щоб цю рівновагу зрушити на нашу користь. Була надія на Галицький уряд, але він не може нам дати ані одного вояка, бо зайнятий боротьбою з поляками.

Далі от. Мельник казав, що наше становище на фронті просто трагічне. Большевики кинули проти нас на Волинському фронті свої найкращі частини місцевого формування. Наприклад, Тарашанська дивізія⁶¹⁾, що складається переважно з українців. Це деморалізує впливає на наших вояків. Багато з них просто втікає з фронту. Фактично йде боротьба в середині самого українського народу. Воюють ліві українці проти тих, які по цей бік фронту. Через це посилаємо на фронт 5 тисяч козаків, а їх доходить туди лише кілька сотень. Козаки не хочуть битися проти своїх братів-українців. Виходить так, начебто ми тут провадимо боротьбу не за українську справу, а за уряд Директорії, який втратив популярність в народніх масах.

На наше запитання, який вихід бачить він для усунення цього ненормального становища, Мельник сказав: «Ми, військові, вважаємо, що треба порозумітися з лівими українцями по той бік фронту. Тільки тоді зможемо організувати свої безздатні військові сили для боротьби проти большевиків». Приблизно в такому ж дусі в розмові з нами висловився про становище на фронті і Василь Тютюнник, що в той час був помічником начальника штабу дієвої армії. Від нього ми довідалися, що штаб дієвої армії, рахуючись з ситуацією на фронті, вимагав від Петлюри: «в 24 години закликати соціялістів до уряду».

⁶¹⁾ Під такою назвою фігурувала в той час проти нашого фронту згадана мною т. зв. перша повстанська дивізія, що її большевики сформували ще влітку 1918 р. для наступу на Україну.

Отже ситуація на фронті була така, що ні хвилини не можна було чекати з переведенням в життя тих заходів, що їх нарешті розпочав Петлюра. Тільки рішучим зворотом української політики в напрямі певного контакту з революційно настроєними українськими масами по той бік фронту можна було знайти вихід для зміцнення наших сил в боротьбі проти большевиків. З членів Директорії, крім Петлюри, це розумів також А. Макаренко. Швець довгий час вагався і не знав, як поступити. Два інші члени Директорії, Андрівський і Петрушевич, разом з урядом Остапенка продовжували стояти на тому, що, мовляв, все гаразд, і ніяких змін не треба робити.

Наведу приклад того цілком іншого підходу до справи, який тоді відділяв Петлюру від правого українського табору. Здається, на другий день після нашої розмови з Петлюрою, на станцію Здовбунів приїхали з Галичини П. Феденко та І. Романченко. Як виявилось, вони до Станиславова не доїхали. В Гусятині, з наказу уряду Остапенка, їх було заарештовано, як членів Комітету Охорони Республіки (хоч Феденко до складу Комітету не входив), і під військовою охороною відправлено через Здовбунів до Рівного. Коли ж вони приїхали до Здовбунова, їх негайно було звільнено з-під арешту, а рівночасно Петлюра покликав до себе Романченка і в розмові з ним заявив: «Утворення соціалістичного уряду — завдання моменту. Я буду воювати, а ви, партії, управляйте».

Так під впливом нових обставин Петлюра, хоч і з запізненням, але змінив свій погляд на ситуацію. В цей час про остаточну долю французького десанту в Одесі ще не було нічого відомо. Таким чином своє рішення щодо нової політичної лінії Петлюра прийняв виключно під впливом кам'янецьких подій і загального катастрофічного становища на фронті.

> Тим часом в Здовбунові стало відомо, що на фронті під Мозирем ціла большевицька російська дивізія під командою Стренгірова перейшла на наш бік з 35 гарматами та іншим військовим майном. Потім з'ясувалося, що цей перехід совітських частин на наш бік мав лише епізодичний характер і загальної ситуації на нашому фронті не змінив, бо большевики швидко заповнили цей прорив новими, більш бовздатними силами. Але пригадую, тоді в Здовбунові цей перехід совітських військ на наш бік був прийнятний багатьма українцями, як ознака неминучого упадку російських большевиків на Україні. Сам Петлюра, не вважаючи на катастрофу на південно-західньому фронті, почав вірити в успішне закінчення нашого наступу на Київ. З цією вірою в успіх нашої справи 3 квітня я з Мартосом і Вікулом приїхали до Рівного.

Чим пояснювались перші успіхи українського війська на Волинському фронті, про це скажу пізніше. Важно те, що ні штаб дієвої армії, ні наші політичні партії в той час не мали докладніших даних про дійсне становище на большевицькому фронті. Тому під впливом успішного наступу нашого війська всім здавалося, що це вже прийшов кінець большевицькому пануванню на Україні.

На якийсь час Рівне стало центром українського політичного життя. Всі евакуовані центральні державні установи в Кам'янці переїхали сюди. З членів уряду переїхала лише невелика частина на чолі з заступником прем'єра І. Феценком-Чопівським. До нового осідку уряду не явилися ані міністр внутрішніх справ Г. Чижевський, ані керуючий міністерством фінансів Кривецький. Не було також Остапенка, Мацівича і міністра військових справ О. Шаповала. Петлюра, очевидно, вже не рахувався в урядом Остапенка. Принаймні, на другий день по нашому приїзді до Рівного член Директорії Макаренко, без відома Феценка-Чопівського, доручив А. Лівіцькому вступити до виконання обов'язків міністра внутрішніх справ, а Б. Мартосові — обов'язків міністра фінансів.

Серед представників правих українських груп, що зіхалися до Рівного, панувало незадоволення Петлюрою. В протигагу його заходам щодо реорганізації уряду, самостійники-соціалісти провадили агітацію за передачу Петрушевичеві головування в Директорії, а отам. Оскілкові, своєму однодумцеві, що командував Північною групою, обов'язків головнокомандуючого українською армією. Як на мотиви цього, указувалось на те, що, мовляв, Петлюра, як людина некомпетентна в військових справах, головним чином завинив невдачі на українському фронті. Рівенський фронт, казали вони, зберігся тільки тому, що Північною групою командував от. Оскілко, який, мовляв, не дуже прислухався до наказів головного командування, а робив так, як сам вважав за потрібне. Той факт, що з цілого українського фронту фактично залишився лише північний з групою от. Оскілка і що до Рівного переїхав цілий державний центр, надавичайно заламорочив голову як самому Оскілкові, так і його однодумцям. Самостійники-соціалісти відверто займалися звеличуванням Оскілка, називаючи його «молодим українським орлом», на якого, мовляв, з подякою і надією дивиться ціла Україна і т. д.

Звичайно, все це доходило до Петлюри й примушувало його тим більше спішити з утворенням нового уряду. Тому слідом за нами він другого дня також приїхав до Рівного. Якраз з Ка-

мянця прибули представники есерів: А. Степаненко, І. Лизанівський, В. Голубович. Петлюра негайно покликав їх до себе, а також представників від українських соц.-демократів: І. Мазепу і І. Романченка.

Говорив з нами Петлюра приблизно в такому ж дусі, як два дні перед тим в Здобунові: «Треба, казав він, доповнити Директорію новими людьми і негайно утворити уряд з участю соціалістів». Нове в його словах було лише те, що він радив нам при наміченні кандидатів до уряду та Директорії не ігнорувати самостійників-соціалістів. Він указував на те, що самостійники мають силу і що серед повстанських отаманів переважно фігурують есери або самостійники.

Взагалі підчас цієї розмови Петлюра був настроєний дуже оптимістично. Він не ховав своєї надії на скорий поворот до Києва. Коли б, казав він, не Шаповал (мова йшла тут про Олександра Шаповала), який нас зарізав, ми були б уже під Києвом і в Бердичеві не стояли б. Йому було доручено організувати три бригади, а він захопився іншою справою, а цього не зробив. Та я вірю, що ми переможемо. Після заняття Києва, продовжував Петлюра, міністерства зонайменше перший місяць туди не будуть допущені. Там треба буде зробити чистку. Ніяких ексцесів не допустимо. Для боротьби з отаманською сваволею організуємо добру міліцію.

Трудового Конгресу, казав далі Петлюра, покищо не будемо скликати. Хай населення спочатку виявить свою волю працею в трудових радах на місцях. Боже борони, якщо трудові ради почнуть нищити земства (місцеві самоврядування, обрані в 1917 р. на основі загального виборчого права — І. М.). Порозуміння з лівими українцями буде залежати від того, яку вони матимуть силу і яка буде їхня поведінка супроти нас при нашому вступі до Києва. Якщо вони будуть на нас стріляти, казав він, тоді й ми їх оголосимо поза законом.

Пригадую, як цей оптимізм Петлюри передавався всім нам. Кожний з нас починав вірити, що російські большевики вже довго не вдержаться на Україні.

Після розмови з Петлюрою відбулася нарада представників соц.-демократів і соц.-революціонерів для того, щоб дати відповідь на пропозицію Петлюри. Від есерів на нараді були ті самі представники, що й при розмові з Петлюрою. Від соц.-демократів, крім мене та Романченка, брали участь С. Вікул, П. Феденко, Б. Мартос і А. Ливицький. Есери на цій нараді заявили, що вони стоять за цілковите скасування Директорії, як зверхньої влади. Вони казали, що вливання нового вина до старих міхів справи не змі-

пиль і що новий уряд без скасування Директорії однаково буде позбавлений можливости провадити якубудь творчу працю. Це була давня позиція есерів, на якій вони стояли, починаючи з Києва. Але есери бачили, що в армії й серед ширшого українського громадянства ця їхня позиція не зустрічала симпатій. Тому вони йшли до здійснення своїх планів шляхом компромісів. Цим пояснюється, що підчас різних відповідальних нарад з представниками с.-д. партії есери протягом 1919 року не один раз починали свої розмови з цієї самої вимоги, але майже завжди кінчали тим, що годилися на те чи інше компромісове рішення. Так було й тепер.

Соц.-демократи висловилися проти домагання есерів щодо скасування Директорії. Вони указували на те, що за кордоном, де вже знали про існування Директорії, вістки про її ліквідацію мали б шкідливі наслідки для української справи. А щодо негативних впливів Директорії, то соц.-демократи пропонували встановити певну конституцію, на підставі якої б регулювалися відносини між урядом і Директорією. На це есери спочатку заявили, що ця справа у них ще не вирішена і що взагалі вони не можуть її самі вирішити, бо більшість членів Центр. Комітету їхньої партії знаходиться за фронтом, а вони тут перебувають лише як емісари Ц. Комітету своєї партії. Але в кінці погодилися на тому, що з Директорії повинні вийти Андрієвський і Швець, а Макаренко залишитися як безпартійний. По всіх інших питаннях також було досягнуто порозуміння.

Умови створення нового уряду були тут же сформульовані на письмі й підписані представниками обох партій. Головні точки цих умов були такі:

Директорія надалі складається з Петлюри, Макаренка і по одному представникові від Галичини, УПСР та УСДРП. Директорія затверджує закони тільки після ухвали їх радою міністрів та репрезентує Українську Народню Республіку назовні, при чому всі відповідні акти підписуються міністром закордонних справ. Для Директорії встановлюється певна сума річно з державних грошей, по згоді з радою міністрів. Члени Директорії видають свої розпорядження тільки через відповідні міністерства. Всі члени Директорії рівноправні, повноправний кворум складається з 3-х членів.

В справах внутрішньої політики новий уряд мав завдання: припинити внутрішню міжгромадянську війну на Україні, забезпечити легальну діяльність всіх політичних партій, які не виступають проти незалежності Української Народньої Республіки, і негайно організувати трудові ради на місцях.

В справі зовнішньої політики новий уряд мав якнайскорше замиритися з СРСР, при чому переговори з Росією, як і з іншими державами, мали провадитися на умовах: визнання самостійності Української Народної Республіки, невтручання у внутрішні справи республіки і виведення чужих військ з території України. В тому випадку, коли б договір з французьким командуванням в Одесі був уже підписаний уповноваженими попереднього уряду, то він затверджується Директорією тільки за згодою нової ради міністрів.

Як бачимо, перша частина цих умов торкалася майже виключно питань конституційного порядку. Як я вже зазначав, Трудовий Конгрес не встиг свого часу ухвалити докладнішої конституції, яка б регулювала взаємовідносини між урядом і Директорією. Це було причиною постійних непорозумінь та конфліктів між Директорією й урядом через втручання членів Директорії в справи поодиноких міністерств. Тому, намічаючи план діяльності нового уряду, соціалістичні партії вважали необхідним в першу чергу звернути увагу на цей внутрішньо-організаційний дефект нашого державного центру.

Щодо політичної програми нового уряду, то, з огляду на дуже непевне становище на фронті, справа переговорів з більшовиками була знята з ближчого порядку денного. В цей час вже майже ціла Україна находилася під владою більшовиків. Коли не рахувати Кам'янець та Проскурова, що незабаром (в середині квітня) були теж зайняті більшовиками, то фактично під владою Директорії залишалось лише кілька повітів на Волині. В цих умовах мирові переговори з російським совітським правительством були визнані за несвоєчасні. Майже без дискусій ухвалено, що переговори з більшовиками можуть мати рацію лише в умовах певних успіхів на нашому фронті. Окрема постанова щодо переговорів уряду Остапенка з французьким командуванням була прийнята тому, що в той час в Рівному ще не було нічого відомо про наслідки останньої подорожі Остапенка і Мацівича до Одеси.

На другий день після спільної наради з есерами я і Лизанівський, з доручення своїх партій, були у Петлюри з цими умовами. Петлюра ці умови прийняв, лише вніс деякі незначні зміни, на які ми дали свою згоду. Так, напр., в розділі про зовнішню політику він пропонував головну тезу формулювати не як замирення з СРСР, а взагалі з усіма державами, що тоді з нами вели війну.

В дальшій розмові з нами Петлюра радив, щоб соціалістичні партії порозумілися в усіх цих справах з членами комісії Трудового Конгресу і щоб дали згоду на вступ до Директорії пред-

ставника від партії самостійників-соціалістів. Видно було, що ця справа його дуже турбувала.

— На чому основана ваша позиція щодо самостійників-соціалістів? — питав він нас. На мій погляд, без участі самостійників порушується та консолідація українських сил, що утворилася підчас протигетьманського повстання. Без участі самостійників-соціалістів в уряді неминуча гостра внутрішня боротьба, будемо мати нові змови і т. д.

Відповідаючи Петлюрі, ми сказали, що комісіям Трудового Конгресу не надаємо значіння; вони — не законодавні органи, а крім того з 27 членів цих комісій приїхало до Рівного всього вісім, решта відійшла зовсім від праці в комісіях. Але ми сказали, що нічого не маємо проти того, щоб Директорія, з уваги на вагу моменту, скликала державну нараду з участю тих членів комісії Трудового Конгресу, що були в Рівному. Щодо партії самостійників, ми повторили Петлюрі мотиви, які були висловлені в приводу цього на вчорашній спільній нараді представників обох партій. Ми сказали, що за останні два місяці самостійники-соціалісти своєю безвідповідальною політикою сильно себе дискредитували і втратили вплив серед війська. Різні авантюристські отамани знаходили і знаходять собі підтримку головню серед самостійників. Тому участь самостійників у Директорії, казали ми, була б рівнозначна продовженню старих порядків і напевно утруднила б справу порозуміння з лівими українцями по той бік фронту.

Петлюра більше не настоював на своєму. Сказав лише: «Не забувайте, що Директорія ще формально існує. Я мушу порозумітися з іншими членами Директорії. Не знаю, як вони поставляться до ваших умов».

Нема сумніву, що коли б Петлюра рішуче настоював на участі самостійників у Директорії, то його пропозиція була б прийнята, бо ця справа в той час не належала до найважливіших. Але видно було, що Петлюра сам вагався і не знав, яке рішення прийняти. Аджеж йому було відомо, що саме в той час самостійники, з відома членів Галицького уряду, працювали проти нього з метою встановлення диктатури своєї групи як в Директорії, так і в війську.

Під впливом нашої розмови з Петлюрою того ж дня (5. квітня) ввечері Директорія скликала державну нараду з участю представників українських політичних партій і членів Трудового Конгресу. Нарада відбулася під головуванням Петлюри в залізничній початковій школі біля станції. З Директорії, крім Петлюри, були Макаренко й Андрієвський. З членів уряду ніхто не прийшов.

Відкриваючи збори, Петлюра зазначив, що це нарада всіх живих і відповідальних сил українського народу. Правда, нас тут небагато, говорив він, але сили наші зростають. Ніяке насильство з боку московських окупантів не зможе припинити відродження українського народу. Під впливом грабницької політики російських большевиків в українських масах почався перелом на нашу користь. Але все ж таки серед наших вояків ще немає твердого настрою. Причини цього — неорганізований тил. Нам бракує апаратів влади на місцях. Тому в масі немає твердої віри в нашу справу.

В цей відповідальний момент, продовжував Петлюра, маємо один вихід: консолідувати всі творчі українські сили. Мусимо намітити таку політичну лінію, яка б допомогла нам повести за собою ті маси, що почали повстання проти большевиків. Коли цього не зробимо, катастрофа неминуча.

Після Петлюри говорив Романченко від імени соц.-демократів і соц.-революціонерів. Він зазначив, що вихід соціалістів з уряду мав дуже недобрі наслідки для української справи. За час існування Остапенкового уряду українська боротьба дійшла до страшного стану. Тепер у нас все виглядає гірше, ніж було перед тим: втрачений авторитет уряду, зруйнована армія й навіть дискредитована сама українська ідея в очах українського народу. Хто в цьому винний? Насамперед політика сліпої орієнтації на одеську Антанту. Винні також самостійники-соціалісти, що своєю вузько-груповою політикою сприяли розцвіту отаманщини на фронті і в тилу. Щоб знайти вихід із ситуації, мусимо змінити уряд і почати працювати для відбудови власних українських сил.

Відповідав Романченкові член Директорії Андрієвський. Він зазначив, що соціалісти вийшли з уряду з огляду на потребу порозуміння з Антантою. Він не погоджувався з тим, ніби це вина правих груп, що український центр докотився до Рівного. Ми, казав він, переговорюючи з Антантою, не кидаємося в її обійми. Ми проти втручання чужинців у наші внутрішні справи і проти допомоги нам людською силою. Вихід із положення Андрієвський бачив у продовженні переговорів з Антантою і в об'єднанні українських сил.

Від комісії Трудового Конгресу говорив Шимонович. Він заявив, що закордонна політика Директорії повинна залишитися незмінною. В тому ж дусі промовляли: О. Ковалевський від нар.-республіканців, М. Корчинський від соц.-федералістів і О. Марченко від самостійників-соціалістів. Всі вони були проти зміни уряду та його політики. Ми боїмося, казали вони, що з утворенням нового уряду може прийти до розриву з Антантою. Тому

треба, щоб уряд Остапенка довів переговори з Антантою до кінця. Про справи внутрішнього характеру, на які звернув увагу в своїй промові Петлюра, вони навіть не згадали. Все у них зводилось до надії на Антанту.

Заявами представників правих груп промови скінчилися. Відповідуючи оборонцям уряду Остапенка, Петлюра в своїй кінцевій промові заявив, що новому урядові доведеться працювати в умовах надзвичайно тяжких і складних. Не забуваймо, казав він, що за фронтом тепер проти російських большевиків йдуть майже об'єднаним фронтом всі українські партії. А хіба у нас тут має яканебудь партія сили для того, щоб монополювати нашу боротьбою?

Про міжнародне положення Петлюра зазначив, що становище наше тяжке. Всі наші зусилля вступити в торговельні зносини в закордоном скінчилися нічим. Антанта до закінчення з нами переговорів також ніякої допомоги не обіцяє. Тому, казав він, я крізь пальці дивлюся на можливі умови нашого порозуміння з Антантою. Хай собі там Остапенко з Маціввичем підписують який хочуть договір. Ми його використаємо, і ніщо не зможе вдержати нас від боротьби за незалежну Україну.

Закінчив Петлюра закликом до об'єднання. Я бачу, казав він, тут і там за фронтом великий матеріал для будівництва України. Тепер ситуація така, що хоч на якийсь місяць мусимо піти об'єднаним фронтом проти спільного ворога.

Останнім промовляв член Директорії Макаренко. В протилежність до Петлюри, який говорив загальною, Макаренко поставив «точки над ї». Він заявив, що хоч переговори з Антантою треба довести до кінця, але не можна відкладати утворення соціалістичного уряду. Коли у Винниці, казав він, соціалісти в інтересах державних самі вийшли з уряду, то тепер в тих же загальних інтересах повинні це зробити праві українські групи і не чіплятися за владу. Я не боюся, заявляв він, повороту соціалістичних партій до уряду. Вони не стоять за совіти. Тепер іде мова про встановлення того порядку, який був намічений Трудовим Конгресом: Директорія вгорі, на місцях трудові ради.

Закінчуючи збори, Петлюра, за згодою присутніх, висловив бажання, щоб представники партій і комісії Трудового Конгресу зійшлися ще раз на свою тіснішу нараду для порозуміння в порушених справах.

В той самий день, як відбулася державна нарада, до Рівного вернувся уповноважений соц.-дем. партії Ю. Чубук, урядовець культурно-освітнього відділу при штабі армії, якого ми деле-

гували до Жмеринки ще в Здовбунові, щоб дістати певніші інформації про події на південно-західньому фронті. Відомості, які він привіз, ще більше підтвердили наше переконання в тому, що праве крило нашої армії стало жертвою нещасливої політики Директорії. Інформації Чубука були такі:

Після того, як Жмеринка була захоплена (19. березня) більшовиками, наші південні частини (Східній фронт під командою от. Колодія, Запорізький корпус під командою от. Волоха, Південна група от. Янова і Запорізька Січ от. Божка) опинилися відрізані від решти української армії. Згідно з наказом штабу дієвої армії, це військо під загальним командуванням от. Колодія мало відступати на південь, піддержуючи зв'язок з французьким командуванням в Одесі.

Але швидко більшовики захопили Бар, потім Могилів. Зв'язок між штабом Колодія, який знаходився на ст. Вапнярці, і штабом дієвої армії був перерваний. Невідомо ким були поширені чутки, що немов би Директорія й уряд прийняли совітські гасла. Цю ситуацію використали прихильники совітської влади, яких було досить багато, особливо в Запорізькому корпусі. Наслідком цього 21. березня (тобто майже одночасно з утворенням Комітету Охорони Республіки в Кам'янці — І. М.) Запорізьким корпусом був оголошений універсал за підписом отаманів: Волоха, Поджія, Данченка і Волощенка. В універсалі говорилося за совіти і проти Директорії⁶²).

На другий день там таки в Вапнярці утворився (23. березня) «Революційний Комітет південно-західнього фронту України» з участю комуністів, лівих есерів і представників від військових частин.

В порозумінні з командуючими окремих груп Революційний Комітет усунув Колодія і начальника його штабу полк. Мишківського, а замість них призначив командуючим фронтом от. Волоха і начальником штабу полк. Воскобойникова. Причина цих змін була та, що Колодій і Мишківський стояли за союз з французьким командуванням в Одесі, тоді як в війську панували настрої проти цього. Одночасно Ревком почав телеграфічно мирові переговори з урядом Раковського. Було заключено перемир'я і на фронт вислано делегацію для дальших переговорів з більшовиками. Але більшовики перемир'я зірвали й з обох крил перейшли в наступ проти нашого війська. Почався панічний відступ. Частина наших вояків, як напр. 3-й Гайдамацький полк та інші здалися добровільно більшовикам, а багато козаків за-

⁶²) Повний текст цього універсалу див. в книзі М. Омеляновича-Павленка «Зимовий Похід», Каліш 1934, стор. 30.

хоплено в полон. Решта нашого війська, дезорієнтованого і нездатного до боїв, примушена була відступити на південь, де вживас заходів для переходу на територію Румунії⁶³).

Закінчуючи свої інформації, Чубук додав, що в Жмеринці стоять большевицькі частини переважно з китайців і лагшів і що після ліквідації нашого південно-західнього фронту головні сили большевиків кинуті на Бердичів⁶⁴).

Під вражінням інформацій Чубука прийшов я на другий день (6. квітня) на «тіснішу» нараду представників політичних партій і членів Трудового Конгресу. Було ясно, що південно-західній фронт перестав існувати в наслідок невдалої політики Директорії. Щоб урятувати решту української армії, очевидно, треба було рішуче пірвати з політикою уряду Остапенка. В дусі цих думок я рішив говорити на міжпартійній нараді.

Нарада відбулася в тому самому помешканні під головуванням члена Директорії А. Макаренка. Спочатку вона мала характер взаємних інформацій. Одні з учасників наради ставили запитання, інші їм відповідали. І тут не обійшлося без комічних інцидентів. Напр., самостійник О. Макаренко запитав есерів, чи правда, що вони стоять за совіти й проти Директорії. На це Степаненко, який вчора ще на спільній нараді з соц.-демократами домагався цілковитого скасування Директорії, заявив: «Ми ніколи не стояли й не стоїмо за совітську владу. Ми за колективну владу, за Директорію, за Трудовий Конгрес». Це була улюблена «тактика» Степаненка — одному говорити одне, а іншому — щось зовсім протилежне. Звичайно, така «дипломатія» викликала лише недовіра до партії есерів, в яких Степаненко був тоді одним із впливовіших провідників.

⁶³) Як відомо, тільки 16 квітня 1919 р., після довгих переговорів в румунами, частини південно-західнього фронту перейшли через бендерський міст, в районі Тирасполя, на румунський беріг Дністра. Цей перехід дорого обійшовся для української армії. Тоді румуни забрали від нашого війська, всупереч підписаним з ними умовам, 80 гармат, 700 кулеметів, 15.000 рушниць, 7 мільйонів набоїв до них, 34.000 гарматних набоїв, а також багато іншого військового майна, якого ніколи вже нам не вернули. Замість переходу до Румунії командування фронту мало ще інший план: прорватися вздовж Дністра в напрямі на Камянець для зєднання з рештою українського війська. Але через брак обозу і небездатність армії цей план був відкинтий.

⁶⁴) Вапнярські події ще мало освітлені в нашій мемуаристичній літературі. Перший В. Кедровський в своїх спогадах в американській «Свободі» за 1929 рік подав відомості, які він ще в 1919 р. одержав від полк. Решке, що був начальником оперативного відділу в штабі східнього фронту. Тепер про ці події знаходимо спогади полк. Д. Антончука в збірнику «За державність» (Варшава 1939, кн. 9). Хоч твердження цих авторів в дечому розходяться, але в цілому вони не суперечать тим інформаціям, які привіз нам тоді з Жмеринки Ю. Чубук.

Нарада починала перетворюватися в безвідповідальну балаканину. Я попросив слова і почав говорити про те, в чому власне ми повинні порозумітися між собою. Я сказав, що у своїх рішеннях ми мусимо виходити з актуальних потреб моменту. А момент рішуче вимагає від нас політики в напрямі поширення бази нашої боротьби. Всі відомості з фронту, казав я, указують на те, що без навязання контакту з лівими українськими угрупованнями по той бік фронту нам не уникнути катастрофи. Наш південно-західний фронт став жертвою совітофільських настроїв в українських масах. Чи ж можемо ми заплющувати очі перед цим фактом? Так само мусимо признати, що надії на допомогу Антанти — марні надії. Замість того, щоб жити ілюзіями, мусимо вжити заходів для мобілізації власних українських сил. Треба приєднати до себе ті українські маси, які вже починають повстання проти російських большевиків. Але як це зробити? Чи ж може теперішній уряд навязати контакт з лівими українськими групами по той бік фронту? Очевидно, ні. А коли так, то хочемо ми цього чи не хочемо, але утворення нового уряду і відповідна зміна політики — це категорична вимога часу. Хіба це не ясно? Хіба над цим треба ще дебатовати? Ми переконані, казав я від імени присутніх на нараді соціалістів, що в теперішніх обставинах тільки соціалістичний уряд може активізувати ширші українські маси на боротьбу за незалежну Україну. Так не перешкоджайте ж нам сьогодні виконати свій національний обов'язок, як ми не перешкоджали вам у Винниці, коли наші представники в інтересах загально-національних добровільно вийшли з уряду й Директорії.

Моя промова зробила вражіння на частину присутніх. Але представники правих груп продовжували стояти на своєму. Унікаючи оцінки ситуації по суті, вони повторювали свої вчорашні заяви, що, мовляв, все гаразд, і ніяких змін в уряді не треба робити. Самостійник О. Макаренко, відповідаючи на мою промову, заявив:

«Ми згоджуємося на все, за владу не чіпляємося. Ми готові й на совітську владу, аби вона була українська. Але ми боїмося наслідків. Боїмося, що це пошкодить згоді в Антантою. Ми довіряємо Головному Отаманові, але вважаємо, що зміна уряду не на часі. Без допомоги Антанти не бачимо виходу».

Ще яскравіше про ці «надії на Антанту» висловився О. Ковалевський. Захищаючи політику уряду Остапенка, він під оплески представників правих груп заявив, що «пульс української державности б'ється в Одесі».⁶⁵⁾

⁶⁵⁾ Лише пізніше провідники народньо-республіканської партії, від імени якої тоді виступав О. Ковалевський, зрозуміли, що їх надії на Антанту

Так говорили представники правих груп в той самий день, коли їхня «спасителька» Антанта вже втікала на кораблях з бережжя Чорного моря, а в самій Одесі «бився пульс», але не української державности, а большевицької Москви.

Звичайно ми в Рівному довідалися про це лише пізніше. Але той факт, що праві групи все ще вперто трималися своїх надій на допомогу Антанти, показував, що з ними ніякого ширшого національного фронту в той час не можна було створити. Тимто ця друга рівенська нарада скінчилася також нічим. Вона зайвий раз переконала українських соціялістів, що треба негайно братися до праці самим та організувати новий уряд без огляду на настрої українських правих кол.

Рівенська нарада була останньою з числа тих, що скликала Директорія в добу після евакуації Києва. Слідуючу державну нараду було скликано вже аж восени 1919 року в Кам'янці. Причина була та, що український фронт увесь час находився в дуже критичному стані, а з другого боку праві українські групи, починаючи з Рівного, стали на шлях непримирної боротьби проти нового уряду, як і самого Петлюри. Нарешті комісії Трудового Конгресу майже зовсім розפורшилися і втратили своє політичне значіння.

Після того, як рівенська державна нарада не дала ніяких позитивних наслідків для порозуміння з правим українським табором, того ж дня для остаточного вирішення справи до Петлюри від соціялістичних партій були делеговані: Степаненко, Лизанівський, Мазепа і Романченко. Крім Петлюри на цій нараді був також член Директорії А. Макаренко. Швець приїхав із Станиславова до Рівного вже тоді, коли новий уряд розпочав свою працю. Розмова з Петлюрою та Макаренко була коротка й закінчилася повним порозумінням. Петлюра спочатку заявив нам, що не може погодитись на зміни в Директорії, бо проти цього члени комісій Трудового Конгресу. На це ми сказали йому, що свого часу він сам порушив це питання в розмові з нами в Здобунові, а тепер вимагає від нас, щоб ми прислухалися до настроїв

були перебільшені. Так, напр., в брошурі «За два роки» (1920, стор. 11), офіційному виданні цієї партії, писалося, що після ліквідації Комітету Охорони Республіки «для Ц. Комітету нар.-респ. партії було ясно, що кабінет Остапенка не може залишитися при владі. Урядовий центр було розпорощено, міністри розіхалися, переговори в Одесі остаточо скомпромітовані. В той час, писано далі, ми ще не знали, скільки шарлатанства було виявлено підчас переговорів, особливо з українського боку; нас запевняли, що все стоїть на доброму ґрунті, й тому ми гадали, що негайна зміна правительства в той мент, коли переговори наближалися до кінця, не можлива».

півдесятка дезорієнтованих людей з комісії Трудового Конгресу. Він більше не перечив. Так само, коли ми перейшли до справи формування уряду, Петлюра почав «морщитися» при імені Мартоса, як кандидата на прем'єра. Але ми заявили, що підтримуємо Мартоса, кандидатуру якого, як я вже зазначав, знову ж таки висунув сам Петлюра. Ми сказали, що не будемо тепер шукати нових кандидатів на прем'єра.

Треба зазначити, що в цей час на українському політичному фронті панувало величезне безлюддя. Після евакуації Києва, потім Винниці й нарешті Жмеринки, багато з активних українських діячів, як Винниченко, М. Грушевський, М. Шаповал та інші, поїздили за кордон або взагалі стали пасивними. Б. Мартос, М. Ковалевський, О. Безпалко, М. Шадлун і багато інших також виїхали до Галичини. Цим пояснюється, що Петлюра викликав із Станиславова Мартоса, очевидно, з наміром використати його, як одного з діячів Центральної Ради, відомих на Україні, для формування нового уряду. Представники соц.-дем. партії, а також соц.-революціонери пристали на пропозицію Петлюри.

Більш рішуче Петлюра виступив в оборону своїх поглядів на справу, коли почалося обговорення кандидатів на міністерство освіти, потім на внутрішні та військові справи. На міністерство освіти есери запропонували кандидатуру В. Чехівського. Петлюра висловився рішуче проти. «Не займайте його, сказав він, Чехівський є все, що хочете, тільки не міністр. Насамперед не вміє розбиратися в людях. З міністерства закордонних справ він зробив багно, наприймавши туди всіх, хто тільки хотів». Коли після цього хтось з присутніх назвав кандидатуру Дмитра Дорошенка, Петлюра також був проти (з причин зрозумілих, бо Д. Дорошенко був у 1918 р. міністром закордонних справ в уряді за гетьмана Скоропадського).

На внутрішні справи есери пропонували П. Христюка, колишнього міністра внутрішніх справ за часів Центральної Ради. Петлюра на це сказав, що Христюк «лише дискредитує себе й партію». Замість Христюка він назвав мою кандидатуру. Вже при попередніх переговорах Петлюра висував мою кандидатуру на внутрішні справи, а тепер після мого виступу на державній нараді він почав рішуче настоювати на цьому. Есери не перечили. Так само на вимогу Петлюри була прийнята кандидатура М. Ковалевського на земельні справи. Петлюра мотивував свою пропозицію тим, що ім'я Ковалевського є відоме на Україні з його попередньої діяльності підчас Центральної Ради.

На військові справи есери дуже відстоювали кандидатуру О. Жуківського. Петлюра був рішуче проти. Він сказав, що

Жуківський своєю попередньою діяльністю довів, що не надається на ролю міністра. Врешті військове міністерство залишилося необсадженим. Тимчасово обов'язки міністра військових справ мав виконувати Г. Сиротенко, український соц.-демократ, що був товаришем військового міністра в урядах Чехівського, потім Остапенка. На міністра фінансів була ухвалена кандидатура Б. Мартоса (на його бажання, бо йому було запропоноване народне господарство, але він відмовився). Нарешті на міністра судівництва була прийнята кандидатура Андрія Ливицького, що мав також заступати прем'єра, бо есери відмовились дати свого кандидата на це становище.

Крім цих кандидатів вирішено, в згоді з київським актом об'єднання українських республік, покликати також представників з Галичини. Малося на увазі запропонувати: В. Темницькому (соц.-демократ) закордонні справи, Ант. Крушельницькому (радикал) міністерство освіти і О. Безпалкові (соц.-демократ з Буковини) міністерство праці. Для переговорів у цій справі до Галичини мала була відіхати окрема делегація в складі І. Лизанівського, С. Вікула і І. Романченка.

Коли були намічені всі кандидати, Петлюра сказав нам, що негайно порозуміється в цій справі з Петрушевичем та іншими членами Директорії, і тоді справа буде остаточно вирішена. Якщо ж, додав він, за 24 години не буде відповіді з Станиславова, то я сам вирішу цю справу разом з членом Директорії Макаренком. Хай тоді говорять, що я диктатор, але я інакше не можу.

9-го квітня 1919 року Петлюра приїхав до Рівного. Ніякої відповіді з Станиславова не було. Тоді він дав наказ заступникові голови ради міністрів І. Фещенкові-Чопівському передати справи новому прем'єрові Б. Мартосові. Одночасно Петлюра запропонував представникам соц.-демократів і соц.-революціонерів все таки поговорити з самостійниками, соц.-федералістами та нар.-республіканцями, чи не могли б вони дати своїх представників до нового уряду. Звичайно, з цих переговорів нічого не вийшло. Праві групи рішуче відмовилися дати своїх представників. Про це нам заявив М. Білинський від самостійників-соціалістів і М. Корчинський від соціалістів-федералістів.

Ввечері того ж дня Петлюра і Макаренко підписали призначення нового уряду покищо в складі Мартоса, А. Ливицького, Ковалевського, Мааєши і Сиротенка. Склад Директорії, через брак людей, залишився без зміни.

VIII. ОРІЄНТАЦІЯ НА ВЛАСНІ СИЛИ.

Переговори між Галицьким урядом і поляками за посередництвом Антанті. Американська комісія в Бродах. Деклярація уряду Мартоса. Умови порозуміння з лівими українцями по той бік фронту. Військова нарада в Здовбуніві. Крах французького десанту в Одесі. Права опозиція і бунт Оскілка. Відступ на територію Галичини.

З доручення нового уряду я на другий день після його формування виїхав на ст. Броди для участі в нараді з членами американської комісії при делегації на Міровій Конференції в Парижі, капіт. Бахманом і капіт. Рейслером. Ці представники американської делегації в Парижі мали своїм завданням на місці поінформуватися про українську армію і взагалі про українську боротьбу, щоб допомогти відновленню мирових переговорів між українцями й поляками.

Як відомо, ще в січні 1919 року в Галичину прибула комісія Антанті на чолі з французьким генералом Бертелемі і з участю представників Англії, Америки та Італії, щоб помирити українців з поляками. За посередництвом цієї комісії між делегаціями Галичини й Польщі почалися переговори в Ходорові. Наслідком цих переговорів Галицький уряд спочатку був погодився на припинення боїв. Перемиря почалося 25. лютого. Тоді комісія ген. Бертелемі запропонувала (28. лютого) українській і польській делегаціям проєкт перемиря. Згідно з цим проєктом демаркаційна лінія між українською та польською арміями мала проходити по т. зв. лінії Бертелемі, яка між іншим залишала під польською владою Львів і Борислав.

В порівнянні з переговорами, що в той час велися між представниками Директорії й французьким командуванням в Одесі, це була поважна пропозиція з боку Антанті. На це вказував як склад самої комісії, до якої входили представники всіх 4-х держав Антанті, так і та промова, з якою ген. Бертелемі звернувся до української делегації перед тим, як передати їй проєкт перемиря. В цій промові (як про це оповідає М. Ловинський в своїй книзі «Галичина в рр. 1918—1920», ст. 77) Бертелемі між іншим сказав:

«Ми, представники держав Антанти, тобто Англії, Франції, Америки й Італії, совісно простудіювали справу, яку маємо рішати. Ми вимагаємо жертв з обох сторін; ці жертви будуть тільки тимчасові, до рішення Мірової Конференції. Коли ви не приймете нашої пропозиції, будете відповідати за цей крок перед цілою Антантою. Ви будете мати війну з поляками, які матимуть поміч відважної й добре організованої армії Галлера, зложеної з шостої дивізій. З другого боку йдуть більшовики, які вже мають Київ. . . і знаходяться перед вашими брамами. Коли ж ви приймете нашу пропозицію, ми робитимемо заходи, щоб була визнана ваша суверенність. . . За нашою поміччю ви переможете більшовиків, повернете назад завойовану територію й не явитесь перед Міровою Конференцією з порожніми руками. Наше рішення вплине на вислід переговорів Директорії з представниками Антанти в Одесі, бо наші повновасті йдуть далі, ніж повновасті одеських делегатів. Ми робитимемо заходи, щоб ваших представників допустили на Мірову Конференцію. . . Ми налагодимо зносини між вашим правительством і державами Антанти. Ваше рішення буде початком нового життя для вас і для вашого національного щастя. Ніколи ніде не будете мати такої нагоди для цього, як сьогодні».

➤ Дальший хід подій показав, що Бертелемі маврацію: Галицький уряд дійсно ніколи вже потім не мав такої нагоди вступити в контакт з державами Антанти, як це було підчас переговорів у Ходорові. Але цієї нагоди Галицький уряд не використав. Поляки не ставилися проти проєкту комісії, але представники Галицького уряду його цілком відкинули. Хоч в проєкті говорилося, що «перемир'я є чисто військове і його умови не можуть впливати ніяким способом на рішення, яке має прийняти Мірова Конференція», але делегація Галицького уряду відмовилася прийняти цей проєкт через те, що запропонована комісією демаркаційна лінія передавала під польську владу досить значну українську територію, яка в той час находилася в руках українців.

Приймаючи таке рішення, українська делегація рахувалася з настроями, що тоді панували серед галицького війська і громадянства. Ці настрої були ворожі всяким уступкам на користь поляків, тому представники Галицького уряду боялися, що військо може не послухати рішень свого правительства. Підчас цих переговорів у Галичину приїздив також Петлюра. Він радив членам галицької делегації прийняти пропозицію комісії Бертелемі, указуючи на те, що, крім визнання України з боку держав Антанти, цим була б дана змога одержати з Європи амуніцію та інші військові матеріали для продовження боротьби за україн-

ську справу. Але більшість галицької делегації, разом з командуючим Галицькою армією Омеляновичем-Павленком, висловилися проти прийняття проєкту комісії Бертелемі. На цій підставі Галицький уряд того ж дня (28. лютого) відновив воєнні операції проти поляків.

Провідники Галицького уряду вважали, що відмовна відповідь примусить як представників Антанти, так і самих поляків погодитись на більш сприятливі для українців умови перемиря. Та не так сталося. При дальших переговорах поляки використали негативну відповідь українців у своїх інтересах.

Підчас переговорів у Ходорові поляки ще не мали достатніх сил для успішного закінчення війни з українцями. Пільсудський в цей час був зайнятий воєнними операціями в Литві, а армія Галлера ще закінчувала своє формування у Франції. Тому українці мали успіх на фронті, і це було головною причиною того, що пропозиція комісії Бертелемі була відкинута Галицьким урядом. Але незабаром положення на фронті змінилося на користь поляків, бо їх військові сили чим далі все більше зростали. Тому, коли через кілька тижнів Найвища Рада Мирової Конференції в Парижі знову звернулася (окремою радіотелеграмою з 19. березня за підписом Вільсона, Лойд-Джорджа, Клемансо й Орляндю) до галицького й польського командування з пропозицією припинити війну і за посередництва Антанти заключити між собою перемиря, то було вже пізно. Поляки тепер не були зацікавлені в перемирі, тому почали справу затягувати. Врешті за посередництвом американського генерала Кермена в кінці березня дійшло до переговорів у Хирові, але вони також скінчилися без наслідків. Поляки заявили, що готові підписати перемиря, але на основі проєкту комісії Бертелемі. На це представники Галицького уряду відповіли, що згоджуються припинити воєнні дії, але з тим, що про перемиря буде рішати Париж. Поляки це знову використали. Вони заявили, що не мають уповноваження для такого вирішення справи і тому мусять звернутися до свого уряду за новими інструкціями. На цьому справа переговорів завмерла. Тепер, з ініціативи Вільсона, знову приїхали представники американської делегації з Парижу для того, щоб ще раз на місці спробувати знайти ґрунт для порозуміння між українцями й поляками, зокрема перевірити ті інформації, які поляки ширили про українців за кордоном.

В Парижі поляки доказували, що тільки вони можуть бути бар'єром на Сході Європи в боротьбі проти большевицького наступу на Захід. Разом з «білими» росіянами вони намагалися переконати членів Мирової Конференції, що, мовляв, українські

війська — це неорганізовані банди, а українські провідники — більшовики. Тому для ознайомлення з українською боротьбою американські представники спочатку мали побачення з членами Галицького уряду та командування, а тепер приїхали до Бродів на побачення з представниками уряду Наддніпрянського.

Крім Петлюри й членів Директорії Макаренка та Андрієвського, до Бродів приїхало багато представників правих українських груп, як напр. Л. Цегельський — національний демократ в Галичини, В. Липинський — тодішній український посол у Відні, Мацюк, Білинський і Кривецький — від самостійників-соціалістів, Феценко-Чопівський — від есефів та інші. Всі вони, разом з членом Директорії Андрієвським, в розмові між собою вели енергійну атаку проти новоутвореного уряду Мартоса. Андрієвський доводив, що цей уряд незаконний, бо, мовляв, сформований без згоди інших членів Директорії, що Петлюра екзальтована людина і т. д. Кривецький, бувший міністр фінансів в уряді Остапенка, «втішав» усіх тим, що, мовляв, новий уряд не вдержиться довго, бо в державній скарбниці нема грошей. Може, казав він, на якийсь місяць вистачить, а далі неминучий крах. Взагалі тут я на власні очі побачив, як наші наддніпрянські праві групи йшли єдиним фронтом з галицькими правими політиками у відношенні до нового уряду, як і до Петлюри.

Бахман і Рейслер в розмові з членами Директорії і зо мною, як представником уряду, цікавилися головню тим, що собою уявляє наша армія: чи вона є регулярна і чи існує в ній дисципліна та послух. В справах внутрішньої політики їх особливо цікавило питання про те, на яких засадах організована українська влада і за якою політичною програмою провадить уряд свою діяльність. Коли я сказав, що Директорія й уряд стоять на засадах парламентаризму та загального виборчого права, вони були дуже задоволені. Сказали лише, що, на їх думку, було б краще, коли б замість колективного органу — Директорії у нас на чолі стояла одна особа — президент.

На спільному обіді, в якому взяло участь коло 30 осіб, Бахман і Рейслер заявили, що вони з своєї подорожі задоволені, бо переконалися, що українська нація існує і що Петлюра не більшовик. Ми доложимо, казали вони, всіх зусиль для того, щоб між українцями й поляками був заключений справедливий мир.

Звичайно, ці обіцянки залишилися обіцянками. Здається, це була остання спроба представників Антанти допомогти українцям порозумітися з поляками. Бо, як відомо, незабаром прийшло до дуже далекосяглих рішень Антанти вовсім не на користь українців.

Взагалі треба сказати, що надії на Антанту від самого початку були більше оправдані в Галичині, ніж на Великій Україні. Там, на В. Україні, на перешкоді стояла проблема єдиної Росії, за яку стояли всі держави Антанти. Тут, в Галичині, цієї перешкоди не було, і це була значна вигода в порівнянні з ситуацією за Збручем. Правда, в Галичині був інший протиукраїнський чинник — поляки, які намагалися захопити цю країну до своїх рук. Але в цій справі держави Антанти не були однодушні. Напр., Англія весь час стояла проти прилучення Галичини до Польщі. Тому шляхом відповідної політики та пропаганди за кордоном можна було досягнути значних успіхів в боротьбі з поляками.

На жаль, провідники галицької політики поставилися до своїх переговорів з представниками Антанти зовсім інакше, ніж до переговорів Директорії з французьким командуванням в Одесі. Без застережень піддержуючи переговори в Одесі, хоч вони й були цілком безвиглядні, Галицький уряд разом з тим у себе дома одним махом припиняє розмови з заступниками самої Найвищої Ради Мирової Конференції в Парижі. Там, на Великій Україні, Галицький уряд майже не звертав уваги на факт масового розкладу українського фронту в зв'язку з непопулярними переговорами Директорії з французьким командуванням в Одесі. Тут, в Галичині, він раптом зривав переговори зі страху лише перед «можливим» непослухом з боку війська. Тому, коли Директорію й уряд Остапенка можна обвинувачувати в тому, що вони при переговорах в Одесі надмірно переоцінили можливості допомоги з боку Антанти й через те занедбали організацію власних українських сил, то Галицький уряд, на мою думку, поповнив протилежну помилку: не дооцінив ваги пропозиції Антанти й тим поставив справу Галичини під великі удари на довгі роки.

В кожному разі цілий український фронт як у Галичині, так і на Великій Україні вже на початку квітня 1919 року фактично стояв перед єдиною можливою перспективою: продовження боротьби власними силами.

Одним із перших кроків нового уряду в Рівному було оголошення (12 квітня) декларації, підписаної членами уряду й Петлюрою та Макаренком. Декларація була написана, з доручення уряду, редактором «Робітничої Газети» П. Феденком. Вона починалася з нагадування про двох ворогів України — поляків і московських комуністів, що з двох боків напали на Українську Республіку. На оборону проти цієї навали чужинців уряд закликав все трудове населення України й «простягав руку всім українським соціалістам та селянам і робітникам», що повстали

по той бік фронту проти російських большевиків за вільну, незалежну Україну.

Рахуючись з фактом величезної непопулярності попередніх переговорів Директорії з французьким командуванням в Одесі, уряд урочисто заявляв, що нове правительство, «не бажаючи повторення чужого панування на Україні, не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави». Правительство, говорилося далі, «бажає мира як з поляками, так і з російськими большевиками-комуністами, але з умовою, що ніхто з цих чужинців не буде втручатися у внутрішні українські справи і не стоятиме на перешкоді вільному й самостійному життю українського народу». В декларації заявлялося, що «всякі договори з чужими державами правительство заключатиме тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи».

В політиці внутрішній уряд заявляв, що буде прямувати до зміцнення народного ладу і вживе заходів, щоб всюди організувалися «робітничо-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей».

Нове правительство проголошувало далі, що хоче земельною реформою справедливо задовольнити землею українське трудове селянство без викупу і все зробить для того, щоб забезпечити робітництво від безробіття і т. д. Уряд звертався до армії та козаків «з подякою за їхню тяжку і криваву працю для визволення України зпід рабства чужинців» і кликав «всіх вірних синів України стояти твердо проти ворогів, які на нас напали».

Декларація кінчалася висловленням надії, що український народ, не вважаючи на всі перешкоди й нещастя, які впали на Україну, «власною самодіяльністю вийде на широкий шлях самостійного й незалежного життя на основі справжнього народоправства, яке він заслужив кровю й муками своїх найкращих синів».

Одночасно з оголошенням декларації, партії соц.-демократів і соц.-революціонерів, у згоді з урядом, Петлюрою та Макаренком, виготовували умови порозуміння з «соціалістичними протибольшевицькими силами по той бік фронту, які стоять на ґрунті самостійности України». Зміст цих умов, що були ухвалені 18. квітня, зводився до таких головних точок:

1. Партії й організації, які борються проти большевиків, визнають засаду народоправства.

2. При першій можливості скликається чергова сесія Трудового Конґресу з тим, що не виключається можливість зміни виборчого закону.

3. Трудові ради на місцях мають контрольні функції до вирішення питання про форму влади в центрі і на місцях.

4. Директорія залишається як тимчасова вища влада, реконструювана в порозумінні з соціалістичними партіями, що стоять на ґрунті суверенності України.

5. Правительство організується на основі коаліції соціалістичних партій.

6. Гарантується легальне існування партій, що раніше знаходилися в контакті з більшовиками, але тепер повстали проти більшовиків або зайняли негативну до них позицію.

7. Правительство й Директорія не заключають з Антантою договорів, які б могли привести на Україну чужоземну військову силу.

8. Всі ці умови поширюються також на територію Галичини.

Ці умови, разом з окремим інформаційним листом, були послані 20-го квітня через спеціальних кур'єрів в різні райони України. Петлюра без застережень усе це підтримував. Після цілковитого банкрутства політики уряду Остапенка і за величезної революційної завірюхи на Україні він не бачив іншого виходу, як мобілізація українських соціалістичних сил для зміцнення внутрішнього українського фронту.

Тим часом ситуація на Волинському фронті почала погіршуватися. Перелякани нашим наступом на Київ, більшовики стали перекидати на Рівенський фронт нові, свіжі сили. Це примусило наші війська перейти до відступу. Не маючи резервів, наша армія не в силі була дати ворогові належного відпору. Тому майже ціла недовга доба перебування українського центру в Рівному фактично проходила під знаком дуже непевного становища на фронті. Петлюра знав про це, тому майже не покидав свого вагона, що звичайно стояв в Здобунові, сусідній вузловій станції біля Рівного. Ситуація ставала тим більш загрозлива, що Галицька армія під натиском поляків примушена була 20. квітня відступити від Львова на дальші позиції. Тим самим для поляків відкривалися тили нашого Волинського фронту.

Ще перед відступом Галицької армії від Львова в Здобунові під головуванням Петлюри відбулася (11. квітня) військова нарада з участю представників вищого командування Наддніпрянської й Галицької армії. Крім командуючого Холмською групою ген. Осецького, потім Коновальця, Мельника, Оскілка та інших керівників війська, на нараді був присутній також командуючий Галицькою армією Омелянович-Павленко з начальником штабу підполк. Фідлером. На нараді сконстатовано, що за браком забезпеченого тилу обидві армії, Наддніпрянська й Галицька,

воюють на одчай Божий: вони не мали ні постачання, ні резервів. Всі учасники наради згоджувалися, що воювати на два фронти нашої армії не під силу. Був загальний погляд, що коли не ліквідувати одного з фронтів, то за два-три тижні може наступити катастрофа. Але практично вирішити це питання не пощастило. Про ліквідацію протибольшевицького фронту не могло бути мови. А що до фронту протипольського, то представники Галицької армії заявили, що галицькі вояки не підуть воювати за Київ, поки не відберуть назад Львова. Тоді представники Наддніпрянської армії внесли пропозицію, щоб взяти з галицького фронту кілька тисяч доброго війська і вдарити на большевиків. Але Омелянович-Павленко заявив, що команда Галицької армії не може на це погодитись, бо поляки використали б це для своєї перемоги в Галичині.

Так розіхалися учасники наради в тим, з чим приїхали: вирішено продовжувати боротьбу на два фронти.

В цей час вже навіть серед оптимістично настроєних керівників Наддніпрянської армії почала гаснути віра в допомогу від французького командування в Одесі. Аж ось раптом, через кілька днів, надійшла вістка, що французький десант зовсім покинув чорноморське побережжя. Одночасно стало відомо, що Остапенко й Мадієвич, які виїхали до Одеси ще з Проскурова, добралися туди аж тоді, коли французьке командування вже мало наказ залишити Одесу. Тому ніяких дальших переговорів в представниками французького командування не відбулося. Українські делегати ні з чим вернулися назад до Галичини.

Причина раптового від'їзду французького командування була нібито та, що французький парламент відмовив урядові в кредитах на східні операції, через що кабінет Клемансо подався на демісію. Наслідком цього 2. квітня ген. д'Ансельм дістав директиви з Парижу: евакуювати Одесу протягом 48 годин.⁶⁶⁾ Наказ був виконаний. 5-го квітня, під натиском повстанських частин от. Григорієва, французи залишили Одесу.

Треба зазначити, що наступ Григорієва на Одесу почався зараз же по захопленню ним Херсона, потім Миколаєва. Фран-

⁶⁶⁾ Історія відкликання французького десанту в Одесі ще не є докладно вясована. Напр., Денікін в своїх спогадах (Т. V, ст. 69) пише, що англійський ген. Мільтон, бувший тоді головнокомандуючий в англійській зоні, заявляв денікінській команді в кінці квітня 1919 р.: «Питання про евакуацію Одеси було вирішено в Парижі в Раді Десятьох на підставі повідомлень ген. д'Ансельма і полк. Фрейденберга про катастрофічне положення харчування в Одесі й про чудовий стан большевицьких військ. Англійці енергійно протестували проти негайної евакуації Одеси, але французи настояли на своєму і приказ Раді Десятьох був посланий з Парижу до Одеси».

цуви в боях з армією Григорієва не мали успіху, і це, очевидно, було одною з поважніших причин евакуації Одеси. Недаром, вступивши 6. квітня в Одесу, Григорієв в своєму наказі до населення й війська писав: «Ми розбили не тільки французів, греків, румун і добровольців, але й ту політику, яку вела Франція на півдні України; можливо, що один із наших набобів вибів прем'єрське крісло згід Клемансо» (Черная книга, Харьков 1925, ст. 209).

Так скінчилася одеська трагікомедія з великою шкодою для української справи. Майже три місяці український уряд жив ілюзіями, чекаючи допомоги з боку французького командування. Це в великій мірі спричинилося до розкладу в рядах української армії. Політика орієнтації на чужу допомогу відвернула українські маси від українського уряду і штовхнула їх в обійми російських большевиків. З другого боку, під впливом безглузких вимог французького командування, праві українські групи забули про революційну ситуацію на Україні й поволі стали на шлях безоглядної боротьби проти українських соціалістів і Петлюри. Цілий хід боротьби 1919 року міг би бути інший, коли б не поява антантського десанту на чорноморському побережжі і далші потім переговори українського уряду з французьким командуванням в Одесі. Не було б нещасливої реорганізації уряду в Винниці, що страшно ослабила відпорність українського фронту в боротьбі проти большевиків. Не дійшло б до такого розбиття українських сил, як це сталося в дійсності в великій мірі наслідком різного відношення до французького десанту в Одесі. Як уже було згадано, сам от. Григорієв відійшов від Директорії і став на службу російських большевиків головно через те, що йому не дозволено рушити на Одесу й «викинути в море» французів і добровольців.

Мав рацію французький соціалістичний депутат Ернест Ляфон, коли підчас дискусій у французькому парламенті (в кінці березня 1919 р.) з приводу французької політики на Україні сказав на адресу членів французького уряду: «Українські селяни на вернулись на большевиків завдяки вашій політиці. Найбільший агент большевиків в Європі — це французький уряд».

Також паризька газета «Ліберте» після евакуації Одеси цілком слушно писала: «Ми не знаємо нічого більш жалюгідного, як політика на Україні. Наші представники на Україні були нижче всякої критики. Вельми пізно розпочали переговори з Директорією, тоді як вже дві третини країни були захоплені червоною армією. Ми мали там надто слабенькі військові сили,⁶⁷⁾ і доля

⁶⁷⁾ Це твердження щодо малого числа військових сил у французького командування не зовсім відповідає дійсності. Напр., за даними «Архива русской

Одеси тим самим була вирішена» (І. Борщак. Французька інтервенція в Одесі. «Літопис Червоної Калини», Львів 1936).

Вістка про крах французького десанту в Одесі, здавалося, клала кінець всяким дальшим сумнівам щодо правильності політичної лінії, на яку стали українські соціалісти разом з Петлюрою. Не вважаючи на це, праві українські групи не змінили свого відношення до нового уряду. Щоб мати оправдання своєї боротьби з новим правительством, вони приписували йому цілі й завдання, яких воно собі зовсім не ставило. Напр., в своїй декларації уряд виразно заявляв, що буде прямувати «до зміцнення народнього ладу» на Україні і закликав всіх «вірних синів України» на боротьбу з московськими більшовиками. Але опозиція ширила вигадки, що, мовляв, новий уряд утворився для того, щоб привести до «збільшовичення» України. Це був страх перед неіснуючим більшовизмом. Правим групам хотілося якось прикрити свою дійсну мету, до якої вони прямували: усунути Петлюру з провідного становища в Директорії та війську і перебрати провід до своїх рук.

Треба сказати, що ці протисоціалістичні настрої правих наддніпрянських груп запанували в цей час в значній мірі під впливом політики Галицького уряду, який не мав у себе в Галичині такого великого революційного руху, як був на Великій Україні, а тому справи соціально-політичних реформ для свого краю вирішав в більш поміркованому дусі, ніж це робив уряд Наддніпрянський. Пригадую, саме в цей час (середина квітня 1919 р.) Українська Національна Рада в Галичині ухвалила два закони: про земельну реформу і про вибори до Галицького сойму. На підставі цих законів мало бути переведене вивласнення великої земельної власності для наділення землею безземельних і малоземельних селян на правах приватної власності. Наділення землею, як говорилося в законі, мало початися після закінчення війни і повороту вояків додому. Питання про те, як мала бути передана земля селянам, з викупом чи без викупу, відкладалося на вирішення будучому соймові, що мав бути обраний загальним голосуванням в червні того ж року.

Що земельний закон Національної Ради не йшов так далеко в справі вивласнення землі, як закон Директорії в 8. січня 1919

революції» (Т. XVI, ст. 250), в одеському районі підчас евакуації Одеси знаходилося до 35 тисяч вояків французького десанту, з того: дві французькі дивізії, дві грецькі і частина дивізії румунської, а крім того було до 5.000 російських добровольців. З боку армії Григорієва проти Одеси наступало коло 15.000 піхоти разом з кіннотою.

року, в цьому не було нічого дивного. Земельний закон Директорії був продиктований умовами революційного життя на Великій Україні. Він був ухвалений коаліційним урядом Чехівського, до якого входили представники майже всіх правих українських угруповань. Але тепер всі ці групи ралпом заговорили іншою мовою: в згоді з галицькими правими політиками, які не хотіли й чути про якубудь ролю соціалістів у себе в Галичині, вони й собі почали шукати способів для перебрання проводу на Великій Україні до своїх рук.

Наслідків об'єднаного протисоціалістичного фронту не довелось довго чекати. Як і можна було сподіватися, передовиками боротьби правих проти соціалістів виступили самостійники-соціалісти. Це була партія, що в більшій мірі, ніж інші праві наддніпрянські групи, піддалася впливам революційних настроїв тих часів. Як уже згадувалося, вона ще в 1917 р. перейменувалася з Української Народньої Партії в «Українську Партію Самостійників-Соціалістів». Рівночасно в програмі цієї партії, затвердженій на партійному з'їзді в грудні 1917 р., говорилося, що «Українська партія самостійників-соціалістів» визнає соціалістичний ідеал, яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправя у всіх їх формах, знищити сучасний капіталістичний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні». Там же заявлялося, що «в основу земельного закону на Україні мусить бути положена коначна мета: націонал-соціалізація землі» («Українська Партія Самостійників-Соціалістів». Відень 1920, ст. 61 і 71).

Отже своєю програмою самостійники-соціалісти неначе не розходилися з «духом часу». Але фактично вони провадили свою діяльність в дусі тих консервативно-отаманських настроїв, що тоді панували серед провідників цієї партії. Тимто зняряддя для своїх цілей в Рівному вони вибрали от. Оскілка, молодого і політично невиробленого старшину, що свою власну особу ставив понад усе.

Права опозиція, очевидно, поспішала здійснити свої плани, бо незабаром з Румунії через Галичину мали вернутися частини нашого зруйнованого південно-західнього фронту. Крім того, в Крем'янці тоді стояли Січові Стрільці, які охороняли Директорію й штаб дівої армії в Здовбунові. Тому Оскілка боявся, що по закінченні реорганізації корпусу Січових Стрільців Петлюра, за допомогою Коновальця, усуне його з посади командуючого Північною групою. З другого боку, саме в цей час (15. квітня) командуючий Холмською групою ген. Осецький був призначений наказним отаманом замість Грекова, а це йшло проти планів

самостійників, що хотіли на цю посаду поставити Оскілка. Вже в перших днів існування нового уряду було відомо, що Оскілко працює за директивами самостійників-соціалістів і має своїм завданням підпорядкувати собі всі військові сили на Рівненському фронті для того, щоб за допомогою війська зробити державний переворот. З своїми змовницькими планами Оскілко майже не ховався. Так, на другий день Великодніх Свят (21. квітня) він демонстративно не з'явився на парадний обід в Рівному, що відбувся з участю Петлюри, Макаренка, членів уряду, Осецького, Мельника та ін.

Одночасно Оскілко не виконував бовбих наказів штабу дівої армії. За його підтримкою в Рівному почала також виходити газета «Українська справа» з участю самостійників і нар.-республіканців, що містила гострі напади на новий уряд. Наказом Петлюри газета була закрита, але на другий день почала виходити інша під назвою «Українське Діло». Коли й ця газета була заборонена розпорядженням військового міністра Сиротенка, то один із провідників самостійників Д. Симонів з'явився (22. квітня) до Мартоса й заявив, що боротьба з урядом може бути припинена лише при умові, що Осецький буде призначений військовим міністром, а Оскілко — головнокомандуючим.

Уряд вважав, що цього факту було досить для того, щоб вжити негайних заходів для ліквідації планів Оскілка та його однодумців. Тому було доручено мені й Сиротенкові поїхати до Петлюри та Осецького в Здобунів і домагатися усунення Оскілка з посади командуючого Північною групою, а також арешту його та його спільників. Осецький в присутності Петлюри заявив нам, що начальником штабу Північної групи Агапів (російський генерал, що фактично керував всіма справами в Північній групі) вже звільнений з посади за невиконання воєнних наказів, а Оскілкові дано наказ негайно виїхати на фронт для безпосереднього керування своїми частинами. Петлюра мовчав, отже не заперечував тому, що говорив Осецький. Тут я вперше побачив, що Петлюра своєю вдачею не був охочий до радикальної боротьби з деструктивними елементами чи то на фронті, чи в тилу. Йому бракувало «твердої руки» для того, щоб піддержувати дисципліну та послух там, де цього вимагала загальна справа.

Щодо Осецького, то перед призначенням його на посаду наказного отамана я особисто його не знав. Кандидатуру його висунув сам Петлюра. Пригадую, як, обстоюючи Осецького перед різними нападами з боку поодиноких членів уряду, Петлюра любив говорити, що, мовляв, при всіх своїх недостачах Осецький має «щасливу руку», бо під його керуванням успішно було пере-

ведене протигетьманське повстання (як відомо, Осецький був начальником головного повстанського штабу). Осецький дійсно був людиною ентузіастичної вдачі. Напр., на згаданій військовій нараді в Здовбунові він особливо енергійно настоював на тому, щоб, не вважаючи ні на що, продовжувати боротьбу з ворогами України «на всіх фронтах». Поза цим своїм молодечим запалом Осецький, на жаль, любив політикувати і, як наказний отаман, не мав належного авторитету серед військових.

В очах уряду авторитет Осецького особливо впав після того, як його заходи щодо боротьби в Оскілківщиною не дали ніяких позитивних наслідків. Так, через кілька днів після згаданої розмови представників уряду з Петлюрою та Осецьким стало відомо, що Оскілко не виконав наказу ставки Головного Отамана: Агалієв виконував далі обов'язки начальника штабу Північної групи, а сам Оскілко залишався в Рівному, цинічно при тому заявляючи, що, мовляв, тут передбачається «більш серйозна праця, ніж на фронті». Довідавшись про це, уряд знову (26. квітня) звернувся з інтервенцією до Петлюри й Осецького. Але наслідки були ті самі, що й минулого разу. Замість негайних арештів, як цього домагався уряд, Осецький, при мовчазній згоді Петлюри, знову заявив представникам уряду (Мартосові, Сиротенкові й мені), що нікого заарештовувати не треба, а досить усунути з посади Оскіллка, давши йому перед тим ще раз наказ, щоб він виїхав на фронт і взяв назад Новгород-Волинський.

Мені не відомо, які в дійсності мав намірити Осецький, вносячи такі пропозиції. Памятаю лише, що коли через кілька днів дійшло до самої авантюри Оскіллка, то Осецького не було ні в Рівному, ні в Здовбунові. А Петлюра, очевидно, широ вірив у доцільність «миролюбних» пропозицій Осецького. В кожному разі цілий наступний день він спокійно брав участь в спільному засіданні членів Директорії й уряду, де обговорювались справи, які не мали ніякого відношення до боротьби з Оскілком.

➤ Ще кілька днів перед тим з Галичини приїхали новопризначені члени уряду: В. Темницький, як міністр закордонних справ, О. Безпалко — міністр праці, Л. Шрамченко (укр. с.-р.) — народне господарство, А. Крушельницький — освіта і М. Шадлун (укр. соц.-дем.) — шляхи. Крім того до уряду були призначені ще такі нові особи: І. Лизанівський як керуючий міністерством преси й пропаганди і І. Паливода (укр. с.-р.) — міністерством пошт і телеграфів. Отож 27. квітня в Здовбунові, в вагоні Петлюри, відбувалося перше спільне засідання Директорії й нового уряду в його повному складі. Обговорювалась програма діяльності уряду. Крім Петлюри й Макаренка, в засіданні брав участь також

Швець, що саме перед тим переїхав із Станиславова до Рівного. Петлюра був дуже задоволений вислідами наради. Коли в час перерви на обід всі ми вийшли з вагону на прохід, він сказав мені, що на цій нараді вперше спочиває, бо бачить не тільки захоплення справою, але й конкретний план праці. Також Мартос, що брав участь майже в усіх попередніх урядах, зазначив в розмові зо мною, що це перший уряд, який обговорює програму своєї діяльності. На мій запит: «А хіба ж попередні уряди працювали без програми?» — він лише махнув рукою.

Отже праця уряду розгорталася. Всюди на зайнятій нашим військом території провадилась енергійна робота для організації апаратів влади. Саме в той час в Рівному відбувалися збори рівненського повітового зїзду для організації трудових рад на місцях. Ще раніше відбувся повітовий зїзд в Кременці з участю Петлюри, з тою самою метою.

Але удар у спину новому урядові готували свої ж українці. В той час, як уряд і соціалістичні партії з великим ентузіазмом бралися до конструктивної державної праці, самостійники-соціалісти з своїми «отаманами» продовжували готувати задуману авантюру. Само собою, Оскілко знову не виконав наказу Осецького і залишався в Рівному. Мало того, коли з наказу Осецького до Рівного прибула частина під командою от. В. Беня, яка була вірна урядові й Петлюрі, Оскілко, всупереч директивам Осецького, негайно поспішив переправити її до Дубна. Це була остання краплина, що примусила Петлюру видати 28. квітня наказ про усунення Оскілкі з посади командуючого Північною групою й призначення на його місце ген. Желехівського. Та було вже пізно.

Оскілко ще зранку зник з Рівного невідомо куди. А вночі за допомогою військових відділів (яким було сказано, що, мовляв, новий уряд за поміччю місцевих большевиків арештував у Здобунові Петлюру і штаб дієвої армії) з наказу Оскілкі заарештовано майже половину міністрів, що перебували в Рівному. Були також заарештовані новопризначений командуючий Північною групою ген. Желехівський та начальник штабу Протозанів.

Рівно рік перед тим російські та українські монархісти проголосили Скоропадського гетьманом України. Тепер права українська опозиція змагалася дати Україні нового «гетьмана». Чому й для чого це робилося?

Рано 29. квітня на парканах рівненських вулиць з'явилися відови до війська і до населення за підписом «головнокомандуючого всіма озброєними силами Наддніпрянської України» отамана Оскілкі. Тонем нового «визволителя України» в цих відовах Оскілко заявляв:

«Від самого початку боротьби нашої з московськими більшовиками до штабу армії вступили зрадники, які провадили свою каїнову працю, обезсилювали наш опір. Через хиби й зраду в штабі вищого командування ми крок за кроком утратили майже всю Україну, залишився самий кут Волині й той мусіли б здати через зраду . . .

«Тим часом Головний Отаман Петлюра покликав нове правительство з людей, які стояли за те, аби було скасовано цей фронт. Це нове правительство вкупі з членами Директорії Петлюрою й Макаренком, проти протестів членів Директорії Андрієвського й Петрушевича, вирішили ввійти в згоду з більшовиками і зрадниками проти власного народу — лівими соц.-революціонерами і незалежними соц.-демократами.⁶⁸⁾ Сліпі люди хотіли допомогти завести у нас на Україні совіти. І це в той час коли навіть в Московщині мука народня стала нестерпимою.

«Тому я усунув сьогодні головне командування і вступив в командування всіма озброєними силами Наддніпрянської України. Також мусів я усунути від державної праці кабінет міністрів. Повідомивши про це все Директорію, я прохав її провадити далі державну працю й обрати негайно голову Директорії з правами тимчасового президента республіки. З свого боку я порадив вибрати члена Директорії Петрушевича й при першій згоді скликати народнє представництво з правами установчих зборів, перед якими мали б відповідати президент і я».

Цими заявами було сказано все. В них, мов шило з мішка, вилізла головна мета Оскілкового бунту: не якийсь там «більшевизм» нового уряду був причиною цього бунту, а бажання мати нового голову Директорії і нового головного отамана українських військ. Іншими словами: це був бунт проти Петлюри, як провідної особи в українській боротьбі.

Але про свої плани зайняти місце Петлюри новоявлений «головнокомандуючий» навіть сам посоромився заявити одверто в своїх відозвах до війська й до населення. Лише в окремій відозві до селян він писав, що, мовляв, він, отаман Оскілко, «мусів усунути від головної команди військом Головного Отамана Петлюру й весь штаб армії, який не тільки нездатний був керувати військовими операціями, але мав у своєму складі зрадників, що видавали військові тайни нашим ворогам».

⁶⁸⁾ Треба зазначити, що ліві українські есери, т. зв. «боротьбисти», ніколи не шукали контакту з українським центром, тому й ніяких переговорів з ними не велося. А щодо українських незалежних соц.-демократів, то вони, як ми бачили, весь час стояли на ґрунті незалежності України й дивилися на фронт Директорії, як на одну з найбільш реальних сил в боротьбі з російськими більшовиками.

В цій же відозві до селян Оскілко заявляв: «Селяни! Годі руїни й безладдя! Треба порядку й праці. Я наказав земельним управам негайно приступити до нарізки землі окремим селянам і козакам у власність з видачею документів на право володіння землею. Засівайте ж всі землі, вони ваші навіки, ніхто вже й ніколи не вибере їх з ваших рук».

Отже керівники Оскілкового виступу не тільки були хорі на поширену тоді пошесть отаманщини, але й хотіли одним махом вирішити великі соціальні проблеми, що їх поставила на порядок денний українська революція. Бо відразу обіцялося: і землю у власність «навіки», і видачу «документів» на право володіння землею, і навіть усунення руїни й безладдя!

Але українські праві групи помилилися, коли думали, що нових провідників та ще в часи великого революційного руху можна давати масам згори на підставі паперових наказів. Вони помилилися в оцінці як своїх сил, так і тої популярності та авторитету, якими в той час на Україні користалися соціалістичні партії й зокрема Петлюра. Тому ціла авантюра була зліквідована того ж самого дня революційно настроєним вояцтвом. Як тільки Оскілкові козаки довідалися про те, що не уряд заарештував Петлюру, а навпаки, сам Оскілко проголосив себе головним отаманом замість Петлюри, всі вони покинули самозванця.

Вже о 2-й годині ранку 30. квітня заарештовані члени уряду й командування були на волі. Не вважаючи на наказ Оскілка, ніхто з членів Директорії, як і штаб дівжої армії, що знаходилися в Здоббунові, не були арештовані. Військові частини, що були направлені Оскілком до Здоббунова, довідавшись в дорозі про дійсні наміри свого нового «головного отамана», в обуренням вернулися назад до Рівного. Так само рівенська залога, на яку спиралися змовники, відмовилася підтримувати Оскілка, довідавшись із відозви Петлюри, що була розкидана з літака, як в дійсності стоїть справа. Довідавшись про все це, Оскілко разом з ген. Агапівим і провідниками самостійників: О. Мацюком, Олександром Макаренком та іншими утік у Польщу.

Так скінчився бунт правого крила українського табору, що, починаючи з Києва, сів на Україні отаманську сваволю. Вчорашні претенденти на «визволителів» України, сьогодні мусіли бути ганебно втікати на чужину, захопивши в собою десятимільйонову скарбницю Північної групи. Опинившись за кордоном, вони взялися за самовиправдання «перед історією». В демагогічно написаних брошурах, виданих накладом партії самостійників-соціалістів, як «Історія української влади», «Шлях до ката-

строфи» (Відень 1920) та інші, вони намагалися представити хід подій так, як це було вигідно їм самим. Напр., в цих брошурах ні словом не згадано про те, що Оскілко оголосив себе «головнокомандуючим» замість Петлюри і збирався разом з Петрушевичем «управляти» Україною аж до скликання «Установчих Зборів». Взагалі в брошурах не наведено ні одного речення з відозв Оскілка, бо ці відозви самі за себе говорили, як яскравий взірєць політичного убозства керівників рівенської авантюри.

Всю увагу автори цих брошур звернули на те, щоб всякими способами очорнити соціалістичний уряд і соціалістів взагалі. Тому яких тільки наклепів тут нема на адресу українських соціалістів! І Волинський фронт, мовляв, вони хотіли ліквідувати. І світ не бачив такого «марнотратства державних грошей», як підчас існування рівенського уряду. І терор проти опозиційних партій був заведений такий, якого не було раніше. Це все писалося про уряд, який урочисто кликав «всіх вірних синів України» до збройної боротьби з її ворогами. Цей самий уряд вже в перші дні свого існування вислав до Галичини окрему надзвичайну комісію для того, щоб навести порядок, насамперед грошовий, серед тих досить численних національних дезертирів, як цивільних, так і військових, що підчас існування уряду Остапенка повтікали до Галичини, часто з значними державними коштами (авансами) на руках і там собі бавилися по ресторанах та каварнях, бабучши про свій обов'язок перед батьківщиною.

Щодо «терору» соціалістичного уряду, то є фактом, що навіть з активних учасників Оскілкової авантюри цим урядом ніхто не був покараний. В Рівному після ліквідації Оскілкового бунту був затриманий голова нар.-республіканської партії Є. Архипенко, про якого Оскілко в своїх відозвах заявляв, що він призначається при ньому «як комісар по всіх справах цивільного управління». Отже це був прем'єр нового уряду при Оскілкові. Проте після допиту Архипенко був випущений на волю без якої-будь кари. Підчас допиту Архипенко заявив, що він не був утаємничений в справу перевороту і нібито свою згоду на комісарство дав особисто, а не як представник партії, рахуючись уже з переворотом, як з фактом. Він обіцяв бути надалі лояльним супроти уряду й Директорії та навіть вийшов з народньо-республіканської партії.

Так само інші особи, що були заарештовані в зв'язку з виступом Оскілка, як напр. О. Ковалевський тощо, були звільнені впад арешту без всякого покарання. Можливо, що м'яккість з боку уряду улегшила потім появлення нових авантур з боку правої опозиції. Але в той час відчувалася така велика недостача свідо-

мих українців, що ми вважали цей «мирний» спосіб ліквідації Оскілівщини за найдоцільніший для української справи.

Поза всім цим виступ Оскілка був тяжким ударом для української боротьби. Фактично сталося так, що Оскілко відкрив фронт більшовикам, стягнувши до Рівного значні військові сили. Чутки про державний переворот у Рівному викликали на фронті паніку й замішання. Вже на другий день після ліквідації Оскілівщини Петлюра на засіданні ради міністрів заявив, що з огляду на критичне становище на фронті необхідно негайно почати евакуацію до Галичини. Скоротивши урядові апарати до мінімуму (напр., в міністерстві внутрішніх справ з 172 осіб залишено лише 56), уряд 5. травня покинув Рівне.

Треба однак зазначити, що виступ Оскілка відіграв у нашому відступі до Галичини лише другорядну роль. Він лише прискорив ліквідацію нашого наступу на Київ. Бо незалежно від рівенських подій відступ нашої армії був неминучий з огляду на ті зміни, які протягом квітня відбулися на більшовицькому фронті.

ІХ. ПЕРЕД НОВИМ ЕТАПОМ БОРОТЬБИ.

Як большевики ліквідували наш Рівенський фронт? Становище большевиків супроти Польщі та Галичини. План походу червоної армії на Румунію і Совітську Угорщину. Повстання Григорієва. Антагонізм між Галицьким і Наддніпрянським урядами. Наступ поляків. Реорганізація Наддніпрянської армії і встановлення військової інспектури. Порозуміння з «повстанцями». Початок нового наступу проти большевиків. Виступ Болбочана.

Як уже було згадано, наступ нашого війська на Київ був несподіванкою для большевиків. Захоплені планом знищення нашого південно-західного фронту, вони забули про наш фронт на Волині. Крім того, в зв'язку з проголошенням на Угорщині совітської влади (21. березня), у большевиків з'явився новий план — прорватися через Румунію на зєднання з Совітською Угорщиною. Отже большевицькому командуванню в цей час було не до нашого північного фронту. Цим пояснюється, що наше військо при наступі на Київ спочатку мало значний успіх. Наша передова розвідка в кінці березня підходила вже майже до самого Києва.

Коли про це стало відомо в Харкові і в Москві, там ударили на сполох. З Москви було наказано Антонову негайно ліквідувати наш наступ на Київ. Так, московський головнокомандуючий 25. березня телеграфував Антонову: «Переслідування (української армії — І. М.) треба було вести в тому напрямі, куди відходив Петлюра з своїми військами, тобто в напрямі від Києва на Сх. Галичину, до цілковитого розгрому всякої організованости в військах Петлюри. Цього ви не зробили. Частина ваших військ наступає в сторону Румунії, а дивізія Дибенка претяся на Кримський півострів. А найбільше небезпечний для вас напрям, звідки в кожному разі треба було чекати удару, вами був залишений цілком без уваги. Тепер, коли Петлюра знов опинився під Києвом, необхідно вжити всіх заходів для остаточного розгрому Петлюри. Пропоную припинити розвиток операцій в напрямі румунського кордону, як рівнож і до берегів Чорного моря, перекинути звідти всі зайві війська проти військ Петлюри і по-

ставити своєю ближчою метою остаточну ліквідацію наступу проти вас з боку Петлюри, при чому ваше просупення в західному напрямі необхідно довести до кордонів південно-східньої Галичини та Буковини» (Антонов. Записки о гражд. войне. Т. III, ст. 324).

Цей наказ Москви був виконаний. Замість наступу на Румунію й далі на Угорщину, Антонов примушений був перекинути свої війська з південного та інших фронтів проти українських військ, що оперували на Волині. Це відразу змінило становище на нашому Рівенському фронті. Наша армія через брак резервів, а також в наслідок авантюри Оскілка примушена була відступити на територію Галичини.

Вже раніше було ясно, що сам по собі Волинський фронт вдержатися не зможе. Але була надія, що незабаром повернуться з Румунії військові частини нашого південно-західнього фронту. Крім того, під впливом масових повстань, що почалися на Україні, багатьом українським провідникам здавалося, що большевики на Україні довго не зможуть вдержатися. Тому уряд і командування однодушно стояли за продовження операцій на Волинському фронті до останньої можливості.

В той час, як Наддніпрянський уряд находився вже по дорозі в Галичину, Галицький уряд одержав (7. травня) від голови совітського уряду Раковського таку телеграму з Києва⁶⁹):

«Звільнивши територію української совітської республіки від військ Директорії, що намагалася проти волі робітників і селян України встановити тут буржуазну владу, червоні українські війська дійшли до кордонів Галичини. Вітаючи робітників і селян Східньої Галичини, визволенню яких від всякої буржуазної влади ми гаряче співчуваємо, вважаю необхідним заявити від імени робітниче-селянського правительства України, що питання внутрішнього устрою Галичини вважаємо справою галицьких робітників і селян. Робітниче-селянське правительство України відмовляється від всяких воєнних операцій на території Східньо-Галицької республіки при умові, що галицьке правительство припинить всякі ворожі операції проти Совітської України. Пропоную вам послати делегатів для встановлення демаркаційної лінії».

Як бачимо, большевики не мали наміру наступати на Галичину. Навпаки, в цей час вони були дуже зацікавлені в установленні мирних стосунків як з Галичиною, так і з Польщею. Замирення

⁶⁹) В березні 1919 р уряд Раковського переїхав в Харкова до Києва

на цих західних кордонах було їм потрібне для використання своїх сил на інших, більш важливих для них фронтах. Крім ліквідації Наддніпрянської української армії, большевицьке командування в той час ставило собі ще такі завдання: підсилити свій південний фронт проти армії Денікіна, що наступала в Дону й Кубані, та організувати похід через Румунію для допомоги Східній Угорщині. Але здійснення цих завдань було можливе тільки при умові мирних відносин з Галичиною і Польщею.

З приводу цього, напр., Антонов телеграфував (16. квітня) Ленінові і Троцькому: «Якщо вдасться заключити мир з поляками і галичанами, то зможемо ще дати допомогу південному фронтові (проти Денікіна — І. М.) і крім того через Буковину на Угорщину. Крім того, спираючись на басарабських повстанців, організованих нами в полки, похід на Румунію за підтримкою Болгарії й Угорщини. Все залежить від миру з Польщею і Галичиною». (Там же, Т. IV., ст. 57).

Отже мир з Галичиною й Польщею був дуже потрібний большевикам. Тому, коли наша армія залишила територію Великої України, вони зараз же вирішили розпочати переговори з урядом Галичини. Наслідком цього була наведена нота Раковського до Галицького уряду з пропозицією: «встановити демаркаційну лінію» між Галичиною і Східною Україною.

Тим часом у большевиків несподівано з'явився новий дуже небезпечний фронт, який негайно вимагав від них значних сил: це протибольшевицьке повстання отамана Григорієва. Сталося так, що большевики ще не встигли ліквідувати нашого фронту, як Григорієв оголосив війну радянському урядові Раковського й почав наступ на Київ і Харків. Це ще більше вимагало від большевиків мирних відносин з Галичиною.

Треба сказати, що для операцій проти Румунії і далі на Східну Угорщину большевики готували окрему ударну групу в складі інтернаціональної дивізії з румунів, мадяр і басарабських повстанців-утікачів. Але головні надії щодо походу на Захід большевики покладали на повстанську дивізію Григорієва. В цей час большевики вже не мали довіря до Григорієва, тому хотіли використати його для своїх цілей поза межами радянської території й тим самим позбутися його на Україні.

Отож в надії відразу вбити двох зайців, Москва і Київ робили спішні приготування. Так, для «дипломатичної підготовки» цієї акції 1. травня був висланий від імені Радянської Росії й України спільний ультимат до румунського уряду з вимогою за 48 годин звільнити Басарабію від румунських військ і повернути Росії та Україні захоплене військово майно. Через кілька днів

(3. травня) був висланий другий ультимат від Совітської України з домаганням протягом 24 годин звільнити Буковину. Одночасно в Одесі було сформоване «Тимчасове робітниче-селянське правительство Басарабії» на чолі з якимось Криворуковим. Це правительство вже навіть випустило було маніфест про утворення «Басарабської совітської республіки», що мала входити в склад Совітської Росії.

Словом, все було готове для походу на Захід. Антонов вже дав був наказ командуючому одеською армією Худякову про наступ на Румунію, в якому говорилося: «Положення в Совітській Угорщині погіршало, тому недопустимо баритися з наступом. Швидче двигайте Дмитрієва, а за ним Григорієва» (Там же, Т. IV., ст. 48).

Але Григорієв наказу не виконав. Замість наступу на Румунію, він почав повстання проти большевиків. 9-го травня він оголосив у Єлисаветі свій «універсал», в якому називав Раковського та інших членів большевицького уряду авантюристами й спекулянтами.

Вже наш наступ на Київ примусив большевиків затриматися в походом на Захід. Тепер виступ Григорієва остаточно перешкодив їм здійснити цей план. Після світової війни в народніх масах центральної Європи ширилися симпатії до большевизму, особливо в Румунії, Німеччині, Італії, був. Чехословаччині, був. Австрії, був. Югославії, Болгарії. Можна собі уявити, до яких наслідків міг привести цей большевицький похід на Угорщину з метою «запалити світову революцію» в Західній Європі.

Але замість походу в Західню Європу большевики примушені були кинути всі свої резерви на боротьбу з повстанцями Григорієва. Після того як Григорієв взяв Кременчук і потім Катеринослав, на Україну був присланий із Москви навіть спеціальний полк «Чеки» на поміч місцевим большевицьким відділам, що не могли собі дати ради в армію Григорієва.

В цих умовах порозуміння з Галичиною було для большевиків дуже потрібне. Не залишаючи своїх планів походу на Захід, большевики хотіли використати порозуміння з Галичиною для того, щоб пробитися на Угорщину коротшою дорогою — через Галичину та Буковину. Тому незабаром дійшло до неофіційних переговорів між представниками прикордонних большевицьких частин і представниками галицького війська в Тернополі. Большевики обіцяли допомогти галичанам зброєю та іншими військовими матеріялами на таких умовах:

1. Повний розрив галичан з Петлюрою і допомога большевикам в ліквідації Наддніпрянської армії.

2. Реорганізація Галицької армії шляхом усунення з її складу контрреволюційних старшин.

3. Передача більшовикам майна, евакуованого Наддніпрянською армією до Галичини.

4. Пропуск більшовицьких військ проти Румунії.

Антонов твердить у своїх спогадах, що делегація від тернопільської залози їдила навіть до Києва для переговорів у цій справі.⁷⁰⁾ Але пропозиція більшовиків не мала успіху. Спочатку галицькі делегати нібито погодилися на «спільний фронт проти спільних ворогів», а потім заявили, що серед Галицької армії «нема єдності думки».

Не вважаючи на все це, більшовики продовжували вживати заходів для порозуміння з Галицькою армією. З цією метою 26. травня до Волочиська приїздив сам Антонов разом з Затонським і Шумським. Але зза Збруча навіть ніхто не з'явився для переговорів з ними. Саме в цей час наша реорганізована армія вже починала свій новий наступ проти московських окупантів.

Відступаючи на територію Галичини, уряд і Директорія дивилися на це, як на тимчасовий вихід для продовження боротьби. Малося на увазі реорганізувати тут армію і, перекинувши її на лінію Тернопіль-Волочиськ, почати новий наступ проти більшовиків. Серед членів уряду і Директорії не було ні песимізму, ні зневіря. Як і раніше, панувало переконання, що більшовики на Україні довго не вдержаться.

Отож по переїзді з Рівного до Радивилова почалася гарячкова підготовна праця до нового наступу проти більшовиків. Ця робота провадилась в надзвичайно тяжких умовах. Це був час, коли ціла Наддніпрянська Україна знаходилась в руках російських більшовиків. З другого боку, тут, за Збручем, фактично починався останній акт галицької трагедії. Вже раніше, як я зазначав, Галицька армія примушена була відступити від Львова. Тепер поляки незабаром почали наступ на цілому фронті, бо якраз з Франції, починаючи з середини квітня, стала прибувати армія Галлера. Наслідком цього Галицький уряд залишив (26. травня) Станиславів і подався спочатку на схід до Бучача, потім до Заліщик. Було видно, що дні української влади в Галичині почислені. Пригадую, саме в цей час з Берліна приїхав радник українського посольства в Німеччині Роман Смаль-

---

⁷⁰⁾ Як відомо, ці переговори представників Галицької армії з більшовиками були використані поляками для своєї протиукраїнської пропаганди в Парижі. Вони доказували дипломатам Антанти на Міровій Конференції, що Галицький уряд перебуває в контактi з більшовиками і веде з ними переговори про перепуск більшовицьких військ на Східній Угорщині.

Стоцький. Він оповідав, що армія Галлера дуже добре овбровна, і що галицькому командуванню в дальшій боротьбі з поляками треба числитися з майже неминучою поразкою. Але, не вважаючи на тяжку ситуацію, про якийсь спільний план праці не могло бути мови.

Ненормальні відносини між Наддніпрянським і Галицьким урядами встановилися після утворення в Рівному нового правительства. Член Директорії Андрієвський не визнавав уряду Мартоса і продовжував жити в Станиславові. Тут він гуртував коло себе бувших міністрів з уряду Остапенка і взагалі незадоволених новим правительством. В цей час (березень-квітень 1919 р.) на території Галичини знаходилось чимало урядовців-втікачів з Наддніпрянської України, що підчас безперестанних евакуацій державного центру порозбігалися, хто куди хотів. Наприклад, з міністерства внутрішніх справ ще в Винниці зникли невідомо куди директор адміністративного департаменту Пащевський і начальник комісії для заготівлі одягу для міліції Гейман, за яким числилося 10 мільйонів гривень державних грошей. Перед евакуацією з Камянця (в кінці березня 1919 р.) зник цілий кінний загін центральної державної міліції в кількості до 300 людей разом з своїм начальником Индишевським і т. д. Не мало з цих дезертирів опинилося в Галичині, де вони весело жили по ресторанах та каварнях. Пригадую, ще в Проскуріві, коли до Директорії приїздили представники Галицького уряду, мені довелося чути від них, що ці наші дезертири, серед яких було багато також військових, способом свого життя зодбули недобру славу серед галицького громадянства й війська.

Тому, почавши працю в Рівному, новий уряд, як уже про це було згадано, вислав до Галичини окрему надзвичайну комісію на чолі з товаришем міністра внутрішніх справ Г. Няньчуром. Ця комісія мала своїм завданням: проконтролювати діяльність різних агентів Наддніпрянського уряду в Галичині (між іншим в цей час в Станиславові працювала експедиція заготівлі державних паперів УНР, що була вивезена туди в Києва), а головню примусити різних як цивільних, так і військових урядовців вернутися до виконання своїх обов'язків і здати або пред'явити справоздання за ті державні кошти, що за ними числилися. Андрієвський за допомогою членів Галицького уряду всіма способами перешкоджав праці цієї комісії. В одному з своїх донесень голова комісії повідомляв уряд, що член Директорії Андрієвський своїми розпорядженнями дискредитує авторитет Наддніпрянського уряду й унеможливує роботу комісії. Як на приклад, він указував на те, що Андрієвський призначив собі, не маючи

на те права, окремого керуючого міністерством фінансів Кривецького, через якого робив різні розпорядження, навіть касував накази міністра фінансів нашого уряду. Далі вказував, що Андрівський видав посвідчення наддніпрянським урядовцям на право проживання в Галичині, а також приймає від різних урядових осіб грошові справоздання, документи й готівку, даючи їм цим самим можливість ухилитися від контролю надзвичайної комісії. Для надання своїм наказам і посвідченням більшої сили Андрівський здобував на них додатковий підпис голови Галицького уряду С. Голубовича. Отже фактично був такий стан, неначе було дві Директорії: одна з Петлюрою, Макаренком і Швецем у Рівному, а друга — з Андрівським і Петрушевичем у Станіславові. В зв'язку з цим, коли Наддніпрянський уряд вже переїздив з Рівного на територію Галичини, було ухвалено, що постанови Директорії дійсні тільки при участі Петлюри.

Відносини між Галицьким і Наддніпрянським урядами особливо загострилися після того, як в Рівному стався виступ Оскілка. В нашому уряді були відомості, що між ініціаторами Оскілкового виступу (в числі яких називалося також ім'я члена Директорії Андрівського) і відповідальними членами Галицького уряду існував коли не контакт, то певна солідарність поглядів. Не даром Є. Коновалець в своїх спогадах вказує про «незавидну роллю в Оскілковському перевороті О. Андрівського, Л. Цегельського, Біберовича, Гемпеля й інших» («Воля», Відень 1921. Т. III, ч. 3—5).

Хто саме й яким способом підбурював провідників правих галицьких угруповань проти Наддніпрянського уряду, про це може свідчити, напр., такий факт. Після ліквідації Оскілкового виступу наш уряд одержав телеграму від Галицького секретаріату з повідомленням, що до нас їде «представник французького командування». На другий день до Рівного дійсно приїхав якийсь француз, але, як виявилось, це був відомий агент-розвідник при французькій місії в Варшаві Серкаль. В розмові з Мартосом, який спочатку не хотів його зовсім прийняти, Серкаль заявив, що галицьке питання вже вирішене і що Галичина передана Польщі. Антанта, казав він, хоче вам допомогти, але на перешкоді — ваші відносини з галичанами. Для чого вам галичани? Ваш порятунок в Антанті. Зречіться Галичини, то одержите зброю.

Було ясно, що це говорилося з провокаційною метою. Тому Мартос спеціально їздив до голови Галицького уряду С. Голубовича, щоб поінформувати його про це. Коли він розповів Голубовичу про свою розмову з Серкалем, той був надзвичайно здивований і навіть не хотів вірити тому, що оповідав Мартос. Як це

могло бути? — казав він Мартосові. Аджеж перед своїм відіздом до Рівного Серкаль був у нас тут і в розмові зо мною заявив:
✓ «Самостійність Галичини буде визнана, але мусите пірвати з тими
✓ бандами зза Збруча, що йдуть з Петлюрою».

Більше Серкаль не з'являвся до нашого уряду. Але його розмова з представниками Галицького й Наддніпрянського урядів — це яскравий приклад того, як вороги української справи не спали й вживали всіх заходів для того, щоб розв'язати й знищити активні українські сили.

Нічого дивного, що поряд з загостренням відносин між обома урядами незабаром дійшло до формального розриву між Андрієвським та іншими членами Директорії, що йшли разом з Петлюрою. Сталось це після того, як Андрієвський прислав Петлюрі листа (з 5. травня), в якому між іншим заявляв, що він не може фактично провадити працю в Директорії, а тому не може нести відповідальности за її діяльність. Цей лист був прочитаний на спільній нараді уряду й Директорії 13. травня в Радивиліві. Було ухвалено: вважати, що Андрієвський вибув із складу Директорії.

Ось в таких відносинах мусів Наддніпрянський уряд провадити свою працю в Радивиліві, потім на території Галичини. До формального розриву між Галицьким і Наддніпрянським урядами не дійшло, але фактично вони йшли своїми окремими шляхами. Правда, Галицький уряд не чинив ніяких особливих перешкод нашому урядові в підготові нового наступу проти большевиків. Але поза тим всюди ширилася пропаганда проти нашого уряду і Петлюри. Під впливом цієї пропаганди знаходилися найвідповідальніші представники Галицького уряду. Так, напр., президент Української Національної Ради Є. Петрушевич в розмові з деякими членами Наддніпрянського уряду заявляв, що, мовляв, Антанта Петлюрі не вірить, бо вважає його за большевика, і тому не дасть допомоги Україні, доки на чолі армії буде стояти Петлюра. «Українська справа, казав він, загибає від командування Петлюри. Армія йому зовсім не вірить, бо він не є військова людина. Чому
✓ він так тримається за те командування і не передасть його до свідченій людині, як от хоч би Греків та інші?»

Це був погляд, якого тоді трималися також праві наддніпрянські провідники. Вони в один голос жалілися галичанам, що, мовляв, не можуть і не будуть воювати в армії, якою керує Петлюра. Не дивно, що після рівенської авантюри тепер до нашого уряду знову почали доходити відомості, що праві кола підготовляють новий план державного перевороту. Це все дуже утруднювало працю уряду й командування щодо підготовки нового наступу проти большевиків.

Але найбільший удар нашій справі завдали поляки. Саме в цей час (в середині травня) польські війська, як я вже про це згадував, почали наступ з півночі на цілому фронті. Це мало дуже тяжкі наслідки для нашої дальшої боротьби. Насамперед ми мусли були прискорити свій наступ на Україну, бо Галичина тепер переставала для нас бути запіллям. По-друге, наша армія втратила багато військового майна, яке в нас захопили поляки.

Саме тоді до нас з Румунії через Заліщики почали прибувати частини бувшого південно-західного фронту. На вимогу головного командування, деякі з цих частин, як от військова школа, були негайно перекинуті на Волінський фронт, щоб затримати наступ большевиків. Решта військ, що приходили з Румунії, концентрувалися в районі Кремянця для дальшого переформування. Та не встиг штаб дієвої армії, після переїзду до Радивилова, взятися за реорганізацію армії, як несподівано були одержані відомості, що поляки розпочали наступ проти Галицької і проти Наддніпрянської армій. Наслідком цього вже 16. травня польське військо взяло Луцьк, де захопило великі склади нашого військового майна і забрало в полон багато наших вояків. Добровільно до поляків перейшла большевицька дивізія, що свого часу на бажання її командира Стренгірова була поставлена на фронт проти поляків. Словом, була ліквідована майже ціла Холмська група, що стояла проти поляків під командою ген. Янушевського. Все це сталося за зрадницькою допомогою отаманів Абази та Тимченка, що керували луцьким відтинком: вони заключили з польським генералом Карницьким таємну умову, на підставі якої передали полякам в полон цілу луцьку залогоу.

Коли прийшли відомості про наступ поляків, почалася евакуація Радивилова в напрямі на Красне та Тернопіль. Тоді це була єдина залізнична лінія в цім районі, яку наш державний центр міг використати для своїх цілей. Але поляки продовжували наступ. Ще до закінчення евакуації Радивилова вони захопили залізницю недалеко від цієї станції й багато нашого військового майна попало до їх рук. А те, чого вони не встигли захопити в Радивилові, продовжували забирати при дальшому русі на південь.

Цей наступ поляків в запілля нашої армії був великим ударом для нашої справи. Фактично українська армія муслила була тепер готуватися до нових боїв з большевиками без зброї й амуніції, бо спочатку була пограбована румунами, а тепер поляками. Ось що пише М. Капустянський про ті втрати, що їх мала наша армія внаслідок цього ворожого наступу польського війська: «Міліярдів майно, яке з великими труднощами вдалося звести на нашу базу

Броди-Тернопіль-Волочиськ, захоплено польським військом. Йому дісталися в Красному авіаційна база, в Бродах — найліпша в Росії рухома майстерня й радіосклепи та величезна кількість нашого припасу. Найбільшою ж втратою для української армії було залишення нами склепів з огнеприпасом та абровю» («Похід укр. армій на Київ—Одесу в 1919 р.» Ч. 1, ст. 37). Наступаючи проти нас і захоплюючи наше військове майно, поляки мали подвійну мету: ослаблювати нашу бобву силу взагалі й недопускати до зєднання нашої армії з армією Галицькою. Тому, захопивши Радивилів, польські відділи аж до самого Волочиська не переставали посуватися слідом за нашими потягами, захоплюючи, де тільки можна, наші ешелона з військовим майном. Це робилося, не вважаючи на те, що штаб діввої армії ще в Радивиліві вислав до польського командування делегацію на чолі з підполк. Левчуком для припинення наступу поляків.

Не вважаючи на всі ці труднощі та перешкоди, українському командуванню всетаки вдалося перевести в життя той план, який був намічений щодо реорганізації армії. Шляхом зменшення тактичних військових одиниць створено кадри регулярної армії. Всі військові частини разом з тими, що прибули з Румунії, зведено до 11 дивізій (кожна з 3-х полків піхоти, одного гарматного полку і кінної сотні), а дивізії в окремі групи, по 2—3 дивізії в кожній. Армія складалася тепер з таких головних відділів: група Січових Стрільців під командою отам. Коновальця, Запорізька група під командуванням полк. Сальського, Волинська група під командуванням полк. Петрова, 3-я дивізія під командою підполк. О. Удовиченка (що була сформована з загонів от. Миколи Шаповала і полк. Шандрука) і Запорізька Січ отам. Божка.

З приводу цієї реорганізації нашої армії тодішній начальник штабу групи Січових Стрільців ген. Безручко пише (в львівському «Ділі» в 20. червня 1937): «Українська армія (до переведення реорганізації в травні-червні 1919 р. — Г. М.) організується й формується без усякого плану й без усяких підстав. Формують частини активніші особи, які, зібравши певний гурток людей навколо себе, отримують пізніше санкцію уряду й стають N-ою частиною. Виключенням був лише Запорізький корпус і корпус Січових Стрільців. Через те підрахунок сил і управління ними бували часто не під силу вищому командуванню. Сваюля й «отаманія» у війську часто зводили на нівець усякі плани командування. Кінець такому порядкові покладено тільки в червні 1919 р., і це дало добрі наслідки. З тактичного боку, додає ген. Безручко, цікаво відмітити, що до червня українське військо тримається

т. зв. «залізничної тактики» у веденні війни: війська, які не мали обозів, трималися залізниці й пересувалися ешелонами.

Отже реорганізацією нашого війська покладено основи для існування регулярної української армії. Без цього наша попередня боротьба мала малоорганізований, напівпартизанський характер. Але для успішного продовження боротьби цієї чисто військової реформи було замало. Потрібні були ще деякі заходи політичного характеру. Не треба забувати, що армія Директорії повстала чисто стихійно в революційній боротьбі проти ворогів України. На початку свого існування це була по суті повстанська маса селян, неорганізованих і недисциплінованих. Після повалення гетьманської влади, особливо після відступу Директорії з Києва, багато з окремих частин цієї армії розפורшилося, бо багато вояків пішло додому, забравши з собою зброю й амуніцію. В армії залишився переважно здоровий національно елемент, настроєний протибольшевицьки. Але було ще багато людей, особливо серед старшинства, нетвердих або й зовсім непевних з національного боку.

Як відомо, Центральна Рада до большевицького перевороту в Московщині майже зовсім не мала старшин вищих рангів, які б признавалися до українства. Тільки після приходу большевиків до влади і потім підчас гетьманщини досить багато «руських офіцерів», шукаючи порятунку, пішли на службу до української армії. Здебільшого це були елементи, які хиталися між «малоросійщиною» і російським білогвардійством. Тому вони легко піддавалися впливам різної пропаганди і ставали зряддям політичних авантюр поодиноких українських груп. Лише цим можна пояснити такі факти, як рівенський виступ Оскілка, яким фактично керував начальник його штабу російський генерал Аґап'єв, або зрадницька поведінка «малоросів» отаманів Абази та Тимченка при захопленні поляками Луцька. Підчас Оскілкового виступу виявилось, що Аґап'єв майже одверто підготовляв переворот, ховаючись за Оскілка, але ліквідувати ці його плани не було можливости: військові керівники боялися один одного й не відважувалися на рішучі кроки проти змовників. Взагалі багато старшин з вищого командування, замість своєї безпосередньої справи, займалися політиканством, а це надзвичайно негативно відбивалося на бойовому стані армії.

Щоб уникнути всього цього надалі, вирішено, на пропозицію Петлюри, встановити військову інспектуру. Вже в Радивиліві був ухвалений (13. травня) закон, разом з окремою інструкцією до нього, про «державний інспекторат у військових частинах та інституціях». Тоді ж Петлюра призначив на посаду головного

державного інспектора В. Кедровського (одного з ініціаторів цієї справи), а його помічником І. Романченка.

Про завдання державної інспектури в інструкції говорилося: «Надзвичайні обставини, в яких перебуває тепер Україна, вимагають, щоб державний інспекторат, з одного боку, був правою рукою й очима вищої центральної влади, а з другого боку, він не повинен зупинятися перед ніякими мірамаи, аби врятувати нашу армію від розпаду й деморалізації. Через усю працю органів інспектури повинно проходити червоною ниткою: перемога української народної армії над ворогами республіки, звідкіля б вони не прийшли й хто б вони не були — за всяку ціну».

«Завдання державного інспекторату, говорилося далі, є стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів центральної військової влади, перестерегати й в пні винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, піяцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та в інституціях. Про ворожий та непевний елемент інспектори своєчасно повідомляють відповідних муштрових начальників, а в крайньому випадку ворожий і непевний елемент інспектор може негайно усунути з армії, рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, правительство і головного отамана, а коли правительство і головний отаман не знайдуть поважної причини до усунення, інспектор попадає під відповідальність по закону про надзвичайні суди . . . Командний склад веде оперативні та адміністративні справи самостійно, але з відома інспекторів; інспектори ж не мають права втручатися в ці справи». Згодом права державних інспекторів були ще більше поширені.

Інститут військової інспектури був встановлений під впливом надзвичайних обставин тої доби. В умовах великої міжнародної і міжгромадянської війни, коли все старе ламалося, а нові ідеали як соціального, так і національного життя були ще для багатьох учасників боротьби неясні й тільки формувалися, — в таких умовах без військової політичної інспектури не можна було обійтися. Інститут військової політичної інспектури виправдав себе на протязі багатьох революцій. Як відомо, військові комісари відіграли визначну роль підчас французької революції. Так само політичні комісари в армії російських большевиків у великій мірі спричинилися до воєнних успіхів большевицької влади. Нема сумніву, що й наша військова інспектура відіграла певну позитивну роль в нашій боротьбі. Можна сміливо твердити, що коли в нашому війську було поволі приборкано отаманщину й сваволлю, то це в значній мірі завдяки військовій інспектурі.

Тимто після встановлення військової інспектури в нашій армії вже не було більше заколотів на взір Оскілкової авантюри або таких зрадницьких вчинків, як передача полякам Луцька.

Але в самій армії, власне серед деякого з вищого старшинства, інститут військової інспектури від самого початку зустрів неприхильне й навіть вороже відношення. Військова інспектура, що складалася не з вищих ранг військових, зачіпала амбіцію деяких вищих старшин української армії. Пригадую, найбільше нарікань з боку військових було на те, що інститут державних інспекторів був заведений лише в армії, тоді як всі інші державні апарати, в яких теж було чимало людей, непевних з національного боку, залишалися без цієї установи. Уряд визнавав оправданість цих закидів. Але в тих обставинах не було іншого виходу. Ми мали дуже мало потрібних кадрів людей. Тому, взявши для військової інспектури все, що тільки можна було, уряд не міг і думати про встановлення державної інспектури також в цивільних установах, хоч у цьому безумовно була велика потреба. На жаль, недостача людей, підготованих для інспекторської праці в армії, не дозволила зорганізувати цей важливий інститут так, як цього вимагала справа. Були серед державних інспекторів щирі українські патріоти, що для загальної справи жертвували своїм життям, як напр. Дерещук, М. Горобець, Н. Малеча, Антонюк та інші. Але деякі державні інспектори не стояли на висоті свого призначення, і це було головною причиною незадоволення цією установою. Поза всім цим, як я вже сказав, військова інспектура була позитивним явищем в нашій визвольній боротьбі 1919 року.

Одночасно з реорганізацією армії, уряд провадив інтенсивну працю для встановлення контакту з «лівими українцями» по той бік фронту. Вістка про утворення нового правительства з участю соціалістів розійшлася по цілій Україні й викликала прихильний відгук в народніх масах. Наслідком цього хвиля повстань проти большевиків піднеслася ще вище. Так, напр., Антонов у своїх спогадах з приводу масових повстань на Україні в кінці квітня і на початку травня 1919 року зазначає, що «тільки в одній Київській губернії було зв'язано боротьбою з бандитизмом (читай: з повстанцями — І. М.) до 14.000 багнетів, в Чернігівській губернії до 2.500, в Подільській — понад 3.000, в Волинській — до 600. Всього 21.000, з них фронтових і призначених для фронту — до 7.500 багнетів, при 20 гарматах, 140 кулеметах і 3 бронепотягах» (Там же. Т. IV, ст. 171).

Україна переживала переломову хвилю розчарування в боль-

шевицькому режимі. Як реакція на це, було шукання виходу своїми власними українськими силами. В тих обставинах, коли б сусідні держави, Польща та Румунія, не чинили перешкод, то наступ української армії в глибину України мав би великий успіх.

Майже щодня з того боку фронту приїздили різні посланці, звязкові й цілі делегації до уряду для встановлення контакту в спільній боротьбі проти російських большевиків. Підчас евакуації Рівного в Кієва приїхав також соц.-революціонер Ю. Ярослав від Київського Революційного Комітету. Він оповідав, що цей Комітет утворився з участю есерів і незалежних соц.-демократів з метою збройної боротьби проти московських большевиків, що в народніх масах велика ненависть до большевиків, але переважають настрої за радянські гасла. В своїй відозві, оголошеній на початку квітня, Київський Революційний Комітет виступив з різким протестом проти примусового заведення комун і проти релігійних переслідувань. «Вся влада на місцях, говорилося в відозві, хай належить робітничо-селянським совітам, а в центрі совітові совітів без всякої партійної диктатури. Влада на Україні повинна бути в руках місцевих людей українців; ми не потребуємо окупантів та спекулянтів на комунізмі. Ніхто не повинен насильно заводити комун, якщо на це нема згоди народа. Що торкається церкви, то це діло совісти кожної людини, і ніхто не має права знущатися над вірою народа».

Незабаром, коли уряд уже покинув Радивилів, надійшли сенсаційні відомості про повстання Григорієва. Був одержаний «універсал» Григорієва, який він оголосив 9. травня в Єлисаветі. В цім універсалі між іншим говорилося:

«Народе Український! Політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірчивість: замість землі та волі тобі насильно накладають комуну, надзвичайку і комісарів в московської обжорки. Селяни й робітники! Вас дев'яносто два відсотки на Україні. А хто управляє вами? Беріть владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду. Хай живе влада рад народу України.

«Негайно організуйте владу народню. В кожному селі виберіть селянську раду, в кожній волості волосну раду, в кожному повіті — повітову раду, в кожній губернії — губерніяльну раду. В раду мають право бути вибраними представники всіх партій, які стоять на радянській платформі, і ті, що признають себе безпартійними, але підтримують радянську владу. В склад рад можуть входити представники всіх національностей, пропорційно

їх числу на Україні, себто для українців предоставляється в раді 80% місць . . . і для всіх інших національностей 15% місць. При такому розподіленні не буде засилля ні партії, ні нації. Глибоко вірю, що це буде дійсно влада народня. Хай живе свобода слова, друку, совісти, зібрань, спілок, страйок, праці й професій, недоторкальність особи, думки, оселі, переконань та релігії.

«Уряд авантюриста Раковського і його ставлеників просимо йти од нас і не насилувати волю народню. Всеукраїнський візд рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його».

Універсал Григорієва був яскравим покажчиком тих настроїв, які були в той час поширені серед повстанців на Україні. Боротьба проти російських окупантів велася переважно під гаслами «радянської влади». Саме в цей час до уряду приїхали представники від повстанців з Поділля. Це були ті самі «ліві українці», Греценко, Мукоїд і Шевченко, що брали участь в Комітеті Охорони Республіки в Кам'янці, як представники від місцевої залози. Тоді вони були «радянці». Тепер також заявляли, що тільки під радянськими гаслами можлива успішна боротьба проти большевиків. Правда, самі вони визнавали, що деякі повстанські загони боролися під гаслом Української Народньої Республіки.

Ці ідеологічні різниці поміж повстанцями розбивали єдність протибольшевицького руху і були не в інтересах української боротьби. Про розпорошеність повстанських сил уряд мав багато фактів. Тому партії українських соц.-демократів і соц.-революціонерів вирішили звернутися до повстанців з спільним листом-закликом, щоб вони гуртувалися під одним спільним прапором — Української Народньої Республіки. В цьому листі, який був післаний 20. травня через спеціальних курерів (Гарасима, Шабалу, Пелишенка і Христича), заявлялося, що «думки деяких партій (українські ліві есери і незалежні с.-д.) завести якийсь український комунізм є цілковита фантазія: селянство не помириться ні з якими комунами, однаково чи будуть вони «українські», чи «російські».

Від імені обох партій в листі пропонувалось всім повстанцям не роз'єднувати своїх сил, а об'єднати їх навколо одної ідеї — Української Народньої Республіки. «Лише на такій платформі, говорилося в листі, можна об'єднати широкі народні маси і зберегти здобутки революції. Ми не передрішаємо питання про форму влади: нехай український трудовий народ виявить у своєму парламенті (Трудовому Конгресі) свою волю. Ми згодні реформувати Директорію і прийняти нових членів у соціалістичне правительство. Але це соціалістичне правительство має бути признане

всіма повстанцями на Україні. В іншому разі Українській Республіці загрожує реакція і розділ поміж імперіялістичними сусідами». В листі заявлялося далі, що соціалістичні партії, з огляду на закордонну політику, вважають необхідним залишити Директорію тимчасово, до скликання Трудового Конгресу. Лист кінчався закликом до всіх повстанців «вийти в дружній контакт» з названими партіями і «віддати всі сили й вміння для спільної справи — будування єдиної, вільної, самостійної й незалежної України без холопа й пана».

Як бачимо, в цьому листі повторювалася та сама програма «порозуміння з лівими українцями», яку представники соціалістичних партій вислали на той бік фронту ще підчас перебування уряду в Рівному.

Але незабаром виявилось, що представники українських соц.-демократів, і соц.-революціонерів, що залишилися під большевицьким режимом, були іншого погляду на справу. Приблизно через тиждень (29. травня) до нас в Тернопіль приїхали в Києва представники есерів — Одрина, Черкаський, Часник і представник незалежних соц.-демократів Пісоцький. Вони заявили, що приїхали, як уповноважені від Всеукраїнського Революційного Комітету і від Центральних Комітетів своїх партій, для порозуміння в справі боротьби проти російських большевиків. Їхні інформації підтверджували те, що ми вже знали з інших джерел про становище під большевицьким режимом.

Одрина в своїй доповіді підкреслював, що перелом в настроях українських мас викликаний головно грабінницькою політикою російських большевиків на Україні. Всі зусилля большевиків, оповідав він, направлені в першу чергу на використання харчових запасів України. Крім харчових продуктів, на Московщину масово вивозиться всякого роду товари, як мануфактура, меблі, навіть обіддя. Вивозиться все, що тільки можна, оскільки на перешкоді не став зруйнований транспорт. З одного Києва вивезено на грубі мільйони столярських та ковальських інструментів і приладів. Така безоглядна грабінницька політика большевиків розкрила очі українським робітникам і селянам. Вони побачили, що то значить московська влада на Україні. Це піднесло національну свідомість українських мас. Коли в Катеринославі почали вивозити машини з заводів, то робітники запротестували: лягали на рельси й заявляли: «хай вивозять через наші трупи!» На селах йде війна проти комуни. На боротьбу проти большевиків виступають всі — чоловіки й жінки, виступають хто з чим може — з косами, з вилами, при чім в церквах дзвонять в давони. Особливо велика ворожнеча до большевиків спостерігається в місцевостях

поблизу залізниць, де селяни мають можливість на власні очі бачити, як большевики вивозять з України різне майно і крам.

Одрина оповідав, що повстанська хвиля спочатку охопила Лівобережжя: Чернигівщину і Полтавщину, де найраніше показала себе російська окупаційна влада. Скоро повстанський рух переклався на Київщину, переважно в повіті: Київський, Канівський, Васильківський, Звенигородський і Таращанський. Після утворення в Києві Всеукраїнського чи Центрального Революційного Комітету хвилі повстань поширилися на повіті: Черкаський, Чигиринський, Уманський і Липовецький. Одночасно почалися повстання на Поділлі, на Катеринославщині і нарешті на Херсонщині, де в порозумінні з Центральним Революційним Комітетом виступив отаман Григоріів. Одрина стверджував, що з одержанням вістки про утворення соціалістичного уряду хвиля повстань спалахнула ще сильніше. Під впливом цього навіть праві українські партії: соц.-федералісти, самостійники-соціалісти і хлібороби-демократи утворили було в Києві «Об'єднаний Комітет партій» для допомоги повстанцям. Але цей Комітет успіху не мав. Висновок Одрини був такий: в інтересах загальної справи треба об'єднати по змові всі соціалістичні й демократичні українські сили в єдиний фронт політичний і воєнний.

Для практичного вирішення цієї справи Одрина й Пісоцький привезли з собою проєкт договору, що був, як вони заявили, підписаний 13. травня в Києві представниками незалежних соц.-демократів, українських есерів (центральна течія) і членами Центрального Комітету українських соц.-демократів, що залишалися в Києві. Цей проєкт договору був підписаний умовно; він мав набрати остаточної сили лише після прийняття його представниками Ц. К-ту українських с.-д., що знаходилися по цей бік фронту. Зміст договору мав такі головні точки:

1. Замість Директорії утворюється Рада Республіки з 9 осіб, по три представники від кожної партії, що підписали цей договір.

2. Органи влади на місцях організуються в формі рад селянських і робітничих депутатів за трудовим принципом.

3. По скінченні боротьби з російськими большевиками Рада Республіки та її кабінет міністрів скликають Конгрес Рад і на ньому складають свої уповноваження.

4. Конгрес Рад ухвалює конституцію України, остаточно встановлює форму влади й організує сталу виконавчу владу республіки.

Цей проєкт по суті був повторенням того плану, з яким есери і незалежні с.-д. носилися ввесь час, починаючи ще з Проскурова, коли до нас з Києва приїздив Драгомирецький. Центральний

Комітет с.-д. партії як тоді, так і тепер поставився негативно до цього проєкту. Те, що члени Ц. К-ту с.-д. партії в Києві підписали цей проєкт, ми пояснювали їхньою непоінформованістю. Ми вважали, що об'єднати активні українські сили тут і там за фронтом не вдасться на програмі радянського устрою. На нашу думку, треба було знайти якусь компромісову лінію, за якою міг би піти як фронт Директорії, так і революційно настроєні маси під большевицьким режимом.

Але переговори з «повстанцями» в огляду на події на нашому фронті затягнулися. Це був найкритичніший момент перебування нашого уряду на території Галичини. Наше військо після поспішного переїзду саме починало наступ проти большевиків. Тим часом поляки, не вважаючи на те, що до їхнього командування була послана нова місія на чолі з ген. Дельвігом для підписання перемиря, продовжували наступати на наших тилах, захоплюючи поїзди з військовим майном. Уряд і вище командування покинули Тернопіль і переїхали спочатку на ст. Дичків, потім на ст. Богданівку в 10 кілометрах від Волочиська. 2-го червня польські роз'їзди були вже недалеко від Богданівки, а Волочиськ все ще знаходився в руках большевиків. Це були трагічні хвилини. Штаб армії й уряд фактично опинилися в мішку між двома ворожими силами. При несприятливих умовах можна було чекати ліквідації державного центру кожної години. Лише великий ентузіазм учасників тої боротьби і безмежна віра в свою справу не дали запанувати настроям паніки та одчаю. Під гуркіт гармат, що доносилися зза Збруча, вирішено було вжити рішучих заходів для самооборони. Мобілізовано всіх урядовців. Штаб армії заявив представникам уряду, що коли протягом доби не візьмемо Волочиська, то стоїмо перед дилемою: потрапити в полон до поляків або до большевиків. Але на другий день Волочиськ був уже в наших руках. Український центр знову вступив на наддніпрянську землю.

Наш наступ був несподіваний для большевиків, тому розвивався успішно. Українські вояки билися з великим завзяттям, противник відступав по цілому фронту. Уже 6. червня наше військо вишло на лінію Старо-Костянтинів—Проскурів—Кам'янець.

Успішний наступ нашого війська вплинув і на переговори з «повстанцями». Незалежні соц.-демократи і есери сподівалися, що під впливом непевної ситуації на нашому фронті їм вдасться здійснити свій план, з яким вони приїхали з Києва. Тепер вони побачили, що становище на фронті Директорії не є безнадійне, тому пішли на поступки. Після спільних нарад з ними було вирішено: залишити в силі Рівенські умови, але на місцях приступити

до організації рад за трудовим принципом. Ці ради мали об'єднати в собі всі функції як адміністративні, так і господарські місцевої влади. Крім того прийнято, що на території Директорії мають право легального існування всі партії, що стоять на позиції незалежної України і не виступають збройно проти уряду Української Народньої Республіки. Петлюра й інші члени Директорії погодилися на ці умови. Але незалежні соц.-демократи заявили, що вони залишаються при окремій думці, тому не можуть вступити до ближчого контакту з урядом Директорії.

Ця умова була прийнята 9. червня в Чорному Острові, Проскурівського повіту. На підставі цієї умови до уряду вступило два нових представники від есерів: Д. Одрина, як міністр здоров'я, і Т. Черкаський, як міністр преси й пропаганди. Представник незалежних соц.-демократів виїхав назад до Києва. Есери залишилися для праці з урядом і армією, яка успішно наступала проти большевиків на фронті Волочиськ-Дністер.

В той самий день, як Наддніпрянський уряд, поповнений новими представниками від есерів, зійшовся в Чорному Острові на своє перше засідання, несподівано з фронту прийшло повідомлення про нову авантюру правих — виступ Болбочана.

Ще на початку травня, коли Запорізький корпус переїздив з Румунії до Галичини, уряд мав відомості, що серед козаків і старшин корпусу провадиться пропаганда за поворот Болбочана на становище командуючого корпусом. Нитки цієї пропаганди йшли до Станиславова, де знаходився головний осередок правого українського табору і звідки свого часу в Рівному був організований виступ Оскілка. Тепер після невдачі з Оскілком праві групи задумали новий план. В уряді були відомості, що в Станиславові відбулася нарада самостійників-соціалістів разом з хліборобами-демократами і деякими соціалістами-федералістами, на якій був присутній також представник Галицького уряду. План правих був такий: за допомогою Болбочана усунути соціалістичний уряд і Петлюру та проголосити диктатуру Петрушевича і генерала Грекова. Як відомо, виступ Болбочана стався в той самий день, коли Петрушевич був проголошений диктатором Галичини, а Греків призначений командантом Галицької армії замість звільненого Омеляновича-Павленка. Отже уряд мав підстави виводити, що дійсно якийсь подібний план в правих колах існував. Але ні правительство, ні Директорія в той час не вірили в можливість нових виступів з боку правої опозиції. По-перше, був для цього невідповідний час — початок боїв на фронті. По-

друге, було відомо, що агітація за Болбочана, щоб вернути його на посаду командуючого Запорізьким корпусом, не знаходила ґрунту серед козаків. У війську була ще занадто свіжа згадка про рівенську авантюру Оскілка з її страшними наслідками для української справи.

Тим часом в кінці травня Галицький уряд залишив Станиславів. Утікаючи від поляків, Болбочан раптом з'явився в Тернополі, де тоді находився Наддніпрянський уряд. Разом з Болбочаном приїхав також С. Шемет, один з провідників української партії хліборобів-демократів, що свого часу брала участь у проголошенні Скоропадського гетьманом України. Через кілька днів у розмові з Петлюрою Болбочан заявив, що бажав би вернутися до праці в армії. Петлюра ще раніше порозумівся з членами Директорії Макаренком і Швецем, що Болбочана не можна вертати до армії, бо Черношличники (кінний полк Чорних Запорожців під командою полк. Дяченка) — за Болбочана, а Гайдамаки (Гайдамацький полк під командою отам. Волоха) — проти, тому, мовляв, «не буде порядку». Через це Петлюра запропонував Болбочанові їхати головою військової місії до Італії для організації українських полонених, щоб перевезти їх на Україну. Болбочан на це погодився і другого дня мав прийти до Директорії, щоб взяти писані уповноваження. Але не прийшов. Замість цього він разом з Шеметом виїхав до Проскурова, що саме тоді був звільнений нашим військом від большевиків.

В Проскурові було вже все приготоване. За директивою згори отаман Осмоловський і сім полковників з Запорізької групи (Дубовий, Мальцев, Дяченко, Пирогів та інші) подали на руки державного інспектора цієї групи Гавришка вимогу до уряду про повернення Болбочана на посаду командуючого Запорізькою групою. Гавришко, як потім з'ясувалося, був у спілці з змовниками. Тому, зловживаючи статут військової інспектури, він негайно наказав Болбочанові перебрати від полк. Сальського командування Запорізькою групою. Сальський відмовився виконати цей наказ, як незаконний, і повідомив про це Петлюру. Петлюра негайно наказав окремій частині, під командою полк. Романа Сушка, ліквідувати авантюру Болбочана. Сушко мав атакувати штаб Запорізької групи. Тим часом старшини, що домогалися повернення Болбочана до Запорізької групи, взяли свою заяву назад. Тоді Петлюра рішив вжити заходів для безкровної ліквідації конфлікту. З цією метою до Проскурова були делеговані Кедровський і Романченко з наказом арештувати Болбочана і Гавришка.

Кедровський докладно оповідає в своїх спогадах, як Болбочан

на його вимогу добровільно ліквідувати свій протидержавний вчинок рішуче відмовився це зробити. Він заявив, що був незаконно усунений з посади командуючого корпусом, тому тепер рішив знову вернутися на своє попереднє становище. Коли про це довідалися козаки Запорізької групи (з Дорошенківського полку), вони вночі арештували Болбочана й Гавришка і відправили їх до Чорного Острова. Але до Чорного Острова був привезений лише Болбочан, бо Гавришко утік зпід арешту.⁷¹⁾ С. Шемет зник в Проскурова ще раніше, коли побачив, що справа не вдалася.

З приводу обурення, яке викликав виступ Болбочана серед війська, Є. Коновалець у своїх спогадах пише: «Болбочан не стрінув ніякої підтримки з боку тих частин Запорізького корпусу, на які він сам найбільше покладався. Навіть 7-ма запорізька дивізія заявила однодушно за от. Сальського. Розярення проти Болбочана було в Проскурові таке велике, що тільки з трудом удалося врятувати його перед самосудом гарячих елементів з поміж схвилюваних запоріжців, які вичудом поставили добро і цілість свого корпусу від замірів одної амбітної людини».

І далі: «З самих Болбочанових відозв, розкинутих по Проскурові, показалося, що виступ Болбочана мав далеко глибшу підставу та поважніші заміри, ніж тільки одне перейняття командування в Запорізькому корпусі. Не могло бути сумніву, що за от. Болбочаном стоїть група політиків із своїми планами політичного характеру» («Воля», Відень 1921, ст. 132).

На другий день (10. червня) в Чорному Острові відбувся надзвичайний військовий суд над Болбочаном.⁷²⁾ На суді Болбочан продовжував триматися непримирно. Він заявив, що виконував волю Шемета, Андрієвського, Симонова та інших, які йому

---

⁷¹⁾ Про Гавришка після цієї його втечі довгий час не було ніяких відомостей. Аж у 1927 р. підчас паризького суду над вбивником Петлюри він був присланий туди, як свідок по боці Шварцбарта, в товаристві більшовицьких агентів з СРСР. Так в авантурі Болбочана заміри правих груп перепліталися з роботою більшовицьких агентів-провокаторів.

⁷²⁾ На еміграції мені доводилось не раз чути, нібито склад суду над Болбочаном був встановлений з порушенням законів УНР. Це твердження безпідставне. Склад суду над Болбочаном був призначений наказом ч. 207 з 10. червня 1919 р., виданим за підписом наказного отамана Осецького і начальника штабу дієвої армії от. Мельника на підставі закону про надзвичайні суди з 26. січня 1919 р. Цей склад був такий: Голова суду — командант ставки осадил Клим, члени: секретар головної державної інспекції хорунжий Лінкевич, командир окремої резервної сотні сотник Вербецький, бунчужний окремої сотні при штабі дієвої армії Бартош і райовий комендантської півсотні штабу дієвої армії Гусак, секретар — слідчий штабового суду при штабі дієвої армії Подільський, прокуратор — хорунжий Певний і оборонець — козак комендантської півсотні штабу дієвої армії Дідух.

дали завдання зробити державний переворот. Того ж дня суд засудив Болбочана на смерть через розстріл.

Але сталося так, що виконання присуду над Болбочаном на деякий час задержалося. Тут трапилися комплікації, які кидають світло на деякі риси Петлюри, як людини і політичного діяча. В день присуду над Болбочаном Петлюра раптом виїхав до Кам'янця, не залишивши ні урядові, ні Осецькому ніяких вказівок щодо дальшого поступовання в цій справі. Тим часом Болбочан почав прохати побачення з Петлюрою. Дізнавшись, що Петлюра виїхав з Чорного Острова, він звернувся з такою самою просьбою до Осецького, заявивши, що має зробити дуже важні зізнання. За згодою уряду, на другий день відбулося побачення Болбочана з Осецьким в присутності прем'єра Мартоса і міністра судівництва А. Лівичького. На цім побаченні Болбочан нічого нового не сказав. Але Осецький заявив урядові, що він сам не має права затвердити присуду, бо Болбочан нібито формально не був звільнений з посади командуючого Харківським фронтом, а тому, на його думку, конфірмувати вирок суду над Болбочаном міг лише Петлюра, як Головний Отаман.

Того ж дня було скликане засідання кабінету міністрів з участю Осецького і начальника головної військово-судової управи Е. Мошинського. Мошинський пояснив, що затвердження судового вироку належить тій владі, яка призначила склад суду, тобто наказному отаманові Осецькому. Після цього вислухано Болбочанового листа до Петлюри, в якому він просив про помилування й обіцяв ніколи більше не виступати проти народу й правительства. В кінці засідання Осецький заявив, що коли затвердження судового вироку є його компетенцією, то він вже сам зробить все потрібне. Тут же запитав Мошинського, чи має він право передати цю справу для дослідження цивільній судовій владі з огляду на те, що тут замішані цивільні особи. На це йому була дана позитивна відповідь.

На другий день (12. червня) Осецький видав наказ (ч. 210) про затвердження присуду над Болбочаном, а рівночасно справу передав для дослідження цивільній судовій владі. В цьому наказі, що його підписав також виконуючий обов'язки начальника штабу Дієвої армії Вас. Тютюнник, між іншим написано:

«Не вважаючи на те, що порушення дисципліни (Болбочаном — І. М.) було вчинене при допомозі інспектора Гавришка, от. Болбочан не міг не знати, що останній не мав ніякого права призначати його на посаду, мінаючи військово начальство. Це вже другий випадок за два місяці мого керування Дієвою Армією на посаді Наказного Отамана, коли особи, що займають високе

положення в армії, намагаються порушити військову дисципліну в час важливих військових подій. Це показує, що якась вла сила бажає зруйнувати фронт військ УНР, які в боротьбі в лютим ворогом ллють кров за волю і щастя своєї батьківщини. В першому випадку злочинці втікли, втік також і злочинець Гавришко, оголошений, як і от. Болбочан, Головним Отаманом Петлюрою поза законом.

«Аби припинити надалі всякі порушення дисципліни і показати військовим, що вони повинні всіма засобами підтримувати фронт, а не руйнувати його, затверджую засуд надзвичайного військового суду, присудившого от. Болбочана до смертної кари через розстріл».

Після оголошення цього наказу минуло коло двох тижнів. Додаткове слідство нічого на оправдання Болбочана не дало. Не вважаючи на це, Осецький продовжував ухилиятися від виконання присуду. Він увесь час казав Мартосові: «Якщо ви мені накажете, присуд буде виконаний». Тим часом з фронту щодня являлися до Осецького і до Петлюри делегації, головню від козаків, з домаганням про виконання присуду над Болбочаном. Тоді Осецький заявив голові уряду, що далі відкладаги справи не може. З наказу Осецького присуд був виконаний 28. червня на ст. Балин, в присутності коменданта тилу полк. Павленка.

Чому Петлюра не задовольнив прохання Болбочана і не змінив судового вироку на якусь іншу, менш сувору кару? Це питання, на яке тяжко відповісти. За два роки своєї ближчої співпраці з Петлюрою я мав вражіння, що він уникав підписувати смертні присуди. В даному ж випадку Петлюра, при всій своїй нехиті до «кривавих розправ», ухилився від помилування Болбочана. Чи переживав він, приймаючи таке рішення, якусь внутрішню трагедію в своїй від природи чутливій душі, я не знаю. Але памятаю, як він з одного боку заявляв представникам військової інспектури, напр. Романченкові, що своїми руками він судового вироку над Болбочаном не підпише, бо не хоче, щоб «українська кров була на його руках», а з другого боку, не використав свого права і не вніс на вирішення Директорії прохання Болбочана про помилування. Загадку такого поступовання Петлюри, мені здається, можна пояснити лише тим, що він при всій лагідності своєї вдачі все таки хотів суворою карою покласти кінець виступам тих груп, що в найтяжчий момент нашої боротьби ганебно й безглуздо руйнували фронт.

✽ В кожному разі Болбочанівщина була останньою спробою правих груп вносити заколот в ряди армії. Правда, настрої правих провідників не змінилися й після ліквідації виступу Болбочана.

Але на нові збройні виступи вони вже не рїшались. Як я вже вказував, праві наддніпрянські групи знаходили моральну й матерiальну пiддержку своїм опозиційним виступам у Галицького уряду. Це надавало їм сміливості та рiшучості, з якими вони організували спочатку один державний переворот у Рівному, тепер другий в Чорному Острові. Але незабаром сам Галицький уряд примушений був покинути Галичину й перейти на територію Наддніпрянської України, де мусів був уже обережніше поставитися до «бунтарської тактики» своїх наддніпрянських однодумців. Під впливом цього правим колам нічого іншого не лишалося, як піти слідом за Галицьким урядом і змінити свою попередню тактику.

Починався новий етап української боротьби 1919 року.

З М І С Т

Передмова	5
ВСТУП	
I. Українська революція 1917 року і Росія. Загальний стан українського суспільства напередодні революції 1917 року. Наслідки русифікаційної політики царської Росії. Особливості історичного розвитку російського суспільства. Традиції абстрактного радикалізму. Мілюков про «природні стадії» революції 1917 року. Большевицька фаза революції на Україні. Український історик про причини збільшення українських мас. Роль українських соціалістів в національно-політичному пробудженні українського народу. Як у нас пишуть про революцію 1917 року?	7
ДВА РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ	
II. Доба Центральної Ради. Початкові стадії пробудження українства. Перший Універсал Центральної Ради. Кваліть українських організаційних сил. Нові органи губерніяльної влади. Українські політичні партії в Катеринославі. Вибори до міської ради. «Українізація» селянства і партія українських соц.-революціонерів. Катеринославське «Вільне Козацтво». Большевицький переворот на Московщині. Третій Універсал Центр. Ради. Політичний провід Центр. Ради. Успіхи большевицької пропаганди. Зріст українства і вибори до Всеросійських Установчих Зборів. Причини розкладу українського війська. Початок боротьби з большевиками. Московсько-большевицька окупація України.	17
III. Доба Гетьманщини. Перед приходом австро-німецьких військ. Другий «всеукраїнський» візд совітів у Катеринославі. Промови Героновича, Скрипника, Одоевського. Боротьба між большевиками й лівими есерами. «Інтернаціональне» наставлення візду. Катеринославська Дума вітає австрійського генерала фон Арна. Губерніяльна Революційна Рада. Режим гетьманщини на Катеринославі. Перші виступи Махна. Як формувалася гетьманська армія? Ліквідація катеринославського «Вільного Козацтва». Протигетьманське повстання. Організація катеринославського республіканського коша під командою отамана Гулого. «Запорізька Січ» отамана Божка. Бой з большевиками й Махном. Друга московська-большевицька окупація України.	44
ДОБА ДИРЕКТОРІЇ (січень—березень 1919 р.)	
IV. Після протигетьманського повстання. Ситуація на Україні на початку 1919 року. Нарада російських правих політиків в Ясах і французький десант в Одесі. Наступ «групи Курського напрямку» на Україну. Політична програма Директорії. Отамани Григорієв, Зелений, Болбочан. VI-й візд української соц.-демократичної партії. Промови В. Винниченка, В. Чехівського, М. Ткаченка. Державна нарада в Києві. Урочисте проголошення соборности Української Народньої Республіки. Всеукраїнський Трудовий Конгрес.	66

V. Орієнтація на Антанту.

Єдиний український національний фронт розпадається. Умови порозуміння французького командування і переговори в Бірузлі. Проект конференції на Принцових островах. Соціалісти відходять від влади. Петлюра і Винниченко. Уряд Остапенко і найбільший хаос на Україні. Є. Коновалець про становище на фронті. Петлюра і Греків. Безвиглядність переговорів з французьким командуванням і ситуація в Одесі. 96

VI. Українська Народня Республіка на роздоріжжі.

Нарада українських соціалістів і розмова з Петлюрою в Жмеринці. Большевицьке повстання в Жмеринці. «Докладна записка» українських соціал-демократів Директорії і розмова в Є. Коновальцем. Деклярація Січових Стрільців. Державна нарада в Проскурові. Приїзд представників Галицького уряду. Доповідь Грекова і делегація українських робітників в Одесі. Нова ситуація на Україні і тактика незалежних соц.-демократів. К. Мацієвич про переговори в Одесі. Захоплення большевиками Жмеринки. Евакуація Проскурова. Комітет Охорони Республіки в Кам'янці. 115

РІВЕНСЬКА ДОБА (квітень — травень 1919 р.)

VII. Соціалісти вертаються до влади.

Розмова з Петлюрою в Здовбунові. Новий погляд Петлюри на ситуацію. Катастрофа на південно-західньому фронті. Отаман А. Мельник про становище на північному фронті. Переговори про утворення нового уряду і державна нарада в Рівному. Сформування уряду Б. Мартоса. 150

VIII. Орієнтація на власні сили.

Переговори між Галицьким урядом і поляками за посередництвом Антанти. Американська комісія в Бродах. Деклярація уряду Мартоса. Умови порозуміння з лівими українцями по той бік фронту. Військова нарада в Здовбунові. Крах французького десанту в Одесі. Права опозиція і бунт Оскілка. Відступ на територію Галичини. 169

IX. Перед новим етапом боротьби.

Як большевики ліквідували наш Рівенський фронт? Становище большевиків супроти Польщі та Галичини. План походу червоної армії на Румунію і Совітську Угорщину. Повстання Григорієва. Автагонізм між Галицьким і Наддніпрянським урядами. Наступ поляків. Реорганізація Наддніпрянської армії і встановлення військової інспектури. Порозуміння з «повстанцями». Початок нового наступу проти большевиків. Виступ Болбочана. 187

